

alföld

IRODALMI, MŰVÉSZETI ÉS KRITIKAI FOLYÓIRAT

CSOBÁNKA ZSUZSA EMESE
GÉCZI JÁNOS
MARNO JÁNOS
TÓZSÉR ÁRPÁD
VERSEI

KÖTTER TAMÁS
MÉHES KÁROLY
NYERGES ANDRÁS
PRÓZÁJA

CSEHY ZOLTÁN
DERÉKY PÁL
ÚTIRAJZA

BENGI LÁSZÓ
GINTLI TIBOR
SCHEIN GÁBOR
TANULMÁNYA

KRITIKÁK
ANTAL BALÁZS
KULCSÁR-SZABÓ ZOLTÁN
PEER KRISZTIÁN
KÖTETÉRŐL

HATVANKILENCEDIK ÉVFOLYAM

2018/6

HATVANKILENCEDIK ÉVFOLYAM — 2018. JÚNIUS

- 3 MARNO JÁNOS versei: Piszkozat; Ha elmész; Polip
5 CSOBÁNKA ZSUZSA EMESE versei: Örökmozgó; Forrás
6 IZSÓ ZITA versei: Az utolsó áldozat; Az új remény; Bontás
8 NYERGES ANDRÁS: Krucifix, avagy mondtam, hogy lesz meglepetés (novella)
15 MÉHES KÁROLY: Kézfogás a svéd királlyal (novella)
29 TŐZSÉR ÁRPÁD versei: XXXVI. fejezet; Falak
32 GÖMÖRI GYÖRGY versei: Collegium Josephinum; Wilfred Owen jegyzeteiből;
Kárhozat; Sziszifosz Hunniában
35 KÖTTER TAMÁS: Hátrahagyottak (novella)
40 GÉCZI JÁNOS verse: Szöveghűség

kilátó

- 42 DERÉKY PÁL: Örményországi körutazás 2017 nyarán
71 CSEHY ZOLTÁN: Zug, 2018. február

tanulmány

- 77 SCHEIN GÁBOR: Nostalgia és kísértetiesség Mándy Iván két novellájában
89 BENGI LÁSZLÓ: Az elbeszélő hang problémája Mándy Iván Előadók,
társszerzők című kötetében
98 GINTLI TIBOR: Poétikai önreflexió a Fabulya feleségei szövegében

szemle

- 107 LŐRINCZ CSONGOR: Útban a nyelv(ek)hez (Kulcsár-Szabó Zoltán:
Szinonímiák. Közeledések Heideggerhez)
115 HALÁSZ HAJNALKA: A heideggeri útvonalak szükségessége (Kulcsár-Szabó
Zoltán: Szinonímiák. Közeledések Heideggerhez)
121 FÖLDES GYÖRGYI: Kés, amint a papírba hasít (Peer Krisztián: 42)
125 JUHÁSZ TIBOR: „Az ember, a telep, a szomorúság” (Antal Balázs: Le)

képek

SZÉKELY GÉZA grafikái

KÖVETKEZŐ SZÁMAINK TARTALMÁBÓL

CSEHY ZOLTÁN, OLÁH ANDRÁS, TERÉK ANNA versei
BECK TAMÁS prózája
Interjú HÁY JÁNOS-sal
ZSIGMOND ANDREA szemléje a DESZKA Fesztiválról
Kritikák FÖLDÉNYI F. LÁSZLÓ, IAN MCEWAN kötetéről

*Megjelenik Debrecen Megyei Jogú Város Önkormányzata,
az Emberi Erőforrások Minisztériuma
és a Nemzeti Kulturális Alap támogatásával.*

*www.alfoldonline.hu
alfoldfolyoirat@gmail.com*

IRODALMI, MŰVÉSZETI ÉS KRITIKAI FOLYÓIRAT

SZIRÁK PÉTER főszerkesztő
ÁFRA JÁNOS
FODOR PÉTER
HERCZEG ÁKOS
LAPIS JÓZSEF szerkesztők
HERCZEG-SZÉP SZILVIA szerkesztőségi asszisztens

alföld

600 FORINT

nka

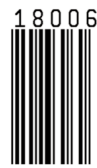
Nemzeti Kulturális Alap

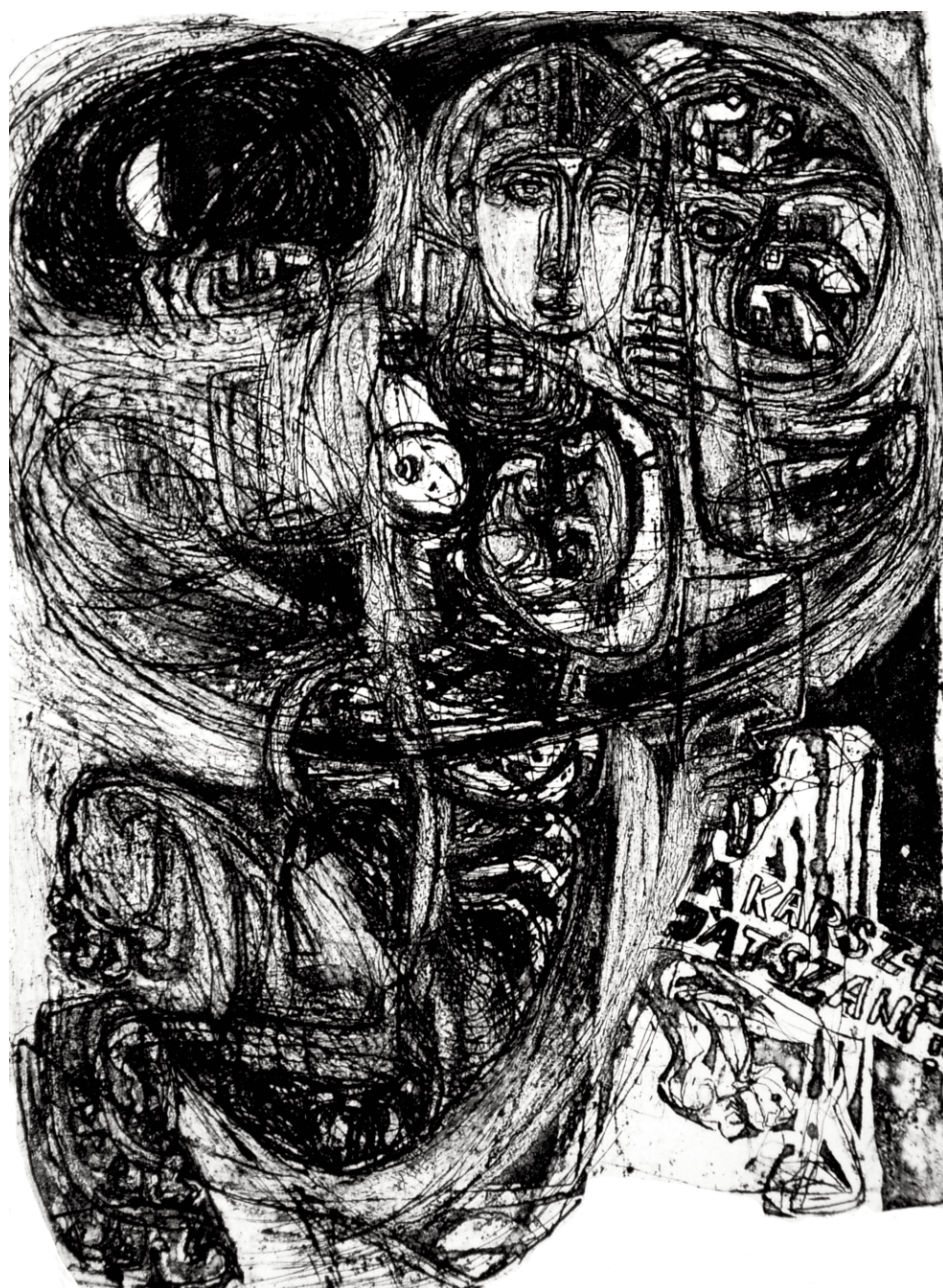
EMBERI ERŐFORRÁSOK
MINISZTERIUMA

9 770401 317007

18006

MARNO JÁNOS

Piszkozat

*A szíve üres. A torkában dobog,
buborék gyanánt, mely kipukkad
s újrabólyagosodik, miközben ő
még sehol sem tart a piszkozatával.
Kórházi ágyon fekvé dolgozik,
mellette még egy ágy, azon aludt,
és éjszaka odagurul majd át
ismét visszaaludni. Az álom kút
a nyelvhez, de talán jobb, ha nem túl
mélyen merül bele, lévén ott már
csupa iszap minden, csupa ásvány,
fosszilis tömörület, továbbá gáz
és olaj. Ezekért folyik a földön
a vér a legtöbbet. Energia és
történelem, melyből újabb s újabb
erőforrások gyülemlenek fel, mely
tőle mind idegen. Kocsit nem vezet,
és gyalogosan is vonszolja magát,
alvás közben démonai fojtogatják,
fél hatkor, hajnalban, arra riad,
hogy a torkában hallja a robajt.
Talpra vergődik s indul a fürdő-
szobába, gyógyvízzel kezdi, aztán
nekilát borotválkozni, játszva a
gondolattal, hogy valódi borbély-
borotvával elvághatná a torkát.*

Ha elmész

*Újjászüllyedtem. Feszülök, nyomulok,
saját gázkamrámban fulladozom.
Halálom levajazva. De vajon
lesz-e mit aprítani utánam
a tejbe pondró apróságaimnak?
Fejlik-e tehenüket a Masszárék
ötven év múlva estente, mikor
én ott sem leszek már, ahol semmi
sem számít? Ha elmész, ha ott mész*

*a mozi mellett, a vásznon, a vásznon
a Csapájev megy, nem maradt meg benned
semmi belőle, és így annál jobb,
annál jobb meghalni hazamenned.
Lefeküdni, vissza, az Angyali
üdvözlét alá, sercegetni láb-
ujjaddal az ódon festmény papírhát-
lapját. Feldobódni lassan, hogy itt
a vége, végre nincs semerre tovább.*

Polip

*Köd van, nem én ködösítek, s a ködben
egy nyulánk fiatalember rohan
megint az első reggeli vonathoz,
nyulánk és derékban görbe, mint az
öregasszony, aki ilyenkor mindig
felriad a domboldalon álló
házában, melyből az ura vagy tíz
éve kihalt. Az udvarban a kutya
sem a régi. Ez sikongva ugat,
amaz morog csak, mint egy eleven
szeizmográf, mely nem csupán méri, de
utánozza is a fodros földhullám-
mozgásokat. Emez csak idegbeteg
fejhangon csahol. Hogy dögölne meg.
Mielőtt engem fojt meg a polipos
hangszálguyulladásom. Pedagógus-
betegség, azt mondja rá a tüdő-
orvos, aki szintén félrenyeli
a levegőt, gyomorra nyeli, fel is
puffad tőle, ami mégsem gátolja
meg a hegyi biciklizésben, sem a
fél világ bekarikázásában.
A köd ezúttal kora délutánig
nem oszlik fel, a vonatok szőrös
árnyékfonálként bukkannak elő
a szürke szemsavóban, majd tűnnek is
tova benne, a fiatalemberrel vagy
nélküle, attól függ, mikor mennyire
ragaszkodunk a valósághoz. Főleg
ebben az esetben, amikor majdnem
a teljes nap ködbe merülten múlik*

*ki a kutya hidegben, a délután
kibújó naptól alig érintetten.
És csak este kap észbe az ember,
a mosdóhoz lépve, hogy a sliccén
elmulasztotta felhúzni a cipzárt
a vonathoz sietve kora reggel,
s hogy az idő visszapörgethetetlen.*

CSOBÁNKA ZSUZSA EMESE

Örökmozgó

*Szital az ég. A márciusi hóban elkopott nyomok
szívlapáttal a vállukon támolyognak felém.
Most a fagyott pocsoltyában látom repedni a jeget,
kitakart oszlop egy tört karú óriás szentükrében.*

*Hagyd a tájat. Kívülről fújod az oszthatatlan prímekeket,
egyedül állsz te is a hózuhogásban.
Fejed felett gépek emelkednek, a szárny visszabilen,
innen már csak egyedül mehetsz tovább.*

*A lég ritkul, a háztetők merőleges botjai
mint kandeláberek tárják karjukat feléd,
ki nem vagy sehol, hiába van, ki válaszol,
ha kérded. A kérdésed ostoba.*

*Értelmetlen létedre ugyan mi végre hallgatod.
Fonalakat gőzöl az égbolt. Hogy ne émelyegj,
halott csillagokat kezdesz számolni magad felett.
Belezavarodsz. Süket rímekre talál a múlt árnyék nélkül.*

*Nemesacél az űr. Önmagában valami helyett áll.
Marokkal nyúlsz a semmibe, foszló zsebeid,
a felhők, kútként zuhannak önmagukba.
Ha talpad alatt lenne föld, eloldalognál.*

*A tükörben csönd van.
Belebeled a zúzmarás ablakot, mielőtt kitárod.
Zizegő álmok akadnak fenn a rézkilincseken,
papírhajóként vonszolod magadban a világot.*

Forrás

*Rossz fényviszonyok között egy arc
pislákolva lépdel. Hullám fonja hullám
végtelen ölébe karját, míg mellém ér.*

*A part mellett süllyedni kezdek,
ingó bóják merülnek el szemében,
mintha a légürességnek lenne súlya.*

*Az ablakot nézi. Azon tükröződik a szemem.
Roppant óceán mozdulatlansága
tölti ki kettőnk között a tereket.*

*Ajtókat nyitnak, ömleni kezd a víz.
Keretből szorulva zúdul a szűk levegő.
Ásít, a busz belsejében az éjszaka torka.*

*Amit elengedsz, beléd maga tér vissza.
Integetni kezd, míg távolodsz, tanult forma.
A kezét figyeled, legalább arra emlékezhess.*

*A többi fényvisszaverődés, zárlatos izzó.
Körpályát ringat a folyó magában. Nézed, nézed,
ismerős, egy alak lépdel rajta álruhában.*

IZSÓ ZITA

Az utolsó áldozat

*Elfordítjuk a fejünket, ha meglátjuk, hogy az anyja kitolja
a napra,
mert tudjuk, a mi bűneink miatt lett ilyen,
a mi zárt ajtók mögött elsuttogott titkaink
miatt nem hall,
és a mi bűnös menekülésünk
miatt nem tud lábra állni.*

*Beszélni sem képes,
de néha éneklő, gurgulázó hangokat hallat,
olyan a torka, mint egy nem működő gyárkémény,
amibe belefészkeltek a madarak.
Legnagyobb tévedésünk, hogy azt hisszük, bármit elkövethetünk,*

*mert ő úgysem hall, nem tud rólunk semmit,
de mint idegen bolygók testébe fűrődő űrszemét,
örökre megmaradnak benne szavaink.*

Az új remény

*Tulajdonképp boldogok voltak.
Mert megengedték nekik,
hogy három napra hazavigyék magukhoz a testet,*

*sétálni és játszótérre is menjenek,
családi fotókat készítsenek vele,*

*jó érzés volt látni az otthonukban,
lefektetni a neki berendezett szobában,
beszélni hozzá a babakocsinál,*

*persze tudták, hogy majd vissza kell adniuk,
csak ebben a három napban lehetett az övék.
Mégis jó volt, mert a közös múlt kitágult,
mint egy anyaméh.*

Bontás

*Ha madárfiókat látunk a földön, nem nyúlunk hozzá,
és akkor sem, ha fejletlen, átlátszó bőrű angyalt találunk,
nem fogdossuk össze,
mert ha megérzi rajta a szagunkat az isten,
már nem fogja visszafogadni,
és le kell élnie itt egy egész életet.*

*Láthatja, egy beteg gyerekkel ugyanez a helyzet.
Ne fogja meg,
mert meglátja, attól kezdve élni akar.*

*És ő hallgat rá,
és nem ér hozzá,
nem veszi a mellkasára,
még a takaróját sem igazítja meg.*

*A jövője úgy tátong előtte,
mint egy lebontott ház állva maradt ajtókerete.*

Krucifix, avagy mondtam, hogy lesz meglepetés

1. Borotválkozó tükörömben ma reggel egyszer csak megláttam apám arcát. Vonásaink hasonlósága most, a hetvenötödik évemen túl, váratlanul ért, s az külön is meghökkentett, hogy mit értem tetten. Egy csibészes villanást, amit annak idején olyankor láttam apám szemében, ha úgy érezte, sikerülhet túljárnia a világ eszén. Nekem ma épp olyan napom ígérkezik, amely csüggedéssel szokott eltölteni, és ehhez képest még az is túlzott erőfeszítésnek tűnne, hogy képemről a szőrt lenyírtam, most azonban kivételesen örömet szerzett az ujjaimmal kitapogatott simaság, s az futott át az agyamon, hogy ez a rosszakaróim számára bosszantó lehet, világfájdalom helyett üdének és harcra késznek mutatkozni, meglepő lesz. Ha én lepem meg őket, és nem fordítva, az ok a jókedvre, ezért anélkül, hogy eltökéltem volna, a tükörképem egy fintort vágott felém, mintha meg akarná mutatni, hogy szívósabb növény vagyok, mint felteleznék, és rá lehet taposni ugyan a földből kilátszó részeimre, de nem lehet biztosra venni, hogy többé nem dugom ki a fejemet. A fintor a nap még hátralévő részében sem ment ki a fejemből, mert amit láttam, üzenet volt a múltból, hogy apám csúfondáros makacssága is hírt adott magáról, s ez tudatára ébresztett, hogy az a fintor tulajdonképp nem más, mint az örökségem.

2. Negyvenhét nyarának egyik péntek délutánja van, apám ott áll a lakásunk előtt, a gangon. Egy délben érkező vonattal vártuk, de hiába, azzal nem jött, most pedig két markos, overallos figura támasztja neki az ajtófélfának. Ők kísérték fel ide a második emeletre, mert magától a teherautó fülkéjéből se tudott volna kiszállni. Jobbról-balról támogatni kell, nehogy elvágódjon. Apám harminchat éves, amúgy meg se kottyán neki a lépcső, de most jóformán nem is áll a lábán. Gézturbán van a fején, a karja felkötve, kézfejét annyi leukoplaszt borítja, hogy ki se látszik. Csöngetéskor anyám rettegő arccal nyit ajtót, mert semmi jót nem jelent, ha nem a kulcs fordul el a zárban. Ott áll két idegen, köztük apám, és nem a drámai helyzethez illő, feszült arckifejezéssel köszön, hanem széles, szinte büszke vigyorral jelenti, ugye mondtam, kisanyám, hogy hét végén jövök, és lesz nagy meglepetés?

3. Anyámban előbb némán fortyog a felháborodás, aztán ki is tör belőle, te meg hol a fenében kujtorogtál? És méltatlankodva sorolja, mit élt át mostanáig, tudok a tokodi vadsztrájkáról, mert felhívtam interurbán Tatabányát, és a frász majd kitört, hogy képes voltál odamenni, nem érdekelt, hogy valami bajod eshetik, az irodában azzal búcsúztál el, hogy Tokod után hazajössz, de persze nem jöttél, az meg eszedbe se jut, hogy ilyenkor én mit állok ki! Kisanyám, tényleg jártam Tokodon,

csak hát a szocdem vájárok kimaradtak a sztrájkból, így hamar eljöhettek, és indultam is haza, amikor... Apám egyszer csak megbillen, hoppá, mondja, el ne esünk már, fiúk! Közben anyámra kacsint, aki nem hajlandó vele nevetni, azt kiabálja, most fél hét elmúlt, máskor két óra elég volt, hogy hazaérj, de ha tudtad, hogy késni fogsz, miért nem szóltál haza legalább? Apám rávágja, mert – mint látod – közbejött valami, és a kötésére mutat, egyébként jó lenne, ha végre beljebb kerülnénk, és szemével a gang átellenes csücske felé vág, ahonnet többen is szemérmetlen kíváncsisággal figyelnek minket, mert hátha olyan pletyka terem számukra, amit holnap cserealapként hasznosíthatnak. Éppen mikor ezt a gyülekezetet mutatja, egy minden eddiginél terebélyesebb matlaszépongolya hömpölyög ki a folyosóra, és ő is ott könyököl a többiek mellett, tüntetően felénk bámul, apám pedig, mielőtt betámoogatná a lakásba, rákacsint a kísértőire, a gang egyszer le fog szakadni alattuk, ezt nem ekkora seggekre tervezték. Anyám sóhajt, reménytelen eset vagy, de most már ő sürgeti a bemenést, gyertek gyorsan, vagyis jöjjenek. Én lábujjhegyre állok az előszoba sarkában, kis növésű hét és fél éves vagyok, hátha így jobban észrevesznek, és apám felemel, ahogyan szokott, de most csak mutatja, hogy nem tud, látod, kis bocsom, engem is ők tartanak. A két idegen már attól zavarba jött, hogy anyám *gyerteket* mondott, még inkább elbizonytalanodnak, mikor a szemlátomást félbehagyott nagytakarítás látványa tárul eléjük. A dohányzóasztal fölfelé fordított lábakkal hever a rekamién, a padlón vödör, porrongy, partvis, személtapát, bebújós vikszelőkefe, két rongyszőnyeg felcsavarva támasztja a vitrint, alig van hely a beljebb kerüléshez, ahhoz is egymásra borított székeket kell szabaddá tenni, hogy apám és legalább az egyik overallos leülhessen. Anyám úgy érzi, magyarázkodnia kell, nem tudtuk, ugye, hogy mikor jöttök, azaz jönnek, még fél óra, és mindennel kész lettem volna! Apám megpróbál föltápászkodni, szemében ott a csibészes villogás, szólj, kisanyám, ha zavarunk, fiúk, vállaltok egy visszafelé fuvart? Azok ketten kínjukban heherésznek, s egyikük felhajtja a likőrt, amivel anyám – mentegetőzve, hogy nincs más itthon – megkínálta őket, a társa viszont nemet int, hogy ő sofőr, és nyomatékosan rátenyerel a pohárkára. Késésben vagyunk, kezicsókolom, szabadkozni, csak Bandit akartuk rendben hazaszállítani. Szedelődzködnék, akkor te ugye jól vagy, lapogatják a vállát, aztán csak semmi hetvenkedés! Kifelé menet egyikük az öklét lendíti, barátság, a másik meg azt mormolja, szabadság. Mindent köszönök, mondja anyám, és kikíséri őket, az előszobában eszébe jut, hogy hát ő is szocdem, méghozzá nőitkár, *barátság*, ezzel köszön el, de amikor visszajön, kirobban belőle a méreg, hát ezek kik voltak? Fut a lakás, nincs itthon semmi, még az a szerencse, hogy legalább anyád litániára ment, de te beállítasz két vadidegennel! Apám csillapításként süt el egy korábbi szókifacsarást, ne is haragugyozzál, kisanyám, és a vállát vonogatja, gőzöm sincs, kik voltak, csak azt tudom, hogy két rendes pasas a megyéből, ők kanalizáltak ki az árokból, mikor az országútról meglátták a balesetemet, és rögtön jöttek segíteni, szocdem a szocdemet nem hagyja cserben alapon. Csak az egyik volt az, mondja anyám, és hirtelen elhatol a tudatáig, hogy mit hallott az imént, micsodát láttak?

4. Igazából az apám fején virító kötést is csak most veszi észre, te szentséges ég, mit műveltél magaddal? Apámnak röhög a szeme, én ugyan semmit, de a Zün-

dappnak pont a megyehatáron lett durrdefektje, és mégsem ebből lett a katasztrófa, micsoda nem lett, ismétli el anyám, mivel mi történt? Egy kis malőr, mert a kőjesszus pont ott állt, ahol eddig semmi sem volt. Azt az utat már ezerszer megtettem, de ott sose állt krucifix, nemrég rakhatták oda, és pont oda, ahol a kanyar miatt nem látszik! Én meg richtig nekimentem, egy kicsit leröpültem a motorról, az oldalkocsi a szomszéd megyében landolt, száz szónak is egy a vége, ezért késtem, kisanyám. Rettenetes, sikolt fel anyám, ez bizony az, bólint rá apám, olyan prima motorom többé sose lesz, mint a Zündapp volt. Anyám ettől jön ki a sodrából, kit érdekel a rohadt motor, a te fejeddel mi van? Apámba belebújik a kisördög, igazad van, szolgálati járműért fájjon a pártbizottság feje. Az enyémnek semmi baja, ezek a fiúk bevittek a kórházba, azt is megvárták, míg elláttak, a doki belém diktált egy kisüstit, azóta kutya bajom. Viszont nem mindenki úszta meg ennyivel, mert, képzeld el, kisanyám, a kőjesszus még nálam is rosszabbul járt, kidőlt, leröpült a töviskoronája, és neki még ilyenje se lett, bök a kötésre, mit szólsz, ugye jól áll? Anyám a kezébe akadó első tárgyat hozzávágja, a hangjában sírás bujkál, miért van az, hogy te nekem soha semmit nem tudsz tisztességesen elmesélni?

5. Apám megérzi, hogy elég a bohóckodásból, láthatod, semmi bajom, bizonygatja komoly képpel, ezzel a két fiúval meg direkt szerencsém volt, mert éppen hogy összeszedtek, és már jött is Tata felől a feszületszentelő körmenet. Képzelheted, mi lett volna, ha engem meglátnak a kidőlt krucifix mellett! Az atyaúristen se mos-sa le rólam, hogy mint szocdem megyei titkár, szándékosan döntöttem ki a kőjesszust. Annál is inkább, mert – ezt neked még el se tudtam mondani – a múlt héten már ki lettem prédikálva, mint a muszáj-hittan legfőbb ellensége a megyében, egy vörös kalapácsos Antikrisztus! Ha ehhez még ájtatosék a kőjesszus dolgát is világ-gá kürtölik, az eszdepének semmi esélye nem marad a hittanvitában, de hála ezeknek a fiúknak, csak az elgurult defektes gumi, meg a letört töviskorona maradt a helyszínen. Most aztán minden azon múlik, hogy nem lepcsesszájú-e valamelyikük, de ha nem, akkor én baj nélkül kimászhatok a kulimászból. Anyám ennek a részleteit már türelmetlenül hallgatja, inkább arról beszélj, hogy mit mondtak még a kórházban. Hááát, húzza a választ apám, a doki tulajdonképp ott akart tartani, de megmondtam, hogy arról szó se lehet, a család Pesten él, amúgy is ritkán látjuk egymást, veletek akarom tölteni a hétvégét. Erre azt mondja, majd ő hazavitet engem mentővel. És megint a két pasas mentett meg, mert azt mondták, nekik pesti célfuvarjuk van, egy kis kerülő nem gond, hazahoznak. És milyen jól tették, mert a szívbajt hozta volna rád, kisanyám, ha mentőkocsi hoz haza. Velük meg – igaz, kicsit lassabban – simán hazazötykölődtem, tettünk ugyan egy kitérőt Bicske felé, mert az egyiknek ott dekkolt egy bepácolt fél disznaja, viszont ennyi szívesség után mégse szólhattam, hogy fiúk, inkább siessünk. És látod, itt vagyok, ragyogok. Azt látom, hogy tisztára elment az eszed, fakad ki anyám, és ha a sebed út közben bevérzik? Ha kiderül, hogy ez agyrázkódás, vagy ödéma, vagy vérömleny? És én idehaza mit kezdek veled? Kihívod a körzetit, vágja rá apám, hát nem érted, hogy a fene már majd megevett utánatok? Csalánba nem üt a ménkü, reggelre el is felejtjük az egészet. Anyám szipog, és halkán csordogálnak lefelé a könnyei. Aztán felnéz, és furát kérdez, mondd, ilyenkor gondolsz néha rám is,

meg a kicsi fiadra? Ezúttal apám sértődik meg, hogyhogy gondolok-e, egyfolytában rátok gondolok, ott a motoron is épp azon jártattam az agyam, hogy a mi ocsmány előszobai spanyolfalunkból bábszínházi paravánt tudnék csinálni a kölöknek, csak a vásznat kell duplán visszahajtani, a fakteret meg rövidebbre fűrészelni. Vágyaim teljesülésének esélye meghozta az én hangomat is, apu, tényleg lesz bábszínházam, ezt hűledezve kérdezem, igazi bábszínház? Apám óvatosságra int, mutatóujját a szájára téve suttog, pssst, kis bocsom, örülj, hogy anyád nem hallotta, és egyelőre maradjon is titok. A mi titkunk.

6. A következő percben kiderül, hogy a veszély, ami a fogasnak használt spanyolfalra leselkedik, azért nem hatolt el anyám tudatáig, mert neki is támadt egy mérész ötlete. A székét odahúzza szorosan apám mellé, kezét ráteszi a fejére, ahol a körbetekert gézből kilátszik egy kis tonzúrányi rész, s a tenyere lágy begyével simogatni kezdi, így mormolja el, mit talált ki, hétfőn ezzel a bepólyált fejjel bemész a központba, mert a balesetnél jobban semmi se tudná indokolni, hogy miért kéred magad vissza Pestre. Csak ránéznek a kötésedre, és be kell látniuk, hogy a munkád túl veszélyes, eleget voltál már tőlünk távol, most menjen oda más, például akinek nincs családja. Apám fűjtat, mint a mozdonyok, mikor a Nyugatiba beérve megállnak a vasküllő előtt, s még utoljára kieresztik a maradék gőzt, sajnos ez nem megy, kisanyám, és bocsánatkérően néz, hétfőn mindenképp vissza kell mennem, akkor lesz a nagy meccs fakultatív hittanügyben, klerikálisék, kisközség, mindenki ránk feni a fogát, az emkápé ügyis megalkuvással vádol minket, és ha nem vagyok ott, azt tényleg megfutamodásnak lehetne tekinteni, ugyanis megyei szinten még együtt is csak egy szavazatnyi többségünk van! Ez a dolog itt a búbomon, csak egy karcolás, semmiben se akadályoz, üres kifogásnak tekintenék, magyarázza, de egyre lassabban forog a nyelve, és kezdi a szavakat is kásásan formálni, aztán egy mondat közepén hirtelen elalszik, mi pedig dermedten nézzük, hogy a fején a kötés egy kicsit átvérzett.

7. Az vet véget a békének, hogy nagymamám vasárnap, a tízórási misén olyasmit hall, ami feltűzeli, és hazaérve tombolva ront rá a szüleimre, vegyétek tudomásul, ki lesztok közönséges, és torkaszakadtából üvölt, ezt ma hirdették ki a szószékről, benne van a hercegprímás pásztorlevelében, bármit tesztet a kötelező hittan ellen, nem üdvözülhettek, ti is eszkommmunálva lesztok, pardon mutter, szól közbe anyám, úgy mondják, hogy ekszkommmunikálva. Te csak ne oktass, főképpen te ne, aki semmitől sem tudtad visszatartani az uradat, ezért nála is bűnösebb vagy, de pogány létedre honnét is tudnál ilyesmit, teee, te, te – *nőtűkár!* Anyám arca nem munkája szitokszerű emlegetésétől, hanem az *uradat* szótól torzul el, és kiül rá a keserűség, hogy reménytelen vállalkozás ezt itthon megértetni, százszor is tisztázták anyukával, Bandi neki nem ura és parancsolója. Anyuka elképzelései a házasságról gonosz és kártékony babonák, de felőlem csak mondogassa, ha ártani akar a fiának, mondogassa lehetőleg idegenek előtt is, hátha rossz fényt vet rá, és leváltják, de az nem miattam, hanem anyuka megátalkodottsága miatt lesz! Belekézd és abbahagyja, mert rájön, hogy ezt a kredenc is hamarabb fogná fel, mint a nagymamám, akiből, mint tűzhányóból a láva, úgy ömlik, olyan bődületes erővel, a

felháborodás. De megérdemlitek, hogy ki legyetek átkozva a pártotokkal együtt, mert azt is megtudtam, hogy valaki közületek, az egyik pogány disznó direkt neki ment egy új fakesztnek, szánt szándékkal kidöntötte, éppen akkor, amikor meglett volna a beszentelése! És annak az átkozott pogány brigantinak látnia kellett, hogy jön a körmenet, de röhögve elszökött, és annyit se mondott, hogy bocsánat. Na jó, de ezt maga, mutter, honnét tudja, kérdezi apám, nagyanyám azonban nem engedi magát keresztkérdésekkel kizökkenteni, én a szégyentől majd elsüllyedtem, mert ez a gyalázat pont ott történt, ahol az én fiam, az én fiam a titkár! Az egyik, veti közbe apám, a szervező, de ez is meghallatlan marad, és honnét veszi, mutter, hogy nekem közöm van a dologhoz? Onnét, hogy hivatalból tudnod kellett a feszületgyalázásról, és mint az én fiamnak, jól el kellett volna látnod a sáttanfajzat baját, és ha ezzel eldicsekszel itthon, szegény anyádnak lett volna egy csöpp elégtétele, jólesett volna azt mondani, hogy te kivétel vagy azok között, hiszen móresre tanította a rongálót, de neked azt a férget eszed ágában se volt megbüntetni! És amit tudok, onnét is tudom, sajnos, hogy a plébános úr a prédikáció alatt végig engem nézett, mintha tudná, hogy az én fiam az istentagadók szolgálatába szegődött. Anyám furfangosnak képzei magát és közbeszól, képzelődni tesszik anyukának, honnét tudná ezt a plebi? Nagyanyám megint megmutatja, hogy őt nem lehet zavarba hozni, és teljes öntudattal rávágja, én gyóntam meg neki, mert magamra vettem a fiam bűnét! Eddig penitenciával vezekeltem érte, de ez már kevés, és a tetejébe még azt is mondta a plébános úr, hogy Irénke mama, hiába hímez legszebben az egész Oltárterítő Egyesületben, maga többé nem ülhet mellettem, mert pogány van a családjában!

9. Apám hétfőn, a hajnali vonattal megy vissza Tatabányára, de pár nappal később telefonál, hogy viszonylag hamar fogunk újra találkozni, mert hivatalos okból Pestre kell jönnie, és lesz megint meglepetés. Jaj, csak azt ne, kiabál anyám, légy szíves, vigyázz arra a néhány porcikádra, ami még épségben van, inkább érj haza későn. Ettől kezdve ijedten rezzenünk össze, ahányszor megszólal a csengő, mert hátha apám az, de megint nem jön, hanem hozzák. Aztán megjött, a saját lábán, csak a tekintetében van valami fura el-elrévedés, másfelől hiányzik belőle a cinkos csúfondárosság, amit annyira szeretek. Mintha történt volna valami, ami titokzatos, amit előbb neki magának meg kell fejtenie. Bármiről volt is szó, éreztük, hogy csak félig van jelen, és amire kíváncsiak vagyunk, kétszer is meg kell tőle kérdezni. Ez nekem előbb tűnt fel, mert anyám csak fürdött annak örömében, hogy kalamajka nélküli pár napnak nézünk elébe, mert nagyanyám elutazott a lányához, akit a kényszerrepatriálás Jugoszláviából átparancsolt Csehszlovákiába. Az ő levelet olvasva úgy fakadt ki anyám előtt, mintha meghitt, sőt bizalmas viszonyban lennének. Ez a Gabi, ez a liba, sose tudta megbecsülni magát, pedig tejben-vajban fürdetti az ura, ő meg el akar válni, pedig nélküle felkopik az álla. Arra se gondol, hogy váláshoz az egyház nem ad hozzájárulást. Vesztére hív látogatóba, mert én átlátok a faksznijain, az a baja, hogy Belgrádban dáma volt, úrinő, a zenekarvezető felesége, Jaromericében meg a Pacola csak egy gazda, még ha van is több száz holdja meg kétemeletes háza, meg istállója, ott a Pacoláné nem nagyságos asszony. Sőt, mivel a mozi is az övék, a Gabinak dolgoznia kéne, de nem akar pénztárosnő

lenni, mert büdös neki a munka. Hát csalódni fog, én bakfiskorában is helyretettem két csárdás pofonnal, most se fogom hagyni, hogy egy olyan jámbor barmot, mint a Pacola, elpotováljon, nem csitri már, ki akarna eltartani egy ilyen szekánt libát? Anyám örült annak, hogy végre olyasmiről esik szó, amin nem kell vitatkozni, s még hízélgéssel is megpróbálkozott, nem értem, kire ütött a Gabi, hiszen anyuka keze alatt folyton ég a munka! Mikor nagyanyámat kikísértük a vonathoz, azt hittük, marakodásmentes napok következnek apámmal, s ez az ő számára is ajándék lesz. Ebben csalódnunk kellett, arcára még a jó hír is csak bágyadt mosolyt tudott kicsalni, hallgatott és mélázott, furán szótlannak tűnt, s nekem az a gyanúm támadt, hogy beszélne ő szívesen, de amit mondana, nem gyerek fülének való, viszont folyton ott lábatlankodom körülöttük. Úgy tettem hát, mintha az ebédől elpillednék, és engedtem magam lefektetni, csak arra vigyáztam, nehogy elnyomjon az álom, mert hallani akartam, hogy miről beszélnek, ha megered a nyelvük.

10. Sokáig sutorogtak az ágyam mellett, és attól, amit hallottam, kezdett nehezemre esni a tettetés, szívem szerint inkább ugráltam volna az ágy tetején. Az elcsípett félszavaikból ugyanis azt hüvelyeztem ki, hogy apám nemsokára újból velünk fog élni, nap mint nap itthon lesz, és nemcsak nagy ritkán, szinte mint vendég. Ez az a meglepetés, gondoltam, amire a telefonban célzott. Igen ám, de ha erről van szó, miért nem lelkendezve újságolta el nekünk, már szinte a küszöbről? Ezt anyám is szóvá tehetné, mert apám azt suttogta, azért még ne éld bele magad, kislányam, hogy jöhetek, igazából semmi se dőlt el. Elővezettem a kérésemet, de a felesék csak ma ülnek össze, és nekik más szempontjaik is lehetnek. Anyám elkezdett aggodalmaskodni, és abból nem lesz baj, hogy te pont ma nem vagy ott? Baj nem lehet, mert a gazdasági osztály rendelt fel a motor miatt, a Zündapp ugyanis pártvagyon volt. Anyám azt is tudni akarta, hogy kik döntenek, és mit vesznek számításba, és ha teljesítik a kérést, apám majd mikortól élhet velünk? Megfelelő válaszok híján nekilátott az esélylatolgatásnak, panasz sose volt rád, két hónapja még elismerő oklevelet is kaptál, a kérésed méltányos, kerek egy éve élsz távol tőlünk, ezt be kell látniuk. És mikor derül ki, hogy mi lesz? Hamarosan, csitította apám, tíz-kor ültek össze, de más ügyek is vannak, légy nyugodt, a helyettesem megígérte, hogy telefonál, amint van döntés. Anyám fennhangon spekulált tovább, nekünk az sem feltétlenül jó, ha eddig csak dicséretet kaptál, mert hátha pont ezért nem engednek el, ilyen jó titkárra szükségük van! Másfelől a központba is kell olyan, aki már nehéz terepen is megállta a helyét, és mi nehezebb terep egy bányavidéknél? Ha a központ kifosztja a megyéket, ott züllik le a munka. Esküszöm, nem lehet könnyű a döntés. Apám kelletlenül válaszolt, s a hangjából bizakodás helyett csak feszültség szűrődött ki, de ettől anyámnak különös gyanúja támadt, várjunk csak, te talán nem is örülnél, ha vége lenne a tatabányázásnak. Örülni majd akkor fogok, dünnyögte apám, ha a dolog vége áthelyezés lesz, és nem elköltözés, és pláne nem büntetésként. Anyám szeme elkerekedett, szája tátva maradt, hogyhogy büntetés, miféle büntetés, hiszen sose volt veled probléma! Apám nagyot sóhajtott, egyfolytában áll a balhé a köjesszus miatt. Mindkét fiúnak, aki hazahozott, lepcsés volt a szája. Az emkápés kifecsegte, hogy én ültem a Zündappon, a szocdem meg fűnek-fának dicsekszik, hogy a megyei titkárt mekkora zúrból mentette ki. Azóta

az emkápések velem példálódznak a gyűléseken, lám, a beszari szocdemek közt is akad, aki nem fossa össze magát egy krucifixtól, a mieink viszont azt hajtogatják, hogy egy igazi szociáldemokratától idegen a motoros fenegyerekeskedés, mert az ilyesmi elriasztja az embereket a mi pártunktól. Ha az emkápében dicsérnek, az ideát gyanússá tesz, vajon nem *kripto* vagyok-e? Ne nézz úgy, kisanyám, tudod jól, hogy a *kripto* a titkos komcsi, akit beépítettek hozzánk. Még jó, hogy legalább a nevem se itt, se ott nem hangzott el, de mindenki tudja, hogy a mese rólam szól, és ez rossz előjel a mai plénum előtt. Se így, se úgy nem lesz minék örülöm, mert arra se vágyom, hogy kegyelemből maradhassak, de az is kínos lesz, ha leváltással menesztenek. Ezt látod rajtam, és bármennyire szeretnék megint itthon élni, nem tesz boldoggá, hogy ezek a kilátások

11. A nap hátralévő részében azt vártuk, hogy megcsörrenjen a telefon, ehelyett kulcs csikorgott a zárban, és nagyanyám trappolt be a bőröndjével. Hát maga, mutter, ámult el apám, nem úgy volt, hogy vasárnapig Gabit egzecíroztatja? Nagyanyám mérgesen csattant fel, a nővéredet két napnál tovább nem lehet elviselni! Meg is mondtam, hogy torkig vagyok vele, és ha otthagyja a Pacolát, hozzám ne jöjjön siránkozni, és arra se számíts, hogy majd ti eltartjátok. Jaj, szegény anyuka, próbált anyám együttérző arcot vágni, annyira sajnálom, eszerint az egész hosszú és fárasztó út hiábavaló volt. Epés kifakadás lesz a válasz, mindhárman ezt hittük, ehelyett nagyanyám arcán átszellemült mosoly terült szét, és valósággal áradni kezdett, dehogyan volt hiábavaló, amikor otthagytam a Gabit, éppen indult a Nepomuki Szent János-zarándoklat, az valami csodás volt, még egy megszentelt skapulárét is vettem, és nemcsak azt! Idenézzetek! Felkattintotta a bőröndje fedelét, és a ruhák közül kiemelt egy mindössze néhány centiméternyi Jézus-szobrot, aminek talpa volt, elhelyezte az asztal közepén, aztán pár lépésnyit elhátrált tőle, áhítatos elragadtatással nézegette, hát nem mennyei érzés, hogy itt vigyáz ránk? Na, mit szóltok? Mit szólnánk, mutter, vonogatta a vállát apám, megint egy újabb szobakrucifix. Nincs még elég ilyenje? Vedd tudomásul, hogy nincs, de senki másnak sincs, mert ezt tavaly maga Vojtasák püspök áldotta meg, akit most fognak boldoggá avatni! És aki azért van bekasztlizva, mert lepaktált a náccal, dűnnyögte anyám, benne volt a *Szabad Nép*ben. Nagyanyám, mint rendesen, ha a háború idején történt dolgok kerültek szóba, úgy tett, mintha ezt nem hallaná, márpedig én odáig vagyok ettől, jelentette ki, itthon a legnagyobb kegyesboltban se kapni olyan feszületet, ahol az Úrjézus mellett ott áll Nepomuki Szent János is, a gyónási titok védőszentje.

12. Ez volt az a pillanat, mikor megcsörrent a telefon, és apám felvillanyozottan rohant a kagylót felvenni. A válaszaiból világos lett, hogy a tatabányai interurbán futott be. Apám fancsali képpel hümmögött, s a szája körül kesernyés ránc jelent meg. Igen, mondta, de ez eeegennek hangzott. Köszönöm, hogy értesítettél, a kulcsok a fogason vannak, a köpenyem mellett. Széna vagy szalma, kérdezte anyám. Ahogy vesszük, válaszolta, szerintem inkább szalma. Azt sütötték ki, hogy pártfunkcióhoz még éretlen vagyok, mert minden buzgalmam meg jó szándékom ellenére lesújtó, hogy nekem előbbre való tud lenni a család, mint a mozgalom. Épp

ezért át is irányítanak ipari területre, ezentúl ott álljam meg a helyem. És ez mikortól lenne, kérdezte anyám, akit leginkább ez látszott izgatni. Elsejétől, vágta rá apám, de valahogy úgy, mintha mellékes dolgokról beszéltetnék a fontosak helyett. De mégis, hol kéne megállnod a helyed? Mivel szervezőtitkárként megbuktam, elég lesz nekem egy beosztotti állás valami gyárban. Anyám ujjongva kiáltott fel, ugye itt, Pesten? Apám kelletlenül bólintott. És ezt ilyen savanyú képpel mondd? Vedd már észre, hogy teljesítették, amit kértél. Elsejétől úgy fogunk élni, mint egy igazi család! Apám arcáról még nem oszlott el a megbántottság felhője. Látod, fakadt ki panaszosan, ez volt az, amit éreztem, ettől féltem, lenullázták az egész itt töltött éveimet! Anyám bosszankodva kiabált rá, de itthon leszel, és az a fontos! Apámban szemlátomást lassan érlelődött meg a felismerés, hogy ami történik, tulajdonképp jó. Aztán mégis derengeni kezdett az arcán egy bizonytalan és hitetlenkedő mosoly. Légy szíves, örülj már te is egy kicsit, kérlelte anyám, és odalépetve hozzá homlokon csókolta. Én a helyedben hálát rebegnék Szent Antalnak, hogy ennyire jól intézte a dolgot! Ekkor villant fel apám szemében a csibészes fény, ami jelezni szokta, hogy kezd hatni rá a világ eszén való túljárási mámor. A rosseb imádkozik Szent Antalhoz, méltatlankodott felénk kacsintva, mikor itt ez a helyre kis házikrucifix! Úgy illik, hogy a kidöntött párja helyett is neki mondjak köszönetet! A valaha beléidegződött mozdulattal keresztet vetett nagyanyám szerzeménye előtt, majd vigyorogva azt suttopta, jót tettél velünk Jesszuskám, örökké áldott legyen a neved.

MÉHES KÁROLY

Kézfogás a svéd királlyal

Egyedül apámnak árultam el, hogy svéd vagyok.

Megmagyarázni még nem tudom, csak érzem, a legmélyebb valómban, hogy svéd vagyok. Jelentsen ez bármit is.

Apám általában mindig viccel, de néha mégis nagyon oda tud figyelni arra, amit mondok. És megérteni. Hogy a mondás csak a felszín, szavak, de a többi..., az több.

És akkor most mi lesz?, kérdezte komolyan. Túl komolyan, most szinte jobb lett volna, ha odabök néhány szóval.

Egy svédhez kell hozzámennem, és Svédországban fogok élni, feleltem.

Basszus, mondta, mert már nem óvatoskodunk nem gyereknek való szavakkal.

Mért nem vagy inkább portugál?

Ez a vita már tart köztünk egy ideje.

Úgy két éve döbbsentem rá, mennyire kívánom a hideget. A szelet. Az esőt. A didergést. Az ősznél is őszebbet. Apám csak a fejét csóválta. Ó, a nagy kánikularajongó, aki már augusztus elején siránkozik, hogy jön az ősz, vége mindennek, nem érdemes tovább élni.

Egy svéd férj, hümmentett. Világítótorony-őr? Rénszarvasvadász?

Favágó, feleltem rögvest.

Mert egy osztálytársamtól hallottam, hogy valami rokona hozzáment egy erdélyi manushoz, kiköltöztek Svédországba, és az ember ott favágóként dolgozik. Az erdő mélyén laknak, a rokon lány szüli a gyerekeket sorra, az erdélyi meg vágja a fákat.

Beleszédültem, hogy ez milyen jó lehet.

De egy igazi, egy svéd favágóval. Csakis.

Favágó, hümmentett apám.

Vártam, most jön majd a jó vicces csattanó. De nem jött.

Úgy vagyok svéd, hogy közben nem akarok nem magyar lenni. Illetve, a svédségem csöppet sem nemzeti érzés. Még csak nem is szimpátia. A kék és sárga színeket nem szeretem jobban, mint a pirosat, a fehéret és a zöldet. Vízfestékkel a körömöt kifestettem már így is, úgy is.

Ám a szürkét igencsak komálom.

Emellett, hívság-e vagy valamiféle hóbortosság csupán, imádom az aranyat és az ezüstöt.

Csillogás és elmosódás.

Szívesen veszem, ha szép időben elvisznek ide-oda, már csak a társaság kedvéért is. Apámmal versenyeznünk, ki tud murisabb megjegyzéseket tenni egy-egy botladozó gyalogosra, tolakodó autósra. Te parókás elefánt! Nyálfejű! Moss fogat spenóttal!, és hasonló elmésségeket rikoltoztunk, leginkább egymásnak, és remekül utaztunk.

Mindezt jó időben.

De ha beköszönt a hideg, a köd és a nyirok, egyedül akarok menni.

Esőben

Hóban.

Jégben.

Felveszem az esőkabátomat, sárga színű orkáncalapomat, és megyek. Nem számít, hogy a város másik sarkában van az úszóedzés vagy a könyvtár. Szívesen ácsorgok a buszmegállóban, miközben csapkod a szél. Fázom, de ez csöppet sem gyötrő fázás, hanem fázási ajándék. Nemesítő fázás, a didergésem a lélek apró rezdülései.

Mert már tudom, hogy ilyen is van.

Nem leszek beteg, nem lütyög az orrom, és ha néha kicsit reszel is a torkom, csak azért, mert egyedüllétemben is beszélek. Vagyis magamban, némán, de a szám nyitva, aztán ha tényleg meg kell szólalnom, ebbe a világba tartozó szavakkal, jobb, ha megköszörülöm a torkomat.

Apám néha élém tesz egy újságcikket, amiben Svédországról írnak, vagy csak úgy, minden különösebb szándék vagy felhang nélkül megjegyzi, Bezzeg a svédek...

Svédnek lenni ugyanolyan tudatlan létállapot, mint magyarnak lenni.

Amikor apám megkérdezte, Na, ki most a király?, persze, nem tudtam. Aztán jót röhögünk rajta, milyen hülye név a Károly Gusztáv. Apám azzal tetézte, Szép vezetőknév az a Tizenhatodik!

Tudom, hogy Stockholm a főváros, de nem érdekel. Úgy képzelem, hogy valahol messze, sokkal északabbra lehet igazán svéd valaki. Kibogarásztam egy Norsjö nevű városkát. Na, az.

Elképzeltem, hogy az osztálytársnőm rokona is Norsjöben lakik. Magát Norsjöt úgy látom magam előtt, mint néhány, színes faházakból álló utcácskát, közöttük egy fehér tornyú templommal. Lehet, hogy a favágók nem is erdőben élnek, hanem inkább Norsjöben. A lány kilenc gyereket szül a favágótól. Óvodás koromban kilenc gyereket akartam és hozzá két férjet. Mármint egyszerre, mert nem tudtam választani két nagycsoportos Balázs közül. De ez elég rég volt, akkor még nem voltam svéd. Apám azóta is a kilenc gyerekkel húz, főképp, hogy az évek teltevel egyre fogyatkozott a vállalt gyerekállományom. Manapság, ha még megkérdezi, nagy bölcsen csak annyit felelek, Majd meglátjuk. Óvatosabb lettem, magamból kiindulva. Mi van, ha svédországi gyerekeim egy nap rádöbbennek, hogy portugálok, ahogy apám óhajtotta volna.

Nem mintha ez tragédia lenne. Inkább jó, ha valaki tudja magáról, hogy kicsoda-micsoda.

Érdekes, hogy ezekben a kérdő szócskákban mennyire dominál a *csoda*.

Apám azt mondta, hogy ismert egy embert, aki majdnem olyan volt, mint én. Egy francia fiúról van szó, aki szép, kétszázötven éves házban élt a pezsgőjéről híres vidéken, és mégsem volt boldog. Mert ő is a hidegbe vágyott. Valami keményebbre, nyersebbre. Valami átfogóbbra, most ez a szó jutott eszembe, saját tapasztalatból. Grönlandot akarta, a jég országát, ahová aztán sosem költözött el, legalábbis apám nem tud róla, hogy akár csak látogatóba járt volna ott.

Nem rossz az a Grönland, de. Amióta hallottam apám régi barátjának történetét, sokat töprengek rajta. Tetszik, mégis túl végletesnek tartom. Ha jégtáblák között akarnék élni, akkor egy mélyhűtőbe is beköltözhetnék. Grönland, állítják, amúgy elolvad. Jége lehűti a Golf-áramlatot, és elég hideg lesz Európában.

Megjött a tömény, harapnivaló ősz.

Ma végig gyalog mentem a zeneiskolába. Az eső zuhogott, és bár tengerészkalapomat rendesen felkötöttem, olyan szél kerekedett, hogy másodpercenként vágta az arcomba az esőcseppeket. Ösztönösen összegörnyedtem kissé, majd rögtön kihúztam magam, hogy minél inkább érezzem a csapkodó esőt. Ami úgy táncolt körbe, mintha ugyanúgy örülne nekem, mint amennyire én örültem neki. A lábam fájt kissé, ám biztos voltam benne, nincs jobb szer a bajomra, mint az eső. Ahogy bandukolok, lépésről lépésre jobban érzem magam, mert eső esik rám, csak rám, ez az én esőm.

Azt képzelem, valami ősi, hideget-szerető gén bújik bennem, ami aktivizálódott.

Az is lehet, hogy mazochista vagyok. Csak úgy. Mert nem bánom, ha szenvednem kell. Egyáltalán nem arra vágyom, hogy bármi is fájjon, de a szenvedés mint lelkiállapot már-már vonz.

Ezt még nem meséltem el senkinek.

A fázás például. Azt hiszem, szét tudok választani már érzéseket. A fázás, a didergés nem a fázás és a didergés miatt jó, hanem az ennél magasabb szinten lévő szenvedés teszi vonzóvá. A jeges utca. Elesni. Nem a fájás miatt, mert nem is biztos, hogy fájna, vagy ha mégis, azt messze jobbra teszi, hogy fekszem a jégen, és mintha magamhoz ölelném a telet és a hidegséget.

Minden rajzomon ott van egy fenyő és a hozzá tartozó hegy.

Ez csak most tűnt fel.

Olvastam valahol a lélekvándorlásról.

Apám szerint, ha innen nézzük a dolgot, két oka lehet, hogy a szívem Svédországba húz. Vagy valamiféle elintézetlen ügyem maradt egy előző életemből. Vagy egyszerűen csak annyira jó volt ott élnem, hogy visszavágyódom.

De hát ez az igazság, nem is kell sokat okoskodni felette.

Elképzelem sokszor, valahol messze lévő tengerpartra utazom. Ami annyira északon van, hogy még a tenger is befagy. Egyszerűen oda kell menjek, ellenőrizni, hogy ott van-e a sorsom.

*

Zsebemben a negyvenhat évvel ezelőtt abbamaradt füzetemmel keltem útra. Az utolsó mondat úgy hangzott, direkt leírom még egyszer, de mennyire más írással, hogy Egyszerűen oda kell menjek, ellenőrizni, hogy ott van-e a sorsom.

Ez történik most.

Már az sem véletlen tán, hogy ugyan beutaztam a fél világot, legalábbis sose gondoltam volna, hogy eljutok Japánba és Argentínába – Svédországban még sosem voltam.

Azért, mert ide nem jöhettek csak úgy. Három napos kongresszusra vagy városnézésre.

Az a tizenkét éves lányka azt akarta tudni, itt van-e a sorsa.

Én is csak erre vagyok kíváncsi.

Hiába, hogy ennyi idősen gondolhatnám, a sorsom már megszövődött a párkák fonalából.

Nem érdekes az életem. Nagyon csúf dolog ez sok emberrel szemben, akiket úgy lehet összefoglalni, hogy a családom (dehogy kilenc gyerek!), de Svédország szempontjából mindez nem számít. Nincs közük hozzá, nem is volt, nem is lehetett, mert nem adtam rá lehetőséget.

Csak én vagyok és Svédország van.

Norsjö.

Észak jó.

Itt vagyok.

Egyet nem sütöttem ki jól annak idején, amikor Norsjöt kiválasztottam. Nem a tengerparton van. Túlságosan is a sűrű fenyőerdők jártak a képzeletemben. Pedig micsoda megérkezés lett volna egy csattogó vitorlájú hajó fedélzetén, vagy ha nem is vitorlással, legalább egy már nem túl új komp vagy vízibusz hozott volna, ami a hullámokon hánykolódva fut be a kikötőbe.

Ám Norsjöben nincs kikötő.

Norsjöben semmi nincs, és ez benne a jó.

Ami messze nem jelenti azt, hogy az a kislány semmire sem vágyott, de még azt sem, hogy *a* semmire vágyott volna. Mert valószínűleg megvan minden, ami Norsjöhöz kell, az pedig nem katedrálisokban, de még csak nem is faragott gerendájú fatemplomokban mérhető.

Október elsején a busz egy olyan falucska közepén tett ki, amelyet valaha elképzelttem. Fagypont körüli hőmérséklet lehetett, valamiféle jeges dara hullt az arcomba, amikor felnéztem az égre.

Érzelemmentes akartam maradni. Nem egy régi álmot teljesítek be, hanem egy svéd lány, még ha asszonynak is mondanák, hazajött.

De ahogy egyszer apámnak magyaráztam, az érzélem nem ugyanaz, mint a hangulat, az érzelmeket ki lehet iktatni, a hangulatot nem.

Mennyire megmaradt bennem néhány efféle mondat, hallom a hangom, ahogy mondom. És ma sem mosolygok rajta. Igazam volt.

Egon fogadójában foglaltam szállást. Csak azt kellett kitalálnom, hogy jobbra vagy balra, mert egy panzió csakis a főutcán lehet. Azt szerettem volna, ha Egon magas, kese hajú, fából faragott arcú férfi. Tudom, hogy favágóról ábrándoztam, de ennyi módosítás talán belefér.

Aztán kiderült, hogy az alapító Egon már nem él, és a panzió igazából egy nagyobbacska családi ház tetőterében kialakított három lyuk.

Mindegy.

Másnap reggel kinyitottam az ablakot. Minden fehér volt már, és arra gondoltam, hogy az a tó, ami a közelben derengett, hamarosan befagy, és akkor majd korcsolyázhatok. Amikor apám valaha azzal nyaggatott, hogy Na, ha megérkezel majd, mit csinálsz?, mindig azt feleltem, kimegyek a hótengerbe, és addig kóborlok magamban, amíg csak a lábam bírja. Mélyeket szívok a jegesen metsző levegőből, és így, mint kis injekciós tűk szúrásai által, be leszek oltva svédnek.

Tizenkét évesen azt hajtogattam, hogy egyre csak öregszem. Fájt minden tagom, a szemem romlott, a fülem csengett, és úgy éreztem, rohamosan gyengül a memóriám. Skizofrénnak képzeltem magam, és csak minimális mértékben azért, mert jól hangzott. Egy nap mindezt úgy foglaltam össze, Úgy érzem magam, mint egy ötvenhat éves. Nem tudom, mért ez a szám jutott eszembe, mindenesetre elképesztő időbeli távlatnak tűnt.

Ötvennyolc évesen kihajoltam az ablakon, és beszívtam az éltető svéd levegőt.

Összefoglaltam magamban: özvegy, visszavonult pénzügyi szakember vagyok, a címem Storgatan, Norsjö, Svédország. Évtizedes lappangás után most válok végérvényesen svédé. Szép lassan. Vagy ki tudja, lehet, hogy ripsz-ropsz. Nem tudom, mindez mit jelent, megnyugvást vagy boldogságot, tényleg egyféle hazatérést vagy mindennek ellenére elveszést.

A háziasszony, Agata, pontosan olyan, mint a Bergman-filmek vidéki nőalakjai. Magas, kissé tenyeres-talpas, a bőre tejfehér, kontyba tűzött haja őszes szőke, nem festi. Tud angolul, de nem jól, vagy csak beszélni nem szeret túlzottan. Tisztáztuk,

hogy alapvetően azt eszem, amit maguknak is főznek, nincsenek különös igényeim. Ez érezhetően megkönnyebbülést jelentett a számára, még el is mosolyodott, úgy mondta, Azért, ha megkíván valamit, csak szóljon.

Akkor komorult el újfent, amikor érdeklődésére, meddig maradok, annyit feleltem csak, Nem tudom. Lehet, hogy örökre.

Kicsit méricskél, bolond vagyok-e, netán viccelek, de feltételezem, ez utóbbi nagyobb bűnnek számított volna, mert az örökkével sosem viccelünk.

A tizenkét éves lányka terve szerint kimentem a határba. Nagy hó nem esett, csak a dara, és a hideg sem volt megveszekedett, de azért megfelelt. Végigsiettem az utcákon. Egy-egy férfi tekintetét kaptam el, próbáltam felmérni, megismerszik-e a favágó bármiről is, ha nincs a kezében szekerce vagy fűrész.

Elhaladtam a főutca épületei előtt, a templom előtt, és egykettőre a legközelebbi tavacska partján baktattam. Feltámadt a szél, kergette a darát a part menti főveny táncikáló szálai között. A fény viszont jeges volt. Ha valamitől, akkor ettől borzongtam meg. Kezd feltolulni a régi érzés, miért volt jó fázni. Csak túlokoskodni nem akarom. Miérteket gyártani, és pláne nem válaszokat a miértekre.

A gáton ment egy ember kismotorral. Tisztán láttam, egy fejsze volt a hátára szíjazva.

Ugyanúgy feküdtem az ágyban, mint sok évtizeden át annyiszor, valami miatt álmatlanul. Ám egyszer csak melegség öntött el, mert rá kellett jöjjen, hogy ez az egész az álomom, minden pillanatban, álmatlanul is az álom az életem. A patchwork ágyterítő melege alatt most a tópart hódarás fövenyét éreztem. Az öröm, ami a borzongás miatt töltött el, egy másik borzongásba csapott át. A borzongásburkok ugyanúgy öleltek körbe, mint a vaskos ágyterítő alatt a két vékonyabb pléd, amit Agatától enyhe csodálkozástól kísérve kaptam.

Hiszen melegek még az éjszakák, mondta, és ritkás szemöldöke majdnem a haja tövéig szaladt fel.

A harmadik napon, még az ágyban, azon töprengtem, mi következik.

Apáca lettem egy Svédország nevű kolostorban? Elvégre a régi, favágós fejleményre nem nagyon számíthatok. Apám már biztos felhívott volna, Vágjátok már?, nagyjából ennyit kérdezne. De nem hívhat.

Reggeli közben érkezett meg Signe, Agata sógornője, a néhai Egon húga. Szerdánként csokis tortát sütnek, muris a neve, *kladdkaka*. Ezt viszik az esti asszonykörbe.

Signe, akármilyen furcsa, szinte fekete hajú, és bár egykorú lehet velünk, egy ősz hajszála sincsen. Lehetne portugál. Apám örülne, ha elmesélném, hogy ugyan itt vagyok a jeges Norsjöben, de portugálok vesznek körül.

Signe, mintha tényleg valamiféle délies életvidámság szorult volna belé, nyílt érdeklődéssel és már-már harsány kíváncsisággal kezdett el faggatni, ki s mi vagyok. Az, hogy Magyarországról jöttem, nem is derült ki rögtön, ám amikor mégis, Signe Agatára meredt.

Carl Barsson nem magyar?, kérdezte.

Aki az anyját...?, meredt rá Agata.

Hirtelen svédre váltottak, néhány gyors mondat hangzott el. Agata aztán megint angolul folytatta.

Carl nemrég került be a szociális házba. A mopedgyárban dolgozott mostanáig, csak volt az a csúnya balesete.

Én onnan tudom, hogy magyar, mondta Signe, mert Jonas kollégája volt annak idején. Nem igazán jöttek ki, és otthon csak úgy emlegette, hogy Az a szarházi magyar.

A két nő összenézett, és szinte egyszerre vonták fel a vállukat. Ebben benne volt, hogy ezt tán nem kellett volna elmondani, mint ahogy az is, hogy az élet már csak ilyen, mit van mit tenni.

Igazából bármit elmondhattak, ha svédül mondják.

Itt állok, én a svéd, és egy kukkot sem értek belőle.

Nem tudom, akarok-e találkozni a norsjöi magyarral. Aki esetleg tényleg kellemetlen munkatárs volt a mopedgyárban. Aki egy szociális házban él. Aki vélhetőleg egy cseppet sem vágyik egy másik magyarra, ha egyszer idáig menekült.

A nők elcsöndesedtek, még a „portugál” is halkabban folytatta, mostantól svédül. Azért amikor elkészült, megkínáltak a *kladdkakából*. Semmi különös, leginkább kakaós piskótához hasonlítható, csak tömöttebb, fujtöbb kissé.

Signe megkérdezte, mi a tipikus magyar süti. A somlói galuska ugrott be, de úgy véltem, nem kezdem el magyarázni nekik, inkább azt mondtam, a rétes. A *strudl*, ismételtettem abban a hitben, hogy tudniuk kell, mi az.

Strudl, mondták ők is, és bizonytalanul bólintottak. Nem kérdezték, milyen és miként készül.

A szobámban a neten ellenőriztem, mik a leghíresebb magyar sütemények. Az oldal, ami feljött, előbb arra figyelmeztetett, hogy sütitet tartalmaz. A dobostorta állt a rangsor élén, de a somlói galuska következett utána.

Nagyon rég süllyedtem álmomban.

Ráadásul ez jó süllyedés volt, ha nem is lubickolós, de tudatos, azzal az érzéssel, hogy ez a süllyedés kell, célirányos, tehát hasznos.

Holott nem érzékelttem a honnan-hovát. Nem Nörsjöből süllyedtem Magyarországra, sem ötvennyolc évesből tizenkét évvessé.

Valószínűleg a magam mélységeibe merültem alá végképp.

Hogy amikor azt mondom ezentúl, hogy Arányi Zsófia vagyok, ne jelentsen semmi egyebet, csak engem.

Arányi Zsófia vagyok, mondom magyarul a Nygatanon lévő szociális ház kávézó-jába kigurított férfinak.

Lassan néz fel rám, aztán így marad.

Szép, mondja sokára.

Micsoda?

Hát hogy így betoppan.

Kedvem lenne azt felelni, Erre jártam..., de inkább várok.

Bársony Károly a nevem. Persze, svédesen használok. Carl Barsson. Elvégre, és itt felnevet, vékony, reszelős hangon, svéd vagyok, vagy mi a csuda.

Megint vár, míg megkérdezi, Ha már benézett, nem iszunk egy kávé?

A háttérben, a kávézó pultján, ugyanúgy, mint Egon panziójában, egy nagydarab asszony tésztát gyúr. Magyar társalgásunkra a keze megáll, és kíváncsian és némiképp gyanakodva pislog felénk. Bársony Károly tőle kér kávé. Aztán amikor elének tette a két csészét, csak a fejét csóválja.

Mennyi ismerkedési oldalon csalinkáztam, szédítettem és hívtam magyar hölgyeket, mondta aztán.

És?, kérdezem.

Megnézték, hol tanyázom, meg nyilván a pofámat is, és rögtön eltűntek. Maga meg betoppan. A semmiből.

Tiltakozni akarok a „semmiből” ellen, de csak annyit bökök ki, Negyvenhat éve lettem svéd. Azért jöttem, hogy ellenőrizsem, milyen is az.

Már folyamatosan nulla fok alatt maradt a hőmérséklet, és alig három órára világosodott ki tizenegy tájt. A szikrázó havas táj, amiben önfeledten futnom kellett volna, gyakorlatilag nem létezik.

Agata közölte, hogy mostantól hét hónapon át fagyni fog, és a tökéletes éjszaka is hamarosan beköszönt. Tény, nem lesz koromsötét, mert a fénymorzsalékok visszaverődnek a havon. És majd látható lesz az északi fény, az aurora borealis. Agata szerint hangja is van, bár ezt csak egyes kiválasztottak hallják. Neki még sosem volt hozzá szerencséje, de nem is bánja.

Négy kávé ittunk meg eddig Bársony Károllyal.

Négy kávényi történetet hallottam.

Az anyja ötvenhatban szökött át a határon. Nem a szovjetek meg a rendszer elől menekült, hanem apja szigora elől. Tizenkilenc évesen teherbe esett, és mivel nem tudta, mit kezdjen magával, úgy döntött, majd nevelgeti a gyermekét, bárhol a világban. És az jó lesz, mert semmi egyéb nem számít. Hát útra kelt, és a bécsi Rotschild Kórházban eltöltött három hét után a Svéd Vöröskereszt elvitte Uppsalába. Ötvenhét májusában ott született meg a fia.

Ilyen, amikor kicsit alaposabban ismerkedni kezdek Svédországgal.

A szociális házból ma visszakísértem Károlyt az Eriksgatan 4. szám alatt álló sárga házikójába. Egyben kiköltöztem Egon panziójából, mert mártól én viselem Károly gondját, amíg kell. Úgy érte, míg felépül és tud majd önállóan közlekedni. A mopedgyárban egy rosszul rögzített fedél miatt zuhant be az aknába, és csúnyán összetörte magát. Négy műtete volt eddig, sajnos a jobb csípője nem akar helyre jönni. A szociális házból minden nap eljön majd Marta vagy Emma segíteni, legalábbis eleinte.

Károlynak a földszinten rendeztük be a lakosztályát, én, akárcsak Agatánál, az emeleten lakom.

Éjfél utáni csönd van. Leóvakodom, ki, az utcára. Fülelem, hátha az aurora borealis súg valamit.

Súgnia kell.

Erőltetem, hogy halljak legalább egy ismerős, kissé csúfondáros, mégis meleg hangot.

Na, hát lett egy svéded, Zsófikám. Gratulálok. Ne bánd, hogy nem favágó. Az már gyanúsan tökéletes lenne.

A homlokomat a hófalnak nyomom, úgy felelem félhangosan az északi fénynek.

Ugyan már, én voltam az, aki annyi éven át favágó munkát végeztem.

Az, hogy svéd vagyok, számomra ősrégi história. Nem is nagyon beszélek róla szívesen, annyira egyértelmű. Mintha azt magyaráznám aprólékosan, hogyan veszem a levegőt, kezdve ott, hogy az orromon és nem, teszem azt, a fülemben.

Bár Károly teljesen másképp látja. Szerinte meddő igyekezet minden, míg kezem nem fogok a királlyal és nincs Volvóm.

Az anyja a mostani király akkoriban uralkodó nagyapja, Gusztáv Adolf miatt nevezte el csecsemőjét Károly után Gusztávnak is, mit sem tudva arról, hogy a jövőbeli király Károly Gusztáv lesz. Mindig azt mondta, bár inkább csak ugratás-képp, hogy egy szép napon mennek majd a királyi palotába, és megköszöni a királynak, hogy Svédország befogadta, és, maga előtt tolva a fiát, rámutat, íme, ő a másik Károly Gusztáv, aki szintén svéd, mert Uppsalában született. De mivel erre a vizitre kevés esély mutatkozott, egy idő után azt vette a fejébe, hogy akkor válik belőle igazi svéd, ha Volvóval jár, ezért minden őréjét a reménybeli Volvóra tette félre. Károly tizenhat éves volt, amikor egy vele egyidős, fekete, bogárhátú Volvo gazdái lettek. Igaz, addigra két ütemben egyre messzebb költöztek Stockholmtól és a királytól, előbb Gävlebe, majd ide, Norsjöbe, ahol az anyja mopedgyárban végzett mindenféle segédmunkát, akárcsak később a fia.

Erre elmeséltem, hogy a családból csak én voltam ott apámmal, amikor átvettük a legelső autónkat. Valami munkahelyi akció keretében jelentkezett ő is, persze, Zsigulira, de rábeszéltek, hogy érje be Zaporozsccal, mert azt pár hét alatt megkapja, és ráadásul jóval olcsóbb.

Álltunk a február végi latyakban a MERKUR udvarán, és egy barna köpenyes ember a sok, még félig-meddig hóval takart járgány között a telep egyik sarka felé mutatott.

Az lesz az, az a libafos színű.

Ekkor nem csak apám, hanem én is rövest megértettem, hogy egy megmaradt, senkinek nem kellő autót sóztak ránk szenzációs vétel gyanánt. Mivel még nem voltam svéd, rettenetesen elkezdtem fájni, ami nem okozott örömet. Nem emlékszem, hogy bármikor is jobban dideregtem volna, mint akkor.

Károly a történeteim hallatán többnyire a fejét csóválja, és a kezét a be nem gyógyuló műteti hegére teszi.

Fáj?, kérdezem ösztönösen, de ő mindig azt feleli, Nem, csak beléhasított.

Azért néha belém hasít.

Ez a svédmagyar. Károly annyit ismételt, Mindig magyar akartam lenni. Utáltam a Volvónkat, mindig McEnreo-nak drukkoltam Borg ellen. Ha úgy tetszik, hálátlan dög vagyok *szülő*hazám iránt. Mert úgy véltem, szülőm hazája az, ami az enyém is.

Az íróasztalfiók mélyéről kerül elő az a bizonyos kopott, arany keretes fénykép. Ahogy az anyja kezét fog őfelségével. A háttérben Károly is ott szerénykedik.

A forradalom huszonötödik évfordulóján ketten képviselték a menekülteket a királyi palotában, mivel az anyja szült először új hazájában, vagyis Károly lett az első igazi svédországi magyar baba.

Odafelé úton nem engedte, hogy vezessek, annyira izgatott volt. Mintha élete csúcspontja következne el a királyi audenciával. De amikor hazaindultunk, hirtelen kérte, hogy vegyem át a kormányt, mert végtelenül fáradt. Két hét múlva tudtuk meg, hogy menthetetlen. Elátkoztam szegény királyt. Azt képzeltem, ha nincs ez az egész cím, a kézfogás, valamint, hogy „derék svéd állampolgároknak” nevez minket a király, anya nem hal meg.

Csak annyit kérdezek, És a Volvo? Mi lett vele?

Károly megadóan sóhajt.

Mi lenne? Kint áll a fészerben. Az ember nem adja el az anyja kocsiját. Pedig ha rendesen megcsináltatnám, jó árat lehetne kapni érte.

Amikor leérkezem a szobámból, Károly a bal keze gyűrűsujjának körmét festegeti mélybordó lakkal. Épp csak rám pislant, és nagy műgonddal dolgozik tovább.

Nem kérdezek egy ideje, így akarok csöndes svéddé válni. Majd ő, a fecsegő magyar elmondja, ha akarja.

Károly előtt, az asztalon egy fából való, kubai szivarosdoboz áll. A legszívesebben kinyitnám, de egy svéd nem tesz ilyet, hát leülök és nézem Károly most még érthetetlen tevékenységét.

Felles, konstatálja, hogy figyelem. Hogy várok.

Visszahajol, és ha lehet, még lassabban húzogatja a kis ecsetet.

A körme, mondanám, csodás bordó színben pompázik.

De lehet ilyet mondani egy fáradó, vonalkás férfikörömre?

A boltban hosszú idő után találkozom össze Agatával. Fagyosan mér végig, mint valami rokont, akivel rég haragos viszonyt *ápol*. Aztán, amikor kitoljuk a kocsikat, és meglátja, hogy a fekete, bogárhátú Volvónál állok meg, odajön.

Nézze, Zsófia, kezdi. Joga van tudni. Illetve, tudnia kell. Nem parkolóba illő téma. Meghívom egy kávéra.

Azt mesélte, hogy épp csak visszatértek annak idején Stockholmból, és learatták a dicsőséget, ezt felettébb keserű malíciával mondta, hogy a király kezüket rázogatta, Éváról kiderült, hogy menthetetlen rákos.

Carl, vagyis Károly teljesen kikészült ettől. Többször hangoztatta a mopedgyárban és Folkes Hus kocsmájában, hogy nem fogja hagyni, hogy szenvedjen az anyja, és lassan, kínkeservesen múljon el ebből a világból. Szidta az orvosokat, amiért semmit sem képesek tenni. Egyszer sírt is, és egy rettenetesen szomorú, bizonyára magyar dalt bőgött bele a sokadik vodkáspoharába.

Ettől megborzongtam. A képtől, ahogy Károly sír. Mindig azt gondoltam, milyen jó lenne itt, borzongani a hidegben, mosollyal a számon dideregni, mert ez finom.

Nem az.

Recsegve ropog a hó a csizmám alatt, szembe fúj a jeges szél. Tökéletes. De amikor valaha erre vágyakoztam, csak erre gondoltam. Nem volt körötte semmi egyéb. Emberek, életek, meghalások. Csak én és a vágyott svéd hideg.

A Volvo köhögve, nyikorogva ugyan, de megy. Károly ígéri, hogy szól egy régi munkatársának, egy bizonyos Jakabnak, aki szerinte szívesen és olcsón rendbe rakja a járgányt.

Még négy lakkos üvegcsém van, aztán vége, mondja Károly.

Leülök hozzá, mire kinyitja a szivarosdobozt, és tényleg, négy körömlakk bújik benne.

Nem tudok róla, hogy anyámnak bárki is tette volna a szépet, de ez esetben csak arra tudok gondolni, hogy ezt a dobozt csak férfitől kaphatta. Valaha nagy divat volt Svédországban szivarozni.

Egyenként kiveszem a lakkokat. A Dior 257-es halvány rózsaszín. Az Astor 14-es élénkpiros. Aztán a másik kettő Mavala, valami helyi márka lehet. Egy gyöngyházfényű és az a mélybordó, amit Károly kent a gyűrűsujja körmére.

Amikor anyám már nem volt, egyszer csak azt álmodtam, hogy itt ülünk, ennél az asztalnál, majdnem ugyanígy, mint mi most. És anyám, miután végzett a körmeivel, magához húzta a bal kezemet, és bepingálta a negyedik ujjamat. Amikor kész lett, felkacagott, úgy, ahogy nagyon rég, tán még gyerekkoromban hallottam. Reggel kinyitottam a dobozát, és összesen negyvenhét körömlakkot találtam benne. Tudom, hogy teljesen irracionális, de azt éreztem, ez a kapocs. És akkor, először, befestettem a körmömet, ahogy tőle láttam. Csak azt az egyet, vékonyan, hogy sokáig tartson a lakk. Mostanra ennyi maradt. A kórházban és a szociális házban nem tudtam csinálni, de itt megint lehet. Hála neked, mondja Károly, és az utolsó mondatra ugyanolyan vékony és reszelős lett a hangja, mint legelső találkozásunkkor.

Lassan, egyenként visszarakom az üvegcséket a szivarosdobozba.

Szoktad festeni a körmöd?, kérdezi Károly, amikor rákattintom a fedelét.

Nem, soha, felelem, és a fejem is rázom hozzá, mintha le akarnék tagadni valamit.

Letagadtam, hogy tizenkét éves koromban híg vízfestékekkel kékre és sárgára pingáltam idétlenül levagdosott kamaszkörmeimet. Jézusom, a svéd rém!, mímelt nagy ijedelmet apám, amikor megjelentem kidekorálva. Elkapta az egyik kezemet, és mint valami ékszerész egy nagy becsű násfát, szemlélni kezdte. Belekékülök a rettegésbe és belesárgulok az irigységbe, Zsófikám, mondta, majd egy puszit nyomott a tenyerembe, és ellökte a kezem, mint egy megunt kisállatot.

Ami az ezt követő időket illeti, igazat szóltam. Nem, *azóta* soha nem festettem be a körmömet.

Agata a kávé mellé süteményt is rendel, mintha előre ezzel akarná megédesíteni mindazt, amit előadni szándékozik. Aztán, mint akin egy gombot nyomtak meg, elkezdni mondani.

Egy hónappal azután, hogy Károly anyjáról kiderült, hogy rákos, és, ahogy elterjedt, még a koponyacsontjában is áttét van, Carl azzal kürtölte tele Norsjöt, hogy az anyja eltűnt. Ami tényleg így volt. Se a mopedgyárban nem jelentkezett, ahol a táppénzes papírt kellett volna intézze, se a rendelőben. Doktor Peterson, isten nyugtassa, csak a városi kórházból átküldött szomorú leletet látta, Carl anyját egyszerűen sem. Telefonált párszor, sőt, ki is ment az Eriksgatan 4-be, de senkit nem tu-

dott elérni. Carlnek többen is javasolták, hogy jelentse az esetet. Ilyenkor csak maga elé meredt, és azt motyogta, Majd csak hazajön.

Nem jött, így végül az akkori körzeti megbízott, Pär Johansson maga kereste meg a mopedgyárban, igaz-e, hogy eltűnt az anyja. Erre Károly végre hajlandó volt munka után bemenni az őrre, és hivatalosan bejelenteni az anyja eltűntét.

Csakhogy, és itt vesz egy nagy levegőt Agata, ekkor már széltében-hosszában terjedt, hogy ez a nem túl közkedvelt magyar, hiába, hogy Carl Barssonnak írja a nevét, megölte az anyját. Tán kegyelemből, hogy megkímélje a rá váró szenvedéstől. Még az is lehet, ketten, egymással megegyezve, de a ráknál gyorsabb halálba vezette Évát. Lars Nilsson, a fatelep tulajdonosa látta a fekete Volvót, amint elhajtottak a fűrésztelep mellett észak felé. Bár sötét volt már, a telep főkapujának reflektorai megvilágították a kocsit. Nem ismerte fel a benne ülőket, de ugyanolyan fekete Volvo volt, mint Barssonéké, és ki más ült volna benne, mint Carl és Eva.

Így mondta, noha Lars Nilsson az őrre nem ment el, csak a kocsmában bizonygatta vállvonogatva, hogy látta őket.

Az adatok szerint, amit Carl Barsson végül bediktált a rendőrségen, másnap tűnt el az anyja. Pär Johansson is hallott a fatelepes Nilsson állításáról. Meg is kérdezte Carl Barssont, hogy hol járt az anyja eltűnését megelőző este, autózott-e este hat tájban észak felé, de Carl határozott nemmel felelt. Márpedig akkoriban még sok ilyen típusú Volvo szaladgált, nehéz lehetett volna csupán ez alapján bármit is bizonyítani.

De, emelgeti megint a szemöldökét Agata, és szemöldöke ijesztő módon fut fel a hajáig, igazából mindenki el tudta képzelni Carlról, hogy, mondjuk így, jobb létre szenderítette az anyját.

Norsjöben ezelőtt 1917-ben történt egy gyilkosság, azt is egy orosz követte el, aki forradalom elől menekült, kirabolta és agyonütötte a patikusunkat. Azért mondom így, mert a nagyanyám húga volt nála segéd, és sokszor elmesélte az esetet kislánykoromban.

Még egy kávét?, kérdezi Agata. Vagy valami szíverősítőt?

Vezetek, feleltem.

Persze, persze, bólint. A fekete Volvo újra száguld.

Ezerkilencszázhetvenkettőben apám Münchenből hozott egy *Auf deutsch bitte!* című nyelvkönyvet, mert meg volt róla győződve, hogy egy nyugat-németből hatékonyabban lehet tanulni, mint a magyar kiadásából. Akadt benne egy példabeszéd értékű olvasmány, a címe szerint *Der schwarze BMW*. Arról szólt, hogy a kedves, épp tavaszi kirándulásra tartó Schneider családot egyszer csak egy nagyon veszélyes manőverrel megelőzi egy fekete BMW. Herr Schneider, a családfeje rögtön megjegyezte, hogy tessék, milyen felelőtlen sofőrök vannak, száguldoznak az országúton, nem lesz ennek jó vége. És bizony így is történt. Mert néhány sorral lejjebb az olvasmányban meg kellett álljanak, mivel baleset történt. A derék Schneider család kiszállt, odasétáltak az út széléhez, amin túl, mint kiderült, mély szakadék tátongott, és meglátták a balesetet szenvedett járművet. Der schwarze BMW!, kiáltottak fel valamennyien szörnyülködve.

Valamiért ez a sosem hallott sikoly cseng a fülemben napok óta.

Der schwarze Volvo!

Den svarta Volvo!, állna a svéd nyelvkönyvben.

Csak az nem világos, hogy ha nem is száguld, csak döcögve halad ez a fekete Volvo, hányan ülnek benne. Mit látnak a helybéliek, amint Norsjö utcáin ide-oda kanyarodik.

Elhatározom, leülök Károllyal szemközt, mint amikor a körmét festegette. Nem szólok, mert már tényleg jó svéd vagyok.

Egyszer csak meg fogja érezni, hogy el kell mondja, mi történt az anyjával. Hogyan tűnt el. Tudhatja, hogy senkinek nem árulom el.

Leülök Károllyal szemben.

Rám néz, a szemében fájdalom. Látszik, hogy nehezen uralkodik magán.

A szivarosdoboz ott hever még az asztalon. Rápillantok a gyűrűsujjára. Eléggé megkopott rajta a lakk, akár újra is kenhetné, ha azt szeretné, szép legyen.

Magam elé húzom a dobozt, és bár tudom, nincs benne sem kék, sem sárga festék, belelesek. Valamiért belém bújt a kisördög, mert érzem valahol belül a zsigereimben, hogy kipingálnám a körmöm kékre és sárgára. Ugyanakkor gyorsan megfogadom magamban, hogy csak azért sem veszek. Ha lenne, az más lenne. De nincs.

Károly felől sóhajtás jön, és valami egészen vékony, már-már síró hang.

Felfakadt a sebem, Zsófia.

Döbbenten meredek rá.

Tudom, mit jelent. Rohadok belülről. Soha nem fog begyógyulni.

Felpattanok, és hozom a telefont, hogy hívjam a Szociális Házat. Az ügyeletes Marta hangját már megismerem, ő is folyékonyan beszél angolul.

Azt kérdi, be tudom-e vinni, vagy küldje a mentőt.

Biztosítom, hogy megoldjuk, bemegyünk a kocsinkkal. Mármint Károly anyjának autójával.

Amennyire lehet, sietek vele a karácsonyi díszbe öltöztetett utcákon.

Károly nem is hozzám, csak maga elé motyog.

Mért velem történik ez? Úgy látszik, megérdemlem. Valamiért bűnhődnöm kell. Szenvedni. De nem szenvedtem már eleget, bassza meg? Na ja. Valószínűleg, nem én döntöttem el, mi az elég...

Gurul a fekete Volvo. Ha valaki látja, akár messziről is észlelheti, hogy egy ósdi, bogárhátú Volvo halad a kihalt, havas utcákon, olyan, amilyenből már alig-alig akad a forgalomban.

És ketten ülnek benne.

Itt a szenteste, és én nem mentem át az Egon fogadója Agatáékhoz, holott hívtak. Károlyt tegnap mentővel átvitték a Szociális Házból – ahogy emlegetik – a nagy kórházba, Skellefteåba. Szinte biztos, hogy vérmérgezése van, illetve valami féle izomrothadása. Ami rémesen hangzik, és lehet, nem is ez a precíz kifejezés.

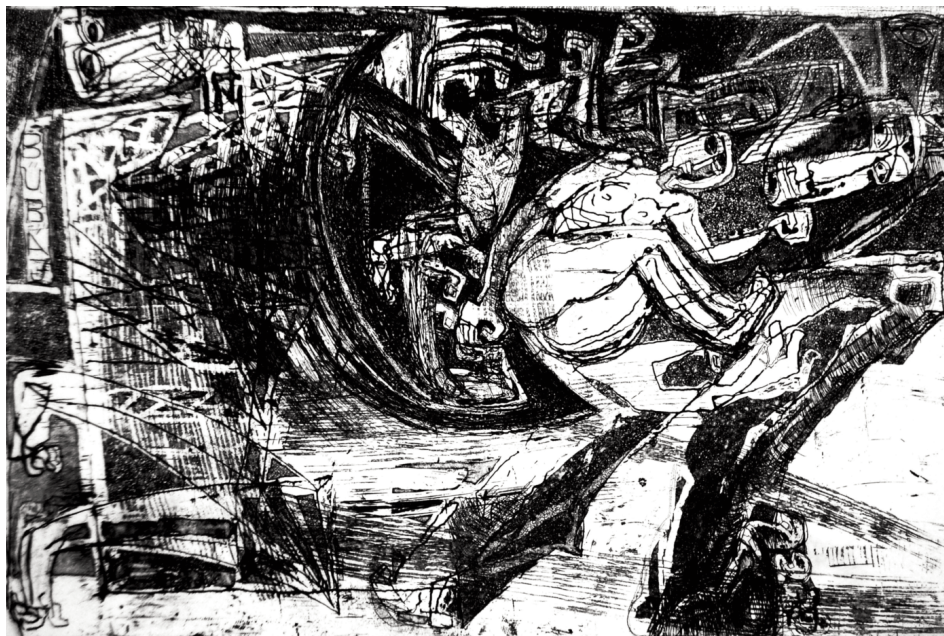
Kinézek az ablakon, mint kiskoromban, hogy vajon másutt megjött-e már az angyal, égne-e már a fények. Így kukucskálva hullámokban borzongok, ahogy

valaha elképzelttem. Ugyanis Svédországban lehet borzongani és fázni, mert az jó. Csak azt nem gondoltam volna soha, hogy nem csupán a hó, a hideg hozza rám a borzongást, hanem annyi minden egyéb.

Még a karácsony is.

Aztán, mint aki mégis elindul látogatóba, ahogy ilyenkor szokás, egyszer csak, szinte automatikusan, egy szál kardigánban átsietek a garázsba. Lámpát sem gyújtok, elég az a pici fény, ami az autóban gyullad fel, amikor kinyitom az ajtót. Gyorsan bekucorodom a kormány mögé. A következő mozdulattal bekapcsolom a rádiót. Orgonaszó és ének hangzik fel, nyilván misét közvetítenek.

Kissé szorosabbra húzom magamon a kardigánt, de különben nagyon finom itt. Hiszen minden ízemben didergek.

TÓZSÉR ÁRPÁD

XXXVI. fejezet

AMELYBEN MAURICE D'ESPARVIEU AZ ÓRANGYALÁRÓL
ÉS AZ ISTEN↔SÁTÁN METAMORFÓZISRÓL ELMÉLKEDIK

1913-ban, Párizsban már november 3-án leesett a hó. Kész volt az Angyalok lázadásának XXVII. fejezete, és Maurice d'Esparvieu, a híres d'Esparvieu-könyvtár igazgatójának s tulajdonosának irodalmi érdeklődésű, de kicsit tudálékos fia, valamint Arcade, Maurice volt órangyala már a Római utca 13-ban laktak, s betente kétszer-háromszor megjelent lakásukban Maurice szeretője, a csinos des Aubels-né is. Havazott egy kicsit, aztán hirtelen elállt. Valójában nem is volt az havazás, csak hószitálás, s Maurice-t akkor, emlékszik, nem is a korai hó hökkentette meg, hanem maga a havazás kifejezés: zavarta az alany nélküli állítás metafizikuma: ki havazik, ha havazik? A hó meg talán megsértődött, mert már a későbbi (téli) hónapokban sem tért vissza, csak a következő év májusában. De erről később! Maurice d'Esparvieu, a huszonöt éves, amúgy jó svádájú fiatalember, korábban a nagy, kertés családi házuktól kicsit távolabb álló, kétszobás nyári lakban lakott, s ez a külön lakása szellemi és életvitelbeli különállását is jelezte. A családban s a tudósok között, akik a könyvtárukban s házukban megfordultak, ő dilettánsnak számított, de tulajdonképpen csak a szó Renan-i értelmében lehetett volna dilettáns: esze mindig magához s nem máséhoz való volt; nem törekedett megérteni a dolgok végső okait, nyugodtan élt a hozzá legközelebb eső látszatok világában. A mi történetünk ott kezdődik (egy fiktívnek tűnő XXXVI. fejezettel), ahol Anatole France jeles regénye befejeződik. 1914. május 4-e van, Maurice tehát (miután a szülei, szabados élete miatt, kiutasították az ősi portáról) már rég a Római utcai albérletében lakik, s most éppen egyedül van, az aznapi Figarót olvassa, s a lap árkusai mögül tekintve megrökönyödve tapasztalja, hogy havazik. Úgy érzi, eltévedt az időben, még mindig november van, s a tavalyi, korai havazás közvetlen folytatását látja. Akkor, amikor ez a folytatás már teljesen valószerűtlen. Maurice fenomenológiája megzavarosodik, mint a másnapos sör. Filozófunk úgy érzi: a magánvalók fellázkodtak a látszataik ellen. A májusi hó talán a Szentlélek kontinensek és tengerek fölé terjesztett, hófehér szárnyaiból hull: annyira irreális, hogy már reális. Mint Párizs száz évvel ezelőtti eleste, Napoleon elbai „partra szállása” s a Figaro, mely minderről megemlékezik! Maurice a kinti bizonytalanságokról lassan visszavált a benti bizonyosságokra. A Figaróból megtudja,

hogy a Napoleon ellen felálló európai Nagy Koalíció tagjai a császárt ugyan sátánnak tartották, de a legyőzése után nem taszították pokolra, csak Elba üdülőibe „száműzték”, talán erőt gyűjteni az újabb lázadásához. Maurice-t mindez egy másik, egy valódibb Sátánra, az Úr ellen nemrég (s éppen Párizs falai között) másodszor is fellázadó (bukott) angyalok vezérére és a saját, személyesen akkoriban megismert, megszeretett őrangyalára, Arcade-ra emlékezteti. Arcade-től hallotta ugyanis: az álmában az Istent legyőző Sátán testét ébredése után jeges verejték borította el: visszazaretent saját győzelmétől. A lázadás alvezérei, Arcade, Nectaire, Zita és Istar ott álltak közelében, kint bengáliai pintyek daloltak. Barátaim, mondta a Fővezér a lázadóknak, ne hódítsuk meg az eget, legyen elegendő, hogy meg tudjuk hódítani. Háború háborút nemz, győzelem vereséget, a legyőzött Istenből Sátán lesz, a győztes Sátánból Isten. – Maurice a második, s még az elsőnél is valószínűleg hősies hatására újból elgondolkodik az Isten–Sátán parabola jelentésén. Az okos, de némileg demagógiára hajlamos Arcade, mikor még az ő őrangyala volt és semmi más, s olyannyira összetartoztak, hogy mindketten ugyanazt a rubensi idomokkal büszkélkedő des Aubels-nét szerették, szóval a szerelmes őrangyal az asszonyt gyakran szédítette áltudományos előadásokkal, amelyek legtöbbször az angyalok testének egyszerre anyagi és szellemi minőségeiről és a kimeríthetetlen szerelmi energiáiról szóltak. Így például egyszer azt fejtegette az előtte hálóiingben kuporgó, dekoltázsába és esendőségébe mélységes belátást engedő szépasszonynak (ő maga, angyalságának külső jegyeit demonstrálандó, mezítelenül ült egy széken), hogy a bibliai időkben, a Teremtés lávaalvadékai között az Isten ellen lázadó angyalok már felvonultak egyszer, de akkor csúfosan elbuktak, s bukásuk következményeképp az Ég és Föld közötti tartományokba, az angyalok és emberek közötti harmadik minőségbe száműzettek, s azóta azzal különböznek az égben maradottaktól, hogy képesek emberek módjára szeretni és utódokat nemzeni. S hogy az emberiségnek csak a fele származik Ádámtól, a másik fele a kígyó, illetve hát persze a Sátán és Éva nászából eredeztethető, s a Világmindenség működésének sem pusztán az Isten és a jó angyalok a biztosítékai, hanem a Jó és Gonosz egyensúlya, s a bukott angyalok szerelmi potenciálja nélkül az emberiség már rég régebbé kihalt volna. Maurice-nak nagyon-nagyon hiányzik az őrangyala. De nem a középkori lovagi őrző-védő kíséret, hanem a vitapartner, a mindig kéznél levő konkrét ellenfél, akivel, ha úgy adódik (mint ahogy a hármass liaison kezdetén des Aubels-né miatt már adódott is), párba is lehet vívni. Hogyan párbajozzon ugyanis a Fekete Kéz nevű szerb fantommal vagy Bosznia-Hercegovinával (létezik egyáltalán ilyen nevű ország, vagy csak a

Figaro riportere találta ki?), vagy mondjuk a monopolkapitaliz-
mussal, a szindikátusokkal, Rockefellerrel, Poincaréval? (Vagy
ki is ül most a francia trónon?) Ezek az ő számára csak a Figaró-
ban létező fantazmagóriák, ideák, címek, mint a könyvtárunkban
Platón Állama, Szent Ágoston Vallomásai vagy Lucretius Carus
De rerum naturája. Arcade, Maurice volt őrangyala, aki földi és
túlvilági pragmatizmusával valóságos kiterjedéseket adhatna az if-
jú d'Esparvieu mindenkori látszatainak, a lázadó, de pacifikált
angyalhadakkal ismeretlen dimenziókba vonult, s ő megint egyedül
maradt fenomenológiájával. S ráadásul most itt van ez a talányos
májusi hóesés! Kilóg az év anatómiájából és minden filozófiából,
ahogy egykor des Aubels-né fekete harisnyája kilógott a csábító
Arcade materia primaként világító, meztelen fenéke alól.
S a napoleoni háborúk századik évfordulóján
mindez új, kozmikus vészeket jósol.

Falak

Hadrianus-fal: északra Glasgow, délre Yorkshire!
Éjjelente
a császár lelke
panaszkodik itt, hinnéd: valamely őszi bokor sír.

Búsul a falépítő és költő császár, az önsírvers atyja:
kökénybokorban
most s minden korban
magát és Antinoust, szép fiú-szeretőjét siratja.

*

Európa ágáról töppedt mítoszok csüngnek,
szemenként hullnak,
mutatva múltat,
jelent, jövőnket – dériüött történelmünket.

Vico-ciklusok szerkezete egy kökényszemben! –
mereng a dalom.
A Hadrianus-falon
római kökénybokor rí, angolkert ciprusa rebben.

Véniül földrészünk – túlélrett, hullni kész történetekkel
tele a fája.
Beállsz alája:
ballod, hogy lehull az ős-éj, s ered az első reggel.

*

*Európa ma erőd, mit össze a szó malasztja tart,
s nem védi se fal, se zár,
kinyílt a szezám –
kelet és nyomában dél is föl, északra tart.*

*A gravitáció roppant inai északra vonják
megint a déli
partokat, véli
Camus, az űrből tekintve elbagyott honját.*

*Földrészek házasodnak be hozzánk – nőül és vőül,
a hozományuk
vitalitásuk:
a déli gondolkodás. Kincsünk nő? – Szókincsünk bővül.*

*

*S a szezám mit tehet!? Gyűjti a volt-ot, a van-t s ami lesz még,
s beomlik, mint annyi volt kor is...
Animula... comesque corporis –
csak a vers falai óvják a lelket, a formázó eszmét.*

GÖMÖRI GYÖRGY

Collegium Josephinum

*44 őszét egy katolikus internátusban
éltem túl. Itt naponta Ave Máriát
kellett imádkoznunk, ami nem lett volna
baj, de hozzá térdelni is kellett,
amit (mint zsidóból lett buzgó református)
eléggé rühelltem. A koszt is alig
volt ehető, még ma is borzongok a káposztás buristól.
A „kedves nővérek” sem voltak mindig kedvesek.
Féltek persze ők is, a nyilasház közelében
életük tették kockára vagy száz gyerekért,
akiknek többsége bújta a Bibliát,
főleg János jelenéseit tartva időszerűnek,
hiszen az utcákon tombolt az Apokalipszis,
és tudtuk, ezt a méregzöld fegyveres csürhét
sem bittel, sem ráolvasással megfékezni nem lehet.*

*Kilenc-tíz éves fiúk, ugyan mire vártunk?
Vártuk a félelmetes Vörös Hadsereget.*

2017. december 31.

Wilfred Owen jegyzeteiből

*A háború embertelen.
Gépek vúják és fegyverek.
Kik szervezik? Az öregek!
Elvont eszmék és gyors haszon
kedvéért egymás ellen
uszítják fiatal katonák ezreit.
Sárba és fűbe harapnak belga dombokon.
Vagy lassú szenvedéssel véreznek el,
akiket makacs ostobasággal
újra meg újra rohamra küldtek tisztjeik
egy lepusztult, meddő földdarabért.¹*

Kárhozat

*Az Iszlám Állam elszánt harcosa
Nagyon pórul járt Rakka ostrománál:
Egy kurd nő ölte meg! Ó kárhozat!
Nemcsak hogy nincsen szárnya mennybe szállni,
De mint dzsin palackba, fuldokoltató
Magánpoklába szorult ezer évre.
Abol – ó irgalom atyja, ne hagyj el! –
Burka-legmélyi pállott bűzt kell szagolnia.²*

1. Wilfred Owen angol költő, elesett az első világháborúban (1893–1918).

2. Az ISIS hiedelmei szerint, ha nő öli meg a dzsihádot, az nem juthat saját mennyországába.

Sziszifosz Hunniában

„Rettenthetetlen hülyék kora jó...”
(Petri György)

*Gyurikám, benned egy próféta veszett el!
az országban meg az a halvány remény,
hogy valaha jobbra fordulhat
mindenki sorsa. Nem, aki alul van,
az marad a gödörben, aki meg fölül,
az nem győzi dalolva taposni
a szebbnek hazudott jövő savanyú szőlejét.*

Hátrahagyottak

Nagyapám, Biczi László törzsőrmester, „az üteg lelke” emlékére.

– Uraim, nyakig vagyunk a szarban – foglalja össze a helyzetünket mindenféle katonai körítés mellőzésével a századparancsnok. Nyikolajevka főterének egyik, a harcok hevességéhez mérten, épségben maradt irodaépületében rendezte be ideiglenes parancsnokságát. Az eligazításon a szakaszparancsnokokon kívül a páncélos csoport és a visszavonulás során hozzánk csapódott vagy időközben beérkezett alakulatmaradványok tisztjei vesznek részt. Egy tárgyalóasztalra kiterített kék és piros jelzésekkel teli térképet állunk körül. A kék jelek a magyar, német és olasz, a pirosak a szovjet alakulatok feltételezett helyzetét, a védővonalak és a támadások irányát jelölik. Nincs világos frontvonal, nagy üres térségek vannak, ahol szabadon törhetnek előre az olyan orosz sítalpas és gépesített egységek, mint amilyenekkel a mai napon csatáztunk.

– A legnagyobb baj, hogy semmit sem tudunk – folytatja a helyzetértékelést a főhadnagy. – Az biztos, hogy nagy a baj a III. és IV. hadtest védőkörzetében, ha a rusz-
kiknak sikerült a Dontól hatvan-hetven kilométernyit előrenyomulniuk. Ugyanakkor az is lehetséges, hogy ez csak egy előredobott osztag, és az a feladata, hogy zavart keltsen.

Az egyik páncélos tiszt a fejét rázza:

– Nem hiszem, hogy csak erről van szó. Ha az oroszok már ennyire mélyen a hátunkban tevékenykednek, ez azt jelenti, hogy áttörték a frontot.

– Lehet – bólint Bíró. – Ebben az esetben nincs vesztegetnivaló időnk. A várost ugyan elfoglaltuk és a rusz-
kikat kiszorítottuk az északi peremére, de bármelyik órában erősítést kaphatnak. És akkor újra támadásba lendülnek. Nincs időnk, mielőbb tovább kell mennünk Bugyonnij irányába.

– Egyetértek – helyesel egy kefebajszos híradóstiszt.

– Mennyi időnk van? – kérdezi a második szakasz parancsnoka.

– Maximum három óránk – feleli Bíró. – Egy perccel sem több. És még valami, ha a rusz-
kik visszaveszik a dombot, onnan zavartalanul lőhetnek bennünket, ezért azt a pontot az utolsó pillanatig tartanunk kell.

A parancsnok tökéletesen látja a helyzetet. A város északi része kisebb domb-
ra épült. Aki ezt a területet birtokolja, könnyedén tűz alatt tudja tartani a város mélyebben fekvő részeit. Ebben az esetben az oroszok már a kitörés előtt elpusztíthatnák a menetünket, amely az időközben beérkező menekültekkel együtt majd négyszáz főből áll. A harcok befejezése óta hozzánk csapódó emberek jó része ugyan fegyvertelen, alakulatát elhagyó katona, de ez aligha érdekli az ellenséget.

– István, a te szakaszod majdnem teljesen ép – fordul Hargittai hadnagyhoz a főhadnagy –, erősítsd meg géppuskákkal az egységedet, váltsátok le azokat, akik fenn vannak, és foglaljatok védőállást abban a házban – mutat az ablakon keresztül egy fehérre meszelt, pajtaszerű épületegyüttesre a domb legmagasabb pontján.

– Addig kell tartanod a magaslatot, amíg el nem hagyjuk a várost.

– Értettem – feleli Hargittai.

Bíró még utasításba adja, hogy ki kell osztanunk a maradék lőszert, és meghatározza, milyen sorrendben hagyjuk el a várost.

– Uraim – pillant az órájára a parancsnok –, három óra múlva gyülekező, a megbeszéltek szerint menetkész állapotban a főtér és a városból kivezető út torlatánál. Sok sikert mindenkinek!

– És mi lesz az utóvéddel?

Meglep, hogy senki sem hozza szóba Biczi törzsőrmestert és az egységét. Hajnalban váltunk el tőle és az embereitől. Egy terepjárókon menekülő német egység figyelmeztetett bennünket, hogy egy T-34-esekből álló kötelék közeledik felénk, és mivel gyalogosan vagyunk, félő, hogy néhány órán belül utoléri az oszlopot.

Az orosz páncélos ékektől retteg mindenki. Hol itt, hol ott tűnnek fel; ellenőrizhetetlen hírek terjednek a számukról és helyzetükről. Két napja az oroszok kitörték a csucsei hídfőnél, és szinte órák alatt áttörték a hadosztályunk védővonalait. Azóta megállás nélkül vonulunk vissza. Megállni egyet jelent a halállal, jobb esetben Szibériával. Senki sem akar fogságba esni. Annál még a halál is jobb, mondogatjuk egymásnak. Ha túl akarjuk élni az orosz tankokat és még a fegyvereknél is pusztítóbb hideget, nincs más választásunk, mint minden erőnket összeszedve folytatni a golgotajárásunkat nyugat felé.

A biliárdasztal simaságú nyílt terepen nem sok esélyünk lett volna túlélni egy harcokcsitámadást. Bíró úgy határozott, hogy a menet hátvédjeként hátrahagy egy kisebb egységet, azzal a feladattal, hogy tartsák fel néhány órára az orosz páncélos éket, amíg a többiek elérik Nyikolajevkát, ahol terveink szerint majd új védőállást veszünk fel. Akkor persze még nem sejtettük, hogy már ott is oroszok lesznek, mi pedig, csatlakozva az első páncélos hadosztály romjaihoz, kénytelenek leszünk megostromolni a várost. A feladatra Biczi törzsőrmestert jelölte ki, aki húsz emberével és az egyetlen megmaradt páncéltörő ágyúnkkal egy út menti tanyaépületben vett fel védőállást. Egy teherautót hagytunk ott nekik, remélve, hogy túléljük a találkozást, és még napnyugta előtt utolérjük vele a menetet.

– Mi lesz az utóvéddel? – kérdezem újra, mert senki sem válaszol. Zavart csend üli meg a szobát. Néhányan maguk elé merednek, egy láthatatlan pontra fókuszálva, mások úgy tesznek, mintha a térképet tanulmányoznák. Végül a főhadnagy törli meg a csendet.

– Három óra múlva – mondja válasz helyett, egyben jelzi, hogy az eligazítás véget ért. – Sok szerencsét, hadnagy úr – fordul Hargittaihoz, és kezet nyújt neki. A többiek, mintha álomból ébrednének, megelevenednek, körbeveszik a hadnagyot, hogy sorra kezet rázhassanak vele. A hátát lapogatják, mindenféle jót és szerencsét kívánnak neki és az embereinek. Néhányan elsütnek egy-egy katonatréfát, de mindenki csak fél szívvel nevet rajtuk. Megkönnyebbültek, hogy továbbmehetnek, és ez alól én sem vagyok kivétel.

Miután mindenki elhagyta a termet, kettesben maradok Bíróval. A tekintetem elárulhatja a bennem kavargó érzéseket, mert a parancsnok, mielőtt megszólalhatnék, rögtön ezzel kezdi:

– Tudom, hogy mit érzel, de nem tehetünk többet értük. A helyzet szerintem – bök a térképre – sokkal rosszabb, mint ahogy gondoljuk. Talán ma van az utolsó

esélyünk rá, hogy kitörjünk nyugat felé. Menj, és készítsd fel az embereidet az indulásra.

– De egy esélyt azért... – próbálok ellenkezni és némi időt kikönyörögni Biczinek és csapatának, de Bíró azonnal közbevág.

– Ez parancs, megértetted, Mihály!? Emlékezz, hogy Szombathelyi vezérezredes mivel indított útnak bennünket!

– A drága magyar vérrrel takarékoskodni kell! Ezt minden magyar parancsnoknak kötelességévé teszem – idézem szinte automatikusan a vezérkari főnök szavait.

– Közel négyszáz ember van már a városban, Mihály – mondja Bíró. – Ezek az emberek csak ránk számíthatnak. Megértetted?

– Ellenkező esetben... – próbálkozom újra.

– Ellenkező esetben Biczi törzsőrmester is teljesítené a parancsot, nem pedig ellenszegülne – vág megint a szavamba a főhadnagy. – Megértetted, Mihály?

– Meg.

Már az ajtóban állok, amikor utánam szól.

– Mihály! Te, mint a helyettesem, kérek, tegyél meg mindent, hogy a törzsőrmester és az emberei áldozata ne legyen hiábavaló.

– Még egyáltalán nem biztos, hogy meghaltak – felelem hűvösen.

Bíró komoran bólint, aztán zavartan lepillant a térképre.

– Van még utasítása a számomra? – kérdezem a rövid csend után.

– Nincs – feleli fel sem nézve a térképből.

Tisztelgés nélkül megyek ki a tereméből.

*

Kint egyelőre teljes, de nyomasztó a feltűnő csend. Az eget szürke felhők borítják, leszállt a köd. A szakaszomat az egyik közeli ház udvarán helyeztem el. Egy bútorokból rakott máglyát ülnek körül, és konzervet esznek. Sajnálom őket, fáradtak, elcsigázottak és fáznak, hiszen már napok óta menetelünk a hősivatagban, és embertelen hideg van. Mégsem engedhetem be őket a házakba. Ha ebben az állapotban csak egyszer is befekszenek egy ágyba, nincs az az isten, aki kiharcolhatná őket a melegebből. Inkább bevárják a dunyha alatt a szovjetet, mint hogy tovább meneteljenek hóban-fagyban. Másrészt a város tele van partizánokkal, fegyvereket rejtgető helyekkel. Nem egy civil ruhás hulla fekszik most az utcákon, még holtában is fegyvert szorongatva a kezében. Boldogan vágnák át a torkunkat, ha alkalom kínálkozik rá.

Dara őrmester jelenti, hogy amíg távol voltam, sikerült feltölteni a készleteinket.

– Jelentem, találtunk egy raktárt, amelyet a mieink elfelejtettek felgyújtani, az oroszoknak meg, úgy látom, nem volt idejük kifosztani – magyarázza lelkesen az őrmester.

– A csizmát is ott szerezte? – kérdezem. Az embereim lábán vadonatúj halinacsizma van.

– Jelentem alássan, igen. Ebben akár hazáig is elgyalogolunk – mondja, és megpaskolja a nemezcizma szárát. Dara jókedve ragadós, mindenki nevet a tűz körül.

– Szükségük is lesz rá.

– Miért, megyünk tovább? – kérdezi az őrmester.

A tűz körül ülők elhallgatnak, minden szem rám szegeződik. A kétségbeejtő hadi helyzet ellenére még érvényben van Jány szégyenletes és abszurd hadparancsa: „Az utolsó emberig kitartani! Egy lépést sem vissza! Nincs hátra, csak előre van! Csak meghalni lehet!” Még nekem sem lenne szabad visszavonulásról beszélnem.

Az egyik sarokban álldogáló, pokróccal letakart lovakra is átragad a vibráló feszültség, fülüket hegyezve, minden izmukat megfeszítve, menekülésre készen bámulnak ránk.

– Igen, kevesebb mint három óra múlva indulunk. Legyenek készen, lovak befogva, hadianyag felpakolva.

– Értettük! – kiáltják kórusban. Szemmel láthatóan fellélegeznek, hogy nem kell bevárniuk az ellenséget.

Kiadok még néhány utasítást, aztán visszamegyek a főtérrre. A tér közepén háromtornyú, hagymakupolás templom áll. Viszonylag épségben vészelté át a dél-előtti ütközetet, csak az egyik tornya kapott belövést. Aki át akar kelni a városon, annak el kell haladnia a templom előtt. Fogok egy krétát, és sápadt sárgára meszelt falára nagy, nyomtatott betűkkel felírom: *Biczi törzsőrmester, Bugyonnijban várunk magukra!*

*

A főtéren gyülekezünk. A páncélosok a menet elejét és végét fedezik, közrefogva a megmaradt szállítójárműveket, a századunkat és a visszavonulás közben hozánk csapódott menekülőket. A gyalogosaink mellett piros parolinos tűzerek, kezslábast viselő harckocsizók, ló nélküli huszárok és rongyokba bugyolált munkaszolgálatosok alkotják a menetet. Mint a tolvaj, lapulva, csendben próbálunk kisettenkedni a városból.

Mihelyt elindulunk, az oroszok azonnal reagálnak; minden erejükkel a magaslatot támadják. Az aknavetőik és a T-34-es harckocsiágyúik dübörgése összekeveredik a mi Schwarzlose géppuskáink kelepelésével. Időnként villanásokat látunk; kigyullad néhány épület, kísérteties fénybe vonva a domb alatt fekvő városrészt. Amíg a magaslatért folyik az ütközet, mi szinte ellenállás nélkül nyomulunk a város széle felé. A tankok láncalpai csikorognak a betonkeményre fagyott havon; tornyaik jobbra-balra forognak célpontot keresve. A gyalogság a harckocsikból, gépkocsikból és szánokból álló oszlop két oldalán, a falhoz lapulva halad. Időnként lövések dördülnek, amit azonnal „Vigyázz! Orvlövész!” kiáltások követnek. Ímmel-ámmal viszonzozzuk a tüzet; igyekszünk a felvillanó torkolattűz helyére célozni, de nem hiszem, hogy bárkit is eltalálnánk.

Már sötétedik, amikor végre kijutunk a városból. Néhány száz méterre a szélső házaktól gyülekezünk. Körülöttünk mindenütt teherautóroncok, felborult szánok az út szélén. Lovak hullái feketéllenek ki a hó alól. Más menekülő csapatok is jártak itt előttünk. A páncélosok legyező alakban széthúzódnak az útnyom két oldalán, hogy fedezzenek bennünket, ha az oroszok utánunk merészkednének. Lét-

számmellenőrzést tartok; hála istennek minden katonám megvan. Éppen végzek, amikor egy honvéd azzal jelentkezik nálam, hogy a századparancsnok hívat.

Bíró egy szánon fekszik, a század orvosa térdel mellette; tisztek egy csoportja veszi körül őket.

– Mell-lövés – néz fel az orvos, amikor meglát.

– Súlyos? – kérdezem.

– Elég sok vért vesztett.

Bíró arca eltorzul a fájdalomtól, de eszénél van. Kikérdez a helyzetről. Röviden összefoglalom neki, amit eddig megtudtam.

– Hargittai és a szakasza még harcban áll – mondom, amikor az utóvédről kérdez.

– Hadnagy úr, be kell adnom a morfiumot – akasztja meg beszélgetésünket az orvos.

– Várjon egy pillanatig – és Bíróhoz fordulok. – Főhadnagy úr, mi a parancsa?

– Már te vagy a parancsnok, Mihály. Amint látod – pillant a sebére –, én akadályozva vagyok. Cselekedj belátásod szerint.

Kezet nyújtok. Minden erejére szüksége van, hogy fel tudja emelni a kezét. Nem rázom meg, csak gyengéden megszorítom. Nem akarok több fájdalmat okozni neki.

Visszamegyek az oszlop végére, egészen a páncélosok vonaláig. A szél süvítése egyre erősödik, úgy kavargja a havat, hogy nyolc-tíz lépésnél messzebb nem lehet látni. A harci zaj közben elcsendesedik, de hiába várom, Hargittai szakasza nem, csak néhány, a mi oszlopunkból lemaradt katona bukkan elő a sötétből. Kifagगतom őket, de semmit sem tudnak az utóvédről.

– Hadnagy úr – a páncélosok parancsnoka, egy őrnagy áll mögöttem. – Azt hiszem, ideje indulnunk.

– Tíz percet kérek – mondom, miközben tekintetemet a kavargó hófalba fúrom. Az őrnagy válasz helyett idegesen az órájára pillant. Valahol, mint az ostorpattogások, időnként lövések dörrennek, de ezek már csak kézifegyverek. A komolyabb harcok befejeződtek a városban.

– Hadnagy úr – most már türelmetlen és sürgető az őrnagy hangja. – Vagy felülnek a harckocsikra, vagy gyalog jönnek. Minden tisztelem az öné, de ha az oroszok kelet felől erősítést kapnak, széttépnek bennünket a síkságon.

Bólintok. Az őrnagy beszáll a parancsnoki páncélosba, a tankok lassan visszahúzódnak, aztán újra közrefogva az oszlopunkat, felsorakoznak az úton.

– Sebesülteket a teherautókra, szánokra, a többiek a tankokra! – adom ki a parancsot. Megkönnyebbült moraj fut végig a katonák közt.

Felkapaszkodom a parancsnoki páncélosra. A harckocsival egyvonalban, egy, az útról lelökött, elhagyott teherautó mellett Hargittai hadnagy legénye áll. Az egyik kezében a hadnagy fekete Vulkan koffere; Hargittai a személyes holmiját tartja benne. A másik kezével, a plató fa oldallapjára ezt írja fel: *Hargittai hadnagy, Bugyonnijban várunk magukra!* Amikor végez, felnéz rám, feszes vigyázzba vágja magát, és tiszteleg. A tekintete fogva tartja az enyémet, és nem engedi el. Összeszorítom a szám, a kezem olyan nehezen emelkedik, mintha ólomból lenne, de végül sikerül viszonznom a tisztelgését. Csak ezután adok jelt az indulásra.

GÉCZI JÁNOS

Szövegűség

1.

*A megroggyant zászlórúd tövében
állok, rövid nadrágom a köldök
fölé húzva, vértelen, pántos
ingem világít, jobb vállamon be-
tűzött sapka, nyakamban kendő.
Bár bevégeztem az általánost.
Zeng és danol az élet, zeneszó
száll, ének. Ki sem fogy a nóta.
Az új kenyér ünnepén, ébresztés
után hasad el a konyhasátor
vászna, a vasoszlop bokámra dőlt,
eremet vágta, úgy varrták össze.
Balatonszabadi-Sóstó. Dallunk
a szép magyar hazánkról. Este, ki
úttörőkkel nyaral családotól,
az igazgató, bevisz a titokba,
a tótok magyarul beszélnek, csak
minden szó végére ovátyot vagy
evátyot ragasztanak. Én tehát
anyai ágon nem vagyok tót, csak
romlott nyelvű. Ennyi számomra
az útmutatás. Figyelem, gyöngé
ellenállás lesz-e a hallgatásból,
arannyá változtatja-e a til-
takozás a kilátástalanságot,
mint higanyt? Ezzel telt az éjem.*

*Mára jól tudom, e stratégia,
a némaság, olykor eredményes.
Harminc évvel, majd negyvennel később
rám olvassák, hogy összes ízemben
gonosz vagyok. Felmentenek,
mivel a konstrukció, amelynek
a termékeként élek, igazolja,
s a korszak, amelynek a lakója
lettem és annak természete
ilyenné változtatott.*

*Gabriela családja a kempingből
eltávozik éjjel, sietniük
kell haza, Tatranská Strbába, Tátra-
csorbára. A sátor elé rúgott,
éjszakára kinn hagyott dorkómba
rejtett számomra üzenetet.
Miénk e föld, erdő, mező kalásza,
virága néküink terem.*

2.

*A pokolban is felnő az ember,
s képes ugyanott meghalni. A had-
osztály merész csapata dél felől
érkezett, vak éjszaka vonultak
északnak, rengett Sóstón a föld, mint
amikor óriások tosznak. Vág
és Garam völgyébe mentek, Gútát,
azaz Kolarovót, ahol élt az
anyai családom, elkerülték,
mint minden lapályt. Olvasható ott
is többnyelvű párbeszéd, felírva
a házakra, s a szöveget ad értelmet
zöld zubbony módján a szövegekre.
Az udvartartás a dolgát téve
a törvények szerint ölt, élt és
énekelte a Himnusz. Mindenki
a saját nemzete zsoltárát,
amelyekben sosincs ok, kizárólag
a szenvedés. Megannyi zsarnoknak
van az áldozatokra szüksége.
Hogy a bűnnek van-e ellentéte,
a hiánya az, vagy a hit, vagy az
erény, máig sem tudom. Azt igen,
hogy a filozófia nem több
eszmék tanánál. Egyik sem egyéb
utópiánál, telve álmokkal
és erőszakkal. Nem a szovjetek
szállták meg Prágát, hanem mi, velük.
Belegondolni a vereségbe,
miként eretnekeknek, akiket
megégetnek, ennyi, ha maradt.*

kilátó

DERÉKY PÁL

Örményországi körutazás 2017 nyarán

Örményország, ez az Európa és Ázsia határán fekvő kis, hegyi ország, a világ legrégibb keresztény állama, északon Grúziával, nyugaton Törökországgal és Nahicseván azerbajdzsáni enklávéval, keleten Azerbajdzsánnal (és Hegyi-Karabah exklávéval), délen Iránnal határos. Enklávé és exklávé ugyanannak az éremnek két oldala: valamely államnak különálló része, amelyet minden oldalról egy vagy több másik állam területe zár körül. Nahicseván Örményország területén fekvő, mintegy félmillió lakosú autonóm köztársaság, Azerbajdzsán része, de egyetlen ponton sem érintkezik az anyaországgal; azeriek csak Iránon keresztül tudják megközelíteni. Neve örmény, „az alászállás helye”, mivel a bibliai hagyomány szerint az Özönvíz után ide szálltak alá a szomszédos Ararát hegyén megfeneklett bárkából Noé és fiai a Föld minden állatával. Hegyi-Karabah viszont Örményországnak Azerbajdzsán területén fekvő része, exklávéja, amely csak a legutóbbi háborúban az örmények által megszállt azeri területek révén érintkezik Örményországgal. Magának annak a ténynek, hogy valamely nép csoportjai nagyobb területen szétszórva élnek, a birodalmak korában nem volt különösebb jelentősége. Az Oszmán Birodalom felbomlását és Törökország néven történt újraalapítását milliós nagyságrendű – nem épp békés – török-görög lakosságcsere követte, valamint az örmények népiertás formáját öltött tömeges elűldözése. A Szovjetunióban sem volt különösebb jelentősége a köztársasági belső határoknak, de a birodalom összeomlása után az utódjaképp alakult államszövetségen kívül maradók közül néhányan egymásnak estek. Így Nahicsevánból a hegyi-karabahi háború alatt kivándorolt az örmények, Hegyi-Karabahból pedig az azeriek nagy része (kevésbé szépen fogalmazva a többségi lakosság kipasszírozta őket). Abba nem érdemes belemélyedni, hogy valaha volt hallatlan vitézségek, illetve sokezer évvel ezelőtt levert birtokhatárjelző cölöpök révén ki milyen terület jogos tulajdonosa. Ebben a régióban nemcsak a földrengések gyakoriak – az Arábiai-lemez ütközése az Eurázsiaival felfelé nyomja a Zagrosz-hegységet Iránban, valamint az Örmény-felföldet –, hanem országokat, országhatárokat is megállás nélkül bontanak-építenek ellenállhatatlan erők évezredek óta. Az örmény történelem baljóslatú fordulataiba való belenyugvás kirívó példája, hogy az Ararát, az örmények szent hegye, a török határon, de Törökország területén fekszik. Ha birtokolni többé már nem, sőt látogatni sem tudják, látni azért nap mint nap láthatják az ország lakói a fenséges látványt, és

ezzel a távoli rajongással kénytelen-kelletlen beérik. A határ nemcsak Törökország felé van lezárva, hanem Azerbajdzsán felé is, teljes közlekedési- és áruszállítási embargó van érvényben. Az örmény kolostorokban egyenruhás orosz tisztek tűntek fel a kirándulók között, az örmény utakon csapat- és utánpótlás-szállító orosz katonai teherautó-konvojokat láttunk. Kérdésünkre kiderült, hogy örmény felkérésre orosz csapatok őrzik a török és az azeri határt, tehát a „szövetségesi” megszállás ma is folytatódik (akár a nyugati szövetségeseké Németországban). Csodálatra méltó az örmények szívóssága és töretlen összetartozás-tudata. Amit nem kis részben mindent átható vallásuknak, valamint nyelvüknek és írásuknak köszönhetnek. A ma nagyjából harmincezer négyzetkilométer területű országnak mintegy hárommillió lakosa van, de legalább hatmillió örmény él szerte a világban, vendégmunkásként vagy állandó jelleggel. A vendégmunkások legtöbbször Oroszországban dolgozik. Jerevánnak kb. 1,2 millió lakosa lehet. A város központja nyugati tempóban nyüzsgő, fényűző üzletekkel, éttermekkel, globális cégek fiókjaival. A periferián viszont még nem sikerült úrrá lenni a posztszovjet lerobbantságon, hihetetlenül lepusztult panelrengetegeket láttunk. Az állami épületeket és a mai reprezentatív újabbakat is meleg, sárgabarack-vörös, rózsaszín, narancsos vagy halvány rozsdabarna tufával burkolták-burkolják. A könnyen kitermelhető és megmunkálható vulkánikő-burkolást egész Örményországban használják. A régi templomok, kolostorok, karavánszerájok stb. teteje kőlapokkal fedett, ám mai cseréppel fedett tetőt alig láttunk, tetőfedéshez bádogot vagy hullámpalát használnak (használtak; a posztmodern épületeken persze már nem).

Az ország jelképei

Az örmények mitikus ősapja Hajk, őt idézi az ország örmény neve: Hajasztán. Önelnevezésük, népnévük haj. Az örmény címert egyfelől sas, másfelől oroszlán tartja, a négyosztatú pajzson a négy királyi dinasztia – az Artaxidák, az Arsakidák, a Bagratuniak és a kilikiai Rupenidák – címere látható. Az arany középpajzsot az Ararát ékesíti, tetején Noé bárkájával. Ehhez nagyon hasonló volt az 1918–1922 között létezett Örmény Demokratikus Köztársaság címere is, sőt az Örmény SZSZK címerének a közepét is a kétcsúcsú Ararát foglalta el, Noé bárkája nélkül persze. Az anekdota szerint valamelyik török külügyminiszter sérelmezte Moszkvában török hegy szerepeltetését az egyik szovjet tagköztársaság címerében, mivel azt sugallja, hogy az illetők igényt tartanak rá. Andrej Gromiko – a Szovjetunió fehér-orosz származású külügyminisztere 1957 és 1985 között – erre azt válaszolta, hogy Törökország zászlaján és címerében viszont a Hold szerepel, amire remélhetőleg nem tartanak kizárólagos igényt. Az örmény nemzeti lobogó színe piros-kék-sárga. De a sárga nem narancssárga (bár a legtöbb reprodukción annak tűnik), hanem barackvirágszín. Ugyanis a sárgabarack, *prunus armeniaca*, ez a Közép-Ázsiából vagy Kínából származó gyümölcs, már időtlen idők óta honos a Kaukázusban is. Frissen és szárítva is kiváló, egészen más színű és ízű, mint a miénk.

Az ország fekvése, éghajlata

Területének északkeleti részét a Kis-Kaukázus, nagyobb részét az ezer méternél magasabban fekvő Örmény-felföld teszi ki. Az Örmény-felföld átlagmagassága 1800 méter, legmagasabb pontja a 4090 méteres Aragac vulkán. Örményország a szubtrópusi éghajlati övben fekszik, de az éghajlat jellemzőit a hegységek jelenléte erősen befolyásolja. A Földközi-tenger és a Fekete-tenger felől érkező nedves légtömegek ritkán érik el az országot, ezért a csapadék éves mennyisége viszonylag kicsi, az alacsonyan fekvő részeken mintegy 250 mm, csak a hegységekben éri el a 7-800 mm-t. Örményországot a kövek országának mondják, és az állandó vízhiány nemcsak a mezőgazdasági művelést nehezíti. Az ország belsejében, 1900 méteres átlagmagasságban elterülő, 940 négyzetkilométeres – a Balatonnál mintegy másfélszer nagyobb, de jóval mélyebb – Szevan-tó sorsa jól példázza a vízínséget: energiatermelésre, öntözésre és mindennapi használatra 1936 óta olyan sokat vettek ki belőle, hogy ennek az óriási víztömegnek a szintje 22 méterrel süllyedt, az eredetileg szigeteken épült kolostorokhoz ma aszfaltos utak vezetnek.

A nyelv és az írás

Az örmény nyelv (hajeren) alapvetően az indogermán nyelvcsalád keleti ágába tartozik, tehát flektáló típusú, de vannak egyedi sajátosságai, így például nem különbözteti meg a nemeket. Két nyelvváltozatban létezik: a Törökországban, Szíriában, Libanonban, Irakban és a többi közel-keleti országban élő örmények a nyugat-örmény, míg az Örményországban, Iránban és Oroszországban élő örmények a kelet-örmény nyelvváltozatot használják – mindkettőt több nyelvjárásban. A különbség többek között a zöngés-zöngétlen hangpárokból – p/b, g/k stb. – nyilvánul meg, mint például a Rupen/Ruben, Bagratuni/Pakratuni, Cicornakaber/Cicernakapert alakoknál. Az örmény írás hangjelző, az ábécé mai formájában 39 betűből áll. Meszrop Mastoc, a később szentté avatott szerzetes alkotta meg 405–406-ban, 36 betűvel, a ma Hegyi-Karabahban fekvő Amarszban. A 13. században kettővel, majd újabban még eggyel bővítették. Azelőtt, tehát az 5. századig, az örmények a görög, a szír, illetve az arameus írást használták – örmények és etiópok jeruzsálemi együttélése révén a 4. században valószínű az etióp hatása is. A betűk sorrendje mindenesetre a hellén, formájuk a sémi nyelvek hatását mutatja. 1922 és 1924 között az Örmény SZSZK-ban olyan írásmód-változtatásokra került sor, melyek a független Örményországban mindmáig érvényesek, ám ezeket sem a nyugat-örmény nyelvváltozat nem vette át, sem az Iránban élő örmény etnikum nem használja. Azt gondolhatná az ember ezek után, hogy a másfél évezrednél hosszabb folyamatos írásbeliség ellenére nem alakult ki kodifikált örmény irodalmi nyelv, illetve nyelvhasználat és helyesírás. Kialakult, de mint az örmények mondják, szabadon, kreatív módon élnek vele. Az odalátogatóknak nem adatik meg ez a lazaság: az ákombákomnak, ornamentikának tűnő indázó jelekből mukkot sem ért az ember. Az idősebb városiakkal oroszul, a fiatalabbakkal angolul lehet szót érteni, a falusi lakossággal kézzel-lábbal. A papok, szerzetesek közül meglepően sokan tudnak németül vagy olaszul (német nyelvterületen, illetve Olaszországban

nagy örmény közösségek, kolostorok és egyéb intézmények vannak mind a mai napig), és biztos még számtalan más nyelven is, ami a szétszórásban él és egyik előnye.

Történelem dióhéjban: az Urartu királyságtól és a Jereván-előd Erebutól a Szovjetunióig és tovább

Az Ararátot övező Urartu királyság (örményül: vourartu) ókori transzkaukázusi államalakulat volt az Örmény-felföldön, az i. e. 9–6. század között a Van-tó, a Szervan-tó és az Urmia-tó háromszögében, amelynek jellegét az Újasszír Birodalom agresszív terjeszkedő politikájából adódó fenyegetettség határozta meg, és ami végül a pusztulását is előidézte. Ekkor alakult ki az örmény nép, és a kartvéliek (ősrúzok) megjelenése is erre az időszakra datálható. Az örmények Örményország közvetlen elődjének tekintik Urartut. Népe ssége hurri és haj volt, urartui nyelven beszéltek, vallásuk a hurri mitológián alapult. Az erőteljes és állandó etnikai keveredés révén közeli rokonság alakult ki a grúzokkal. Erebuti ókori erődjét Urartu egyik uralkodója, I. Argisti alapította i. e. 782-ben. Ma Jereván egyik városrésze, rekonstruált alapfala mindössze stop-and-go-szerű turistalátványosság, laikus szemmel nincs sok néznivaló az erőd alaprajzán. És már ekkor megjelentek az oroszlan és bika jelképek.

Az örmény királyságot az Orontida dinasztia alapította i. e. 600 körül, amely számos helyi dinasztiára bomolva i. sz. 428-ig létezett. A királyság (Armenia Magna) II. Tigranész alatt volt hatalmának csúcsán i. e. 95–66 között, akkor a régió leg-hatalmasabb királysága volt. Történelme során az örmény királyság hol független volt, hol autonómiát élvezett különböző átmeneti birodalmakban. Földrajzi helyzete okán, két kontinens határán, számos inváziót kellett átélnie: részben vagy egészen leigázták az asszírok, a görögök, a rómaiak, a bizánciak, az arabok, a mongolok, a perzsák, a törökök, az oroszok. A Közép-Európából ismert megszállások és határtologatások ennek a népnek a történelméhez viszonyítva hétköznapi kellemetlenségeknek tűnnek. Az örmény királyság 428-as bukása után Örményország a Szászánida Birodalmon belül volt autonóm terület. Ez a 451-es örmény lázadás után lett végleges, amikor az örmények keresztény kormányzatot kaptak, míg a többi szászánida területet a perzsák közvetlenül kormányozták. Ez a rendszer a 630-as évekig maradt fenn, amikor a szászánida Perzsiát az arabok elfoglalták. A szászánida kor után Örményországban az Örmény Emirátust szervezték meg, amely autonóm fejedelemség volt az arab birodalmon belül, egyesítette mindazokat az örmény területeket, amelyek korábban a bizánci birodalomhoz tartoztak. Az örmény hercegek uralmát elismerte a kalifa és a bizánci császár is. Az Arminiának nevezett adminisztratív egység része volt, amelybe beletartozott Grúzia és a kaukázusi Albania egy része is, a központja pedig Dvin örmény város volt. Ez a fejedelemség 884-ig létezett, amikor Örményország visszanyerte függetlenségét a gyengülő araboktól.

Az újra felemelkedő örmény királyság ura a Bagratuni-dinasztia lett, és – bár Örményország számos területe elkülönült független királyságokban és fejedelemségekben – a királyság 1045-ig fennállt. 1045-ben a Bizánci Birodalom meghódí-

totta a bagratida Örményországot, és a többi örmény állam is bizánci ellenőrzés alá került. A bizánci uralom rövid életű volt, 1071-ben a manzikerti csatában a szeldzsuk törökök megverték Bizáncot és meghódították Örményországot, létrehozták a Szeldzsuk Birodalmat. Roupen, Ani királya – a Rupenida királyi ház alapítója – alattvalóinak egy részével a Taurus-hegységbe, Kilikiába – Ciliciába – menekült, és ott megalapította Kis-Örményországot, amely 1198–1375 között létezett önálló államként. Ám hamarosan a szeldzsuk birodalom is megindult az összeomlás felé. A korai 1100-as években egy, a Zakarid nemesi családból származó örmény herceg félfüggetlen örmény fejedelemséget hozott létre Észak- és Kelet-Örményországban, ez volt a zakarida Örményország. A zakaridákkal az Orbelján arisztokrata család osztozott a hatalomban az ország sok részén. Az 1230-as években a mongol ilhánok meghódították a zakarida fejedelemséget, majd Örményország többi részét is. Végül 1375-ben Kis-Örményország fővárosa, Szisz (ma Kozan, Törökország) egyiptomi mameluk elfoglalásával Örményország megszűnt létezni. 1448-ig az egykori királyság egy tengerparti erőssége még ciprusi kézen maradt, és a ciprusi királyok mint a Lusignan-ház tagjai 1393-tól, az utolsó örmény király halálától viselték az Örményország királya címet, mely végül öröklés útján a Savoyai-házra szállt. Örményország területét az 1500-as években az Oszmán Birodalom és a szafavida Perzsia osztotta fel egymás között. Török fennhatóság alá kerültek a kisázsiai és szíriai örménylakta területek, míg nagyjából a mai iráni-örmény határ mentén alakult ki a perzsa birodalom határa. Hozzá kell tenni, hogy lakosságcsere, vagyis erőszakos áttelepítés révén, ugyanis I. Abbasz sah 1604-ben körülbelül kétszázötvenezer örményt telepített ki Új-Dzsulfába, örményül Nor-Dzsugába, ami ma az iráni Iszfahán városához tartozik, még mindig huszonötezer örmény lakossal, vagy tíz templommal és egy katedrálissal. A nagy vándorlás már 1375-ben kezdetét vette, ekkor – ez után – telepedett le sok örmény Velencében, Párizsban, illetve Marseille-ben. Az első nyomtatott örmény könyv, egy kalendárium, Velencében jelent meg, 1512-ben. Hosszabb közbeeső stációkat a vándorlásba iktatva, ekkor indultak el örmények Erdély felé is.

A 18. századtól kezdtek az örmények az orosz cári birodalom irányába orientálódni, amelynek nagyhatalmi terjeszkedési politikája egyre határozottabban a kaukázusi területek meghódítására irányult. Az orosz birodalom 1813-ban kezdte meg Kelet-Örményország bekebelezését (Jerevánna és Karabah kánsággal együtt), majd 1828-ban elfoglalta a terület egészét. Örményország 1829 és 1918 között tartozott a Birodalomhoz. 1918 és 1922 között független volt, 1922 és 1936 között Azerbajdzsánnal és Grúziával Kaukázusontúli Szocialista Szövetséges Tanácsköztársaság, majd 1936 és 1991 között Örmény SZSZK néven a Szovjetunió egyik tagköztársasága volt. Azóta független, már amennyire ez a mai világban lehetséges.

Vallás, államvallás, nemzeti vallás: az Örmény Apostoli Egyház

Örményországban keresztény közösségek voltak már 40 után, azután 301-ben a világon először itt lett államvallás a kereszténység. IV. Tiridatész (298 k. – 324 k.) volt az a király, aki krisztianizálta népét, áttérése 10 évvel megelőzte a római birodalomban Galerius türelmi rendeletét és 36 évvel Nagy Konstantin megkeresztel-

kedését. A ma mintegy kilencmillió hívőt összefogó örmény apostoli keresztény egyház független és autokefál (saját jogú). Apostoli, amennyiben eredetét visszavezeti Bertalan és Tádé apostol az ország területén végzett térítőmunkájára. Jó ökumenikus kapcsolatokat ápol az ortodox, a katolikus és a protestáns egyházakkal, ám egyházjogi szempontból független tőlük, az örmény katolikosz irányítása alatt áll. E függetlenség eredete visszanyúlik a 451-es kalkédoni egyetemes zsinatig, amelyet az örmény apostoli egyház mint olyat nem ismert el. Önmagát ortodoxnak és katolikusnak is tartja, amennyiben az ő hite az igaz keresztény, az egyetemes egyház hitének kifejeződése. Jóllehet az örmény apostoli egyház eredetét közvetlenül visszavezeti Bertalan és Tádé apostolok igehirdetésére, valójában ezt az apostoli hitet Szíria és Kappadókia misszionáriusai, majd Világosító Szent Gergely, az örmények nagy térítője mélyítette el. Minden forrás szerint mérföldkő volt az ország történetében Tiridatész király megtérése 299-ben, aki 301-ben egész népét keresztény nemzetté tette.

Mármost ebben a történetben sok minden nem vág össze, főleg akkor nem, ha összehasonlítjuk a hozzá szervesen illeszkedő többivel, vagyis Világosító Szent Gergelyével, valamint Szent Gajáne és Szent Hripszime nevű női mártírokéval. Minthogy azonban nem vallástörténetet írok, meghagyom az ellentmondásokat úgy, ahogy vannak, csak az összehasonlítási pontokat mutatom be. Így például IV., más források szerint III. Tiridatész király nem uralkodhatott 298-tól, ugyanis az akkori király már 287 táján börtönbe vettette Világosító Szent Gergelyt. Ami nem lett volna kis dolog egy kb. 7 éves gyermektől.

Világosító vagy Megvilágosító Szent Gergelyt, a meggyilkolt lázadó Anak herceg leszármazottját még gyermekkorában római területre menekítették. Kaiszareában tanult (Caesarea in Cappadocia, Kaiszareia Mazaca, ma a török Kayseri), ott ismerkedett meg a kereszténységgel, ott szentelték diakónussá. Visszatérve Örményországba hozzákezdett a keresztény hit terjesztéséhez. Nemcsak származása miatt volt nemkívánatos személy az örmény királyi udvarban, hanem azért is, mert IV. Tiridatész király, aki jó kapcsolatban állt Diocletianus római császárral, keresztényellenes volt: kiadta a császárnak a római birodalomból menekülő keresztényeket, vagy éppen maga végeztette ki őket. Szent Gergelyt is hittagadásra akarták kényszeríteni, de sikertelenül. A király parancsára ezután a mai Khor Virap kolostor közelében egy mély verembe vetették, ahol csúszómászók között és nagy bűzben 13 (más forrás szerint 14) éven át szenvedett, és súlyos kínzásoknak vetették alá. Eközben titokban egy asszony táplálta (talán a *caritas romana* mintájára, ami olyan „képtípus, amelyen egy fiatalasszony öreg embernek nyújtja a keblét, hogy megszoptassa”, *Magyar Katolikus Lexikon*, Cimon és Pero története). Mindeközben Tiridatész király pogány és feslett életet élt. Egy alkalommal vadászatra indult. A vadászat végén Istentől különös büntetést szenvedett. Elvesztette értelmét, mint egykor Nabukodonozor babiloni király. Külseje olyan lett, mint valami vadkané. Betegsége alatt nővére, a titokban keresztény Koszrovidukt álmában isteni jelenést látott, mely szerint Tiridatészt betegségéből csak a buzgó keresztény Gergely tudja gyógyítani. Az úrnő parancsára Gergelyt kiengedték börtönéből és a királyi udvarban meggyógyította a királyt és udvartartását is. A király ezután a kereszténységet tette meg a hivatalos vallássá, elküldte Gergelyt Kaiszareába, Leontioszhoz,

Kappadókia püspökéhez, hogy szentelje őt püspökké. Visszatérése után megkeresztelte Tiridatész királyt az Araksz folyóban udvartartásával együtt, majd lassan az egész népet. Örményország kereszténnyé válásának hivatalos éve tehát 301, valójában azonban 314–315 tájára, Gergely püspökké szentelése utánra tehető. A vitatott évszámokon felülemelkedve II. János Pál pápa 2001. február 2-án apostoli levelet bocsájtott ki az örmény nép megkeresztelkedésének 1700. évfordulója alkalmából, majd 2001. szeptember 25–27. között apostoli látogatást tett Örményországban (ezt Ferenc pápa megismételte 2016. június 24. és 26. között). Ma az örmény apostoli egyház két fő szervezeti egységből, az ecsmiadzini és a kilikiai katolikátusból áll, amelyek alá a jeruzsálemi és a konstantinápolyi örmény patriarchátus, valamint kereken harminc egyházmegye (püspökség) van rendelve, abból kilenc Örményországban. Az ősi ecsmiadzini székesegyház az 5. században emelt Szent Hripszime-, a 7. századból származó Szent Gajane- és a 17. századi Szent Fénysugár-templommal együtt 2000 óta a világörökség része. A templomok az örményországi kereszténység kezdeti spirituális és művészi újításainak kiemelkedő példái. A világörökségi helyszínhez tartozik még a közeli Zvartnoc palotája és a hozzá tartozó egykor háromemeletes Szent Gergely-templom is, amelyeket III. Narszész Bizáncban tanult katolikosz megbízásából építettek a 7. században. A templomok jól szemléltetik az örmény középkupolás, keresztcsarnokos templomtípus kialakulását és fejlődését. A zvartnoci épületegyüttes csak romokban maradt fenn, a másik három templomot a 17. században felújították. A fennmaradt három templom a régió legszebb görög keresztalaprajzú épületei ebből a korból. Nagy hatást gyakoroltak a térség építészeti és művészeti fejlődésére.

De térjünk vissza a nagytermészetű Tiridatészhez, a vadkanhoz és a szentaszonyok mártíriumához. Szent Hripszime és Szent Gajane története Szent Agathangelosz örmény ókeresztény író 490 körül keletkezett megbízhatatlan tolmácsolásában maradt ránk, jobb híján ezt foglaljuk össze. A krónikás Rómából származott, IV. (vagy III.) Tiridatész örmény király jegyzője volt, örmény nyelven alkotott. Az ő nevéhez fűződik az *Örményország története* (Hajoc patmutjun) című munka. Az írás Világosító Szent Gergely legendáját dolgozza fel, ennek részeként tárgyalja Hripszime és Gajane mártíriumát. Agathangelosz szerint Jézus látomást bocsájtott Szent Gergelyre, amelyben arany kalapáccsal a sziklára ütve kijelölte a Hripszime, valamint a Gajane és a 38 szűz mártíriumának emlékére emelendő templomok helyét. Hripszime a legenda szerint Claudius császár rokona volt. Amikor Diocletianus császár szemet vetett rá, mentorával Gajánéval, római kolostorának főnöknőjével és hetven szűz társával Örményországba menekült. Ott viszont akárhánynak, lefejeztette. A feslett életű királynak mindez nem volt elég, most Gajánét kívánta a magáévá tenni, aki természetesen szintén elutasította őt, majd így tett a többi 38 szűz is (32 sorsáról nem találtam adatot). A király mindüket kivégeztette még 301-ben, nem sokkal keresztény hitre térése előtt. Ennyi mártír után természetesen számtalan erekleve maradt fenn. Szent Hripszime 6 fejét, 4 lábát és 7 szemfogát őrzik Ecsmiadzinban, a lefejezéséhez használt egyik pallost ... bocsánat, Déry Tibor *Ámokfutó* című époszának az allúziói zavartak össze. A maguk helyén majd az igazi, kétségbenvonhatatlan hitelességű, valódi erekleveket fogom említeni.

A Szent Hripszime-templom alaprajza mértani szerkesztésű, érintkező körökkel, félkörökkel, négyszögekkel. Szíve a négyzetes alaprajzú, faragott kőből épített kupolával fedett középtér. A négyzet valamennyi oldalához egy-egy félkör alakú apszis tartozik, közöttük a sarokban magas fülkeként megjelenő, nagyjából három-negyed kör alaprajzú terek vezetnek az apszisok között elhelyezkedő kamrák felé. Kívülről szinte láthatatlan ez a geometriai játék: csak a homlokzat mély, ék alakban mélyülő fülkepárjai utalnak a tér belső tagolására. A templom masszív és rideg kötőanyagként, szilárdan áll négyszögletes alapzatán. Szigorúságát ellensúlyozza az apszisok pazarsága és a helyi építőanyagok változatos színvilága: a tufa fekete foltjait barackvirág-színűek oldják, a mozgalmasság és a világosság érzetét kölcsönözve a falaknak.

A Szent Fénysugár templom csak pár száz méterrel arrébb, északnyugat felé található; 13. századi imaház alapjaira építette 1694-ben Nahabed katolikosz. A legújabb ásatások során előkerült néhány oszlop talapzata, amelyek a 4. és az 5. századi örmény templomépítészeti jellegzetes jegyeit mutatják. A templom arról az isteni fénysugárról nyerte a nevét, amely az apátnő és a 37 (!) apáca kivégzése után arra a helyre vetült. Nem tévedés, a források egyértelműen a 37-es számot említik. És itt akkor felvetődik az a kézenfekvő megoldás, hogy a 38. apáca engedett a vadkani baszdühnek, ezért nem végezték ki a maradék harminckettőt! De ezt persze nem verték nagy dobra.

A Szent Gajáne – háromhajós kis bazilika – szintén a közvetlen közelben található. A templom középpontja fölött magasodó kupola négyablakos dobja nyolcszögletű, és bent a templomtérben négy szabadon álló oszlopon nyugszik, amelyek a három hajót tagolják. Az oszlopok közötti tér átmenetet képez, nem tartozik egyik hajóhoz sem. A belső forma négy nagyobb fülkeboltozattal idomul a dob nyolcszögéhez, majd nyolc kisebb magához a kupolához. További fülkeboltozatok legyezőszerűen sorakoznak egymás mellett a templom egyik falától a másikig. Az oldalhajók központi részei a sarkokhoz képest enyhén emelkedve dongaboltozatot alkotnak, és a központi kupola segítségével kereszthajót képeznek. A központi boltmezőből kiinduló keresztkarok magasabbak a sarkokból induló boltszakaszoknál, így a templom kívülről kereszt formájúnak tűnik. Azért idéztem bővebben e két, alapvetően koraközépkori örmény templom leírását, mert hozzájuk nagyon hasonlóak a többi kolostortemplom építészeti megoldásai is, és mert talán kitűnik valamennyire ebből a szegényes magyarázatból, hogy az az elemi hatás, amit ezek a zömök, puritán építmények látszólag robusztus egyszerűségükkel a nézőre, a látogatóra gyakorolnak, valójában nagyon is összetett, kiszámított építészeti mesterfogásokon alapul. Lenyűgözőek – most megfordítom – a maguk cikornyátlanságával, mintha az örmény hegyekből bányászták volna elő őket. Úgyhogy okvetlenül kell az ereklye hozzájuk, az emeli fel őket a transzcendenciába. És aki keres, az talál, a templom 1651–1653 közötti renoválási munkálatai során megújították a presbitériumot, aminek az apszisa alatt kápolnát építettek Szent Gajáne ereklyéjének.

Vallási sokszínűség, lazaság, eltérő, sőt egymást kizáró életfelfogások, vallási előírások tolerálása

Az Örmény Apostoli Egyház szentségei közül (kereszttség, gyónás, áldozás, pap-szentelés, házasság, utolsó kenet) van egy, amely számunkra addig ismeretlen volt, a krizma-kenet, örményül miron, müron (a görög „balzsam” szóból). Ezt a kenetet, olívaolaj és balzsam megszentelt keverékét *forralják, főzik*, vagyis rituális úton állítják elő néhány éves időközökben. Ecsmiadzinban készítik a bérnálásakor, templom- és oltárszenteléskor használt, illatszerekkel vegyített olajat, melyet csak pátriárka vagy maga a katolikosz szentelhet. Nagy üstben olívaolajat 40 napig érlelnek a balzsamfák gyantájának és illóolajának keverékével, majd óriási ünnep keretében a katolikosz a régiből néhány cseppet cseppent belé, amitől az illatos kenet „felforr”. Latin megfelelője a krizma, ám a krizma használata a nyugati egyházban szűkkörűbb. A görög ortodox egyház a keresztények egységének jegyében a Konstantinápolyi Ökumenikus Patriarchátustól szerzi be a szent müront, amibe aztán apait-anyait beletesznek. Moses Bar-Kepha a 9. században még csak olíva- és balzsamolaj keverékeként említi, a 13. századi Gregorius Bar-Hebraeus már 23–31 összetevőjéről tud, míg a Konstantinápolyi Ökumenikus Patriarchátus ma 60 alkatrészét tartja számon. A cár koronázásakor is elengedhetetlen, Putyin számára állítólag már évek óta készül a full extra minőségű.

A szovjet okkupáció (1922) és a függetlenség elismerése (1991) közötti hetven évben a Szovjetunió több-kevesebb eréllyel üldözött minden vallást, a sajátot, az orosz ortodoxiát is. Örményországban is terjedt az ateizmus, noha a nemzeti öntudat fenntartásának két alapvető eleme, az 1900-ban ezerhatszáz éves saját vallás és az ezerötyszáz éves saját írás végig identitásképző erőként működött. A függetlenség elnyerése óta iskolai tantárgy lett az *Örmény egyház története – bevezetés a kereszténységbe*. A régi úttörőházak az örmény egyház fennhatósága alá kerültek, és ezekben az ifjúsági házakban – állítólag – játékos szellemű vallásos nevelés folyik. Tény, hogy az örmények többsége vallásos, és büszke egyházára, büszke kereszténységük ősrégi hagyományára.

Ezek között olyan archaikus pogány kori elemek is fellelhetők, mint az állatáldozat, a *matagh*. Ennek több válfaját is láttuk július elsején és másodikán (nem sikerült megállapítani, miért éppen akkor; az is lehet, hogy folyamatosan csinálják). Bárányáldozatot láttunk templom mellett, a kolostorudvaron, illetve szárnyasáldozat nyomát találtuk Alaverdi mellett a hegyekben, egy áldozókőnél, az áldozati tűz még pislogó lángjánál. Az utak mentén árulják az élő állatokat, valamint a rózsét meg a tekercselt tűzifát. A hívők háromszor körbeviszik az áldozati állatot a templom körül, majd sőt hintenek a nyelvére, amit a pap megáld. Azonmód ott a templomkertben levágják, megnyúzzák, feldolgozzák, elkészítik. Ezt az áldozati húst csak főzni szabad, sütni nem. Geghárd kolostorának udvarán bográcsot láttunk, szakáccsal, izgatottan szimatoló papocskával: mikor kóstolhatom már? Más helyeken a földbe süllyesztett agyagedényekben, parázssal takarva párolják puhára. Hazavinni szabad a maradékot, de napszállta előtt el kell fogyasztani, és legalább hét vendéget – aki lehet rokon vagy ismerős, ám ismeretlen arra járó is – meg kell kínálni a kenyérbe tekert hússal. A mi csoportunkat is invitálták, ketten el

is fogadták. A sok tűzrakás és gyertyázás néha tüzet okoz: a Hagharcin-kolostor udvarán látható egy óriási fa kiégett törzse, áldozatbemutató közben fogott tüzet az évszázados növény.

A kacsárok

A kacsárok kőbe faragott keresztek, mégpedig élő, ágaik végén leveleket hajtó keresztek, az örmény művészet olyan jellegzetes alkotásai, amelyek nemcsak szer- te az országban találhatók, hanem minden valaha örménylakta kis-ázsiai területen is. Általában a rózsaszínű, könnyen faragható tufából készültek, de ezeket a szent szimbólumokat befaragták szinte minden kőbe és kőfalba. Sokan tévesen sírkö- veknek vélik a kacsárok, s bár valóban sok síron is láthatók vagy inkább látha- tók voltak, mégis inkább az élő hit kifejezését szolgálták-szolgálják. Megtalálhatók mindenütt: templomkapun, templomfalán, templomban, kolostor előtt, sírkőként közszemlére téve, sziklafalon vagy sziklafalba mélyesztve, vagy éppen áldozókőre rakva. Sőt, Ecsmiadzinban felállították két, ma török területen levő középkori kacsár másolatát, valamint a nahicseváni temetőpusztítás elől kimenekítetteket is. A vadonutú, a függetlenné válás után épült, hatalmas – és dicséretesen egyszerű – jereváni Világosító Szent Gergely-székesegyházban is van modern változata. An- golul, németül stb. khacsárnak írják és ejtik is nyilván, hehezetes ká-val, oroszul há- val, hacárnak. Mivel magyarul nincs kh hang, a kacsár írásmódot választottam.

Oroszok, irániak, irakiak, izraeliek – más vallások, szokások, más mentalitás elfo- gadása

Jerevánban, a repülőtér felé, új, hagymakupolás orosz templom épült. Az orosz- okat itt szívesen látják, azért is, mert az újoroszok vallásosak (a szovjet valláselle- nességet gyűlölték az örmények). Mindenütt minden ki van írva oroszul is. Láttuk a szépen felújított Kék Mosét is, Jereván nagy iszlám imaházát. Beszéltünk teljesen nyugati módra öltözött iráni turistákkal, a nők lenge szoknyában, fejkendő nélkül proceccóztak és gátlástalanul dohányoztak, a férfiak kezében sem villant kés, ha az asszony szóba elegyedett holmi hitetlennel. Elmondták, hogy most, nyáron ke- vesen vannak, de márciusban csőstől jönnek, ellepik a várost, a perzsa noruz-t, az újévet ünneplik kötetlen körülmények között. Iráni emigránsok is élnek Örmény- országban. Mellettünk iraki kurdok szívták a vízpipát. Abban a jereváni vendéglő- ben, aminek a teraszán vacsoráztunk, halat étel is kapható volt, disznóhús is. Jog- hurtos frissítő és mindenféle sör meg bor is: szemmel láthatólag senkit sem zavart a gasztronómiai és a „faji” sokféleség. Izraeli turisták is feltűntek az esti Jereván forgatagában, antiszemitizmus állítólag nincs. A bábeli nyelvezavar, a szokások, hagyományok extrém különbözősége dacára – vagy éppen azért? – országjárásuk során a keleti turisták sokkal inkább tekintettel voltak egymásra és a vendéglátó városra, mint az európai nagyvárosok bulinegyedeit telerondító, romkocsmajáró nyugat-európaiak. A városi vendéglőkben a teríték, a kiszolgálás stb. európai szín- tű, viszont a zene – ha van – borzalmas. *‘O sole mio, Padmaszkovszkije vecsera* (Moszkvaparti esték), *Katyusa* („Almafának virágzik a szirma, / Fújja parton a tava-

szi szél. / Fűben sétál gyönyörű Katyusa, / Zöld mezőben édes dalra kél”) stb., avagy ismertebben: nyista búza, nyista kukorica stb.), Kék Duna-keringő és hasonlók. Sokszor kísértett meg, hogy felállok és fizetek, csak hagyják abba. Ám a németeknek tetszett.

Első nap: Jereván

Éjjel érkeztünk Jerevánba, az utazási iroda furgonja vitt be a repülőtérre a városba. Az út rossz volt, a közvilágítás gyenge. Elégge lerobbantnak tűnt minden. Másnap aztán a szálloda tetőteraszáról, a reggeli napsütésben feltárult előttünk a város övező dombok látképe, mindenekelőtt a város büszkeségével, a szemközti dombról vízesésszerűen a mélybe omló, kaszkád nevű lépcsőssorral. A tetején ormóttan betonobeliszk hirdeti Szovjet-Örményföld dicsőséges 50. évét. Miután azonban azt már mégsem vette volna be a nagyközönség az 1970-es évek elején, hogy ezt, a maga történelméhez képest parányi időszakot tegyék meg az örmény nép fejlődése csúcsának (pedig természetesen az volt a terv), kellett valami akkurátus szimbólum. Kereszt és kard nem lehetett, így hát stilizált arany lúdtollat szúrtak a tetejébe. Kard, mégpedig többméteres pallos díszel a tőle puskalövésnyire álló, szintén ormóttan Örményország-Anyácska szobor kezében. Ide ne gyertek! Ennél valamivel barátságosabb a Tbiliszi fölé magasodó húszméteres alumínium Grúzia-Anyácska, neki csak az egyik kezébe plántált pallos fenyegeti az ellent, a másik kezében ivócsanakot tart, borral várja a baráti szándékkal közeledőket. Örményország-Anyácskába is be kellene építeni legalább utólag valami bájosabb vonást, ugyanis az utóbbi harminc évben igen sokan közeledtek barátsággal és segítőkészséggel az ország felé, általában a szétszórtságban élő örmények tehetősebbjei. Mást ne mondjunk, ott van mindjárt maga a kaszkád, a Kafeszián-múzeummal. 2005. május 31-én került sor Öszentsége II. Karekin, minden örmények katolikosza áldásával és őexcellenciája Robert Kocsarján államelnök védnökségével a Gerard és Cleo Cafesjian Művészeti Központ alapkövetételére, amely „az örmény nép kulturális feltámadása és előretörése új korszakának kezdetét jelképezi”. Közvetlenül a kaszkád alatt magasodik Charles Aznavour óriási villája, amely azonban már ma is a köz javát szolgálja. Sahnour Aznavorján 1924-ben született Párizsban, ahová a szülei a népiértás elől menekültek; rendkívül sokat tett Örményorszáért (pl. ENSZ-képviselőként), és óriási összegeket adományozott. Nála is többet, tán a legtöbbet adta az amerikai Kerkor „Kirk” Kerkorian (1917–2015), aki az 1988-as nagy földrengés után többszáz millió dollárt bocsájtott az ország rendelkezésére. Ebből épült a róla elnevezett alagút, ebből szanálták az Iránból induló és Örményországot a grúz Fekete-tengeri kikötőkkel összekötő életfontosságú kereskedelmi útvonalat. Halála előtt, 2015 februárjában vált ismertté, hogy biztosítja egy új, az örmény népiértást tematizáló hollywoodi film anyagi hátterét. *Az ígéret* (The Promise) című film 2016-ra készült el. Számtalan helyen megörökítik – középületek, magánmúzeumok falán, fürdőkön, játszótereken – azoknak az örmény származású jövevőknek a nevét, akik tettek valamit az országért. Igen erős, korokon és földrészekon átívelő az örmény összetartás.

A Matenadaran

A Matenadaran, avagy a Meszrop Mastoc Régi Kéziratok Gyűjteménye, illetve Intézete Jereván kihagyhatatlan látványossága. Építését 1945-ben kezdték el, és 1957-ben fejezték be. 1959-ben alakult meg a múzeum és 2011-ben hoztak határozatot egy hozzá kapcsolódó kutató- és oktatóközpont létrehozásáról. Amennyire értettem, az épület belsőépítészeti kialakításában különféle örmény népi-nemzeti építészeti hagyományok *megidőzésére* került sor – képzeljük ezt a moszkvai metró stílusában. Hanem a kéziratanyag káprázatos. Maga az a tény, hogy az ország szinte állandó megszállása, végigdúlása, szétszakítottsága és kifosztottsága ellenére ennyi megmaradt, csodálatra méltó. Teljes mértékben átélhető, átérezhető, hogy tulajdonosaik vagy felvigyázóik ezeket mindennél becsesebb értéként menekítették. Ezt, a ma mintegy 17.000 kéziratot számláló gyűjteményt – ami 1997 óta az UNESCO kulturális világörökség része – szintén jelentős mértékben gyarapították magánszemélyek adományai. Látható ott kötéstáblából kibontott 5–6. századi evangélium lapja, Jeznik Kohbaci 5. századi klerikus írása a szekták ellen (1280-ból datált másolat), a 989-ben keletkezett Ecsmiadzini Evangélium, Tábrizban, 1337-ben keletkezett Evangélium, egy Cerun nevű kódex-illusztrátor önarcképe a 14. századból, kőtáblába vésett, 1204-gyel kezdődő birtok- és templom-alapítás és -örökítés: a tulajdonos a templomot és a birtokot Hasszán (!) nevű bátyjára testálta, aki a maga részéről tovább gyarapította a monostor javait. Továbbá megfenyegeti azokat, akik ezt a feliratot elpusztítani merészelnék, hogy kiesnek Isten kegyelméből. Van ott misszálé a Krimből (1717); láthatók arab, ógörög, szír és etióp papiruszok és kéziratok, középkori füveskönyvek, gyógyászati receptkönyvek, 18. századi talizmánok, és ezer más színes és csodálatra méltó régiség az örmények és szomszédaik múltjából. A Matenadaran-látogatás után a Cicernakaberd megtekintése következett.

A Cicernakaberd

Cicernak örményül fecske, berd erőd, Cicernakaberd tehát Fecske-erőd. Vidám dolognak tűnik, de nem az. Ezen a dombon található az örmény népirtás emlékműve és múzeuma. Az emlékmű – 44 méter magas, tűhegyesen kicsúcsosodó, hosszában meghasított obeliszk – az örmény nép fájdalmas szétszakítottságát jelképezi. A mellette található öröklángot 12 megdöntött pilon veszi körül (melyek a tizenkét elvesztett – ma Törökországhoz tartozó – tartományt szimbolizálják): a közöttük levő réseken áttűnik az Ararát látványa. A domboldalon kialakított múzeum, az a száz méter hosszú fal, amelyen az egykor örménylakta városok és falvak nevei vannak megörökítve, valamint az emlékpark jeles emberek kegyeleti tábláival architektonikusan is és emlékezetkulturális megalkotottságában is a jeruzsálemi Jad Vasemre emlékeztet.

A sokfajta etnikum által lakott Oszmán Birodalom modernizálása – nemzetállammá történő átalakítása – nem az ifjútörökök és Kemál Atatürk alatt kezdődött, hanem korábban, II. Abdul Hamid szultán uralkodása (1876–1909) idején. Ekkortól kezdődtek az örmények elleni atrocitások is. 1914-ben az Oszmán Birodalom-

ban hozzávetőleg kétmillió örmény élt, nagy részük egyetlen nagy tömbben, Kelet-Anatóliában. Ám nagy számú örmény lakott a birodalom nyugati részében is, különösen Isztambulban és környékén. A vallási alapokon nyugvó oszmán jogrendszerben a keresztény örményekre (valamint a görögökre, zsidókra, tehát az összes gyaorra, nem igazhitűre) más törvények vonatkoztak, mint a muszlimokra. Külön bírói testületük volt, bár az olyan ügyek, amelyekben muszlim is érintett volt, a saria, az iszlám jog illetékességébe tartoztak. Gyaur tanúvallomása az iszlám bíróság előtt nem volt elfogadható muszlim vallomásával szemben. Az örményekre, a görögökre és a zsidókra külön adótörvényeket szabtak, keresztény ifjak azonfelül mentességi adóval megválthatták magukat a katonai szolgálat alól. Civilként gyaurok egyébként sem viselhettek fegyvert. Konfliktusok a genocídium előtt is voltak: már a 19. század előtti mintegy száz évben is bizonyos rendszerességgel előfordultak örmény- és görögellenes kisebb, pár száz vagy pár ezer áldozatot követelő pogromok, a 19. századtól kezdve pedig kimutatható az örmény kisebbség teljes megsemmisítésére irányuló szándék a törökök részéről. Az örmények körében – különösen az 1894–1895-ös ellenük irányuló pogromok után – egyre nőtt a politikai ellenállás, ennek következtében a törökök egyre inkább ellenségesként tekintettek rájuk. Az eldurvuló, lassan tömeghisztériává fajuló török örményellenesség és az európai országokban a két világháború között elharapózott fenegetlen zsidógyűlölet mind érvrendszerében, mind öngerjesztő jellegében feltűnő hasonlóságokat mutat. Visszatekintve egyértelmű, hogy a 1910-es évekbeli örmény genocídium semmiképp sem volt váratlan. Ennek mértékét az Európába és az Egyesült Államokba irányuló folyamatos örmény kivándorlás (menekülés) sem tudta csökkenteni.

II. Abdul-Hamid szultán uralkodása kezdetén felfüggesztette az alkotmányt és diktatórikus eszközökkel kormányozta országát. 1908-ban az Oszmán Birodalom a magát „világi mozgalom”-jellegűnek nevező ifjútörök nacionalisták irányítása alá került, akik az alkotmányos és parlamentáris hatalom visszaállítását ígérték. A mozgalom hatalomra kerülését a birodalom vallási kisebbségei örömmel fogadták. Ám 1909-ben, amikor a kialakuló ifjútörök kormány szétszakadt, II. Abdul-Hamid egy populista lépéssel elnyerte az iszlamisták támogatását és rövid időre visszaszerezte a szultáni hatalmat. Az ezt követő adanai vérengzésben harmincezer örményt mészároltak le. Az ifjútörökök azonban felülkerekedtek, és a szultánt fogóságba vetették. Ekkorra az ifjútörök forradalmárokból azonban felerősödött a bizalmatlanság és a harag a törökországi keresztényekkel szemben, különösen a keresztény polgárságot és a muszlim középosztályt egymástól egyre jobban elválasztó, egyre behozhatatlanabbnak tűnő anyagi és társadalmi különbség miatt. Ami már az oktatási intézményekben elkezdődött, mivel a keresztényekéi sokkal jobbak voltak. A muszlim középosztály fiai egyre inkább az állami bürokráciában és a fegyveres erők tisztí állományában találták meg helyüket, és bár ők képviselték a hatóságot és az állami tekintélyt, viszonylagos szegénységben éltek, munkabéreik gyakran hónapokra elmaradoztak. Szemük előtt ugyanakkor ott pompáztak a görög és az örmény iparosok villái az újonnan épült, villamosvonalakkal és közvilágítással felszerelt sugárutak mentén. A török nacionalisták keserűségét fokozta a Birodalom látszólag megállíthatatlan széthullása, óriási területi veszteségeik kény-

szerű tudomásulvétele. Kréta kinyilvánította a függetlenségét, Bulgária megtagadta az adófizetést, az Osztrák–Magyar Monarchia annektálta Boszniát, az olasz hadsereg 1911 őszén megkezdte Líbia elfoglalását, Albánia 1912-ben függetlenedett, és a Birodalom keleti tartományaiban is megindultak a szeparatista törekvések. Mindezzel párhuzamosan rengeteg évszázadok óta honos törököt űztek el Ruméliából (az egykori római provinciákból), ahol az új nemzetállamok kialakításának szintén etnikai homogenizáció volt a velejárója. 1914 novemberében az Oszmán Birodalom belépett az első világháborúba, ami tetézte a katasztrófát. Enver pasa, a hadügyminiszter hadjáratot indított Oroszország ellen azzal a céllal, hogy elfoglalja Baku városát. A török csapatokat az orosz haderő azonban rövid időn belül felmorzsolta, sok katona a visszavonulás során fagyott halálra. Isztambulba visszatérve Enver pasa az azon a vidéken élő örményeket hibáztatta a török hadsereg tragédiájáért, mintha az örmények az oroszok pártját fogták volna, tettelesen segítettek volna nekik. Bár soha semmilyen hitelt érdemlő bizonyíték nem támasztotta alá az örmények árulását, a közvélemény – a már 1914 óta kibontakozó és egyre erősödő örményellenes propagandahadjárat hatására – minden kétely nélkül elfogadta, hogy az Oszmán Birodalomban élő örmények veszélyeztetik az ország biztonságát. 1915. április 24-én este a hatóságok összegyűjtöttek és bebörtönöztek körülbelül kétszázötven örmény értelmiségit, majd még aznap éjjel valamennyiüket kivégezték. Ezt a dátumot tekintik az örmény genocídium kezdetének.

A genocídium során örmény források szerint mintegy másfél millió örményt öltek meg különféle erőszakos cselekmények során (tömeggyilkosság, sivatagi kitelepítés stb.) 1915 és 1917 között, a törökök szerint 200–300 ezren, míg a tudományos körökben elfogadott nézet szerint 600–800 ezren veszítették életüket. Ezt a gondosan előkészített és szisztematikusan végrehajtott népirtást eddig 24 ország ismerte el hivatalosan, Németország elismerte az Oszmán Birodalommal szövetséges akkori kormánya bűnrészességét is. A magyar politikai vezetés ugyan megemlékezik az örmény népet ért tragédia áldozatairól, de azt nem nevezi népirtásnak – tudatja a Külügyminisztérium 2015. április 24-én, a századik évfordulón kiadott közleménye. Természetesen Ausztria-Magyarország is az Oszmán Birodalom szövetségese volt, de ki emlékszik arra ma már? Érdekességgé említem, hogy ottjártunkkor magyar kormányzervek feliratos nemzeti színű szalagokkal díszített koszorúi és virágcsokrai feküdtek az emlékmű belsejében, az örökláng körül. A küldöttséget már nem láttuk, ám azon a délelőttön csak magyar színek uralták az egész kört, sem más nemzeti, sem egyéni csokrok és koszorúk nem voltak ott, úgyhogy nem tűnik egyöntetűnek a kormányzervek véleménye ebben a kérdésben. A törököké viszont az: kategorikusan tagadják a népirtás tényét, sajnálatos egyéni túlkapások sorozatának nevezik „az eseményeket”. A korabeli nemzetközi tiltakozás hatására a török hatóságok a népirtás fő felelőseit bíróság elé állították, azonban a vádlottak elmenekültek a büntetések elől. Ezért az Örmény Forradalmi Szövetség nevű párt ügynökei a Nemeszisz nevű megtorló akció keretében a népirtás hat fő érdemi török felelősét az 1920-as évek során meggyilkolták.

A múzeumban stációk jelenítik meg annak a légkörnek a kialakulását, amiben az elvadulásra sor kerülhetett. A kiindulópont ugyanaz a jellegzetes kettős megítélés volt, amiben a keresztény társadalmakban a zsidók részesültek: egyrészt irigy-

ség tárgyai voltak, másrészt társadalmi megvetés övezte őket. A törökországi muszlim közösségben a hitetlenekkel, a gyaurokkal volt hasonló a viszony. Ők helyzetük javításáért kénytelenek voltak mindig nagyobb anyagi áldozatot hozni. Állandó védekezésük is hozzájárult ahhoz, hogy egyre bátrabban kezdték alávaló csúszómászóként, féregként aposztrofálni őket, akiktől jó lenne megszabadulni. Az 1910-es évek elején már a kórokozók, a bacilusok szerepét osztották ki rájuk. Így kerülhetett sor – úgymond nemzetbiztonsági érdekből – táborokba zárásukra, majd amikor ezek adminisztrációja túl költségesnek bizonyult, árulókká nyilvánításukra. Megkezdődtek az örmények szervezett elpusztításának közigazgatási előkészületei, a törvényhozástól és a kormánysszervek logisztikai útmutatásaitól kezdve fegyverszállítmányok célba juttatásáig, a kiszemelt erők felkészítéséig. A tömeggyilkosságokra a sivatagi halálmenetek során került sor, illetve szíriai és mezopotámiai koncentrációs táborokban (Deir ez-Zor/Dajr ez Zaur, Ras ul Ain, Meskene, Rakka, Bab). A meggyilkoltak és elűldözöttek házait és üzleteit kirabolták, ingatlanvagyonát kisajátították, templomaikat és kacsckárjaikat meggyalázták, szétrombolták. A népirtásról azonnal tudomást szerzett a világ, a sajtó tele volt a róla szóló hírekkel. Amerikai és német diplomaták jelentései, illetve Törökországban állomásozó szövetséges német tisztek fényképes dokumentációin kívül például egy, az oszmán hadseregben szolgáló venezuelai tiszt is jelentést írt, észak-európai humanitárius szervezetek küldöttei is szemtanúk voltak, számtalan államférfi ítélte el a népirtást (Theodore Roosevelt korábbi elnök, Winston Churchill és mások), de a legmaradandóbb hatást mindmáig Franz Werfel 1933-ban megjelent híres könyve, *A Musza Dagb negyven napja* fejtette ki (magyarul először 1957-ben jelent meg). A népirtásról rengeteg dokumentumfilm és jó pár játékfilm készült. A *Spiegel* magazin 2017. évi 33. számában olvasható Lars-Olav Beier kritikai szemléje az örmény népirtást tematizáló filmekről, az 1919-es *Ravished Armenia* (Meggyalázott Örményország) című némafilmtől kezdve a legújabb, *The Promise* (Az ígélet, 2017) címűig, valamint az ugyancsak 2017-es, a török szempontot megjelenítő *The Ottoman Lieutenant*-ről. A filmekről nem áll módomban nyilatkozni, ám a múzeum véleményem szerint megfelel az állandóan változó emlékezetkultúra mai, általánosan elfogadott normáinak (pl. egyéni, átélhető, átérezhető sorsok dokumentációja a személytelen rettenet monumentális pátoszba merevülése helyett), jó áttekintést ad, és bár leírja a kort, megnevezi az akkori felelősöket, nem sugall semmiféle általános törökgyűlöletet vagy iszlámellenességet. Inkább bizonyos megbékélést sugall, beletörődést a változtathatatlanba. Abba, hogy az Ararát és az elveszített 12 tartomány nem kerül vissza soha többé, abba, hogy mindig több örmény fog élni az ország határain kívül, mint belül, hogy az Oroszország és Törökország közé ékelődött kis országnak jószomszédi viszonyra, békére van szüksége. Annál is inkább, mivel Azerbajdzsánnal épp csak szünetel a háború.

Hegyi-Karabah és Nahicseván

sincsen közöttük, miután az 1991-ben kitört örmény-azeri háborúban az örmények elfoglaltak Hegyi-Karabah Azerbajdzsán területén fekvő exklávéjuk szerintük őket illető területén túl egy olyan, addig azeri fennhatóság alatt levő területet is, aminek révén megteremtették a közvetlen összeköttetést Hegyi-Karabah és Örményország között. Erre a Nahicsevánban többségi azeriek elüldözték onnan az örményeket, és hozzáláttak a fennhatóságuk alatt levő, és immár gazdátlanná vált örmény kulturális örökség szisztematikus elpusztításához. Azerbajdzsán és Örményország még ma is háborúban áll egymással, az 1994-ben kötött fegyverszünet van érvényben a két ország között. Azerbajdzsán a béketárgyalások feltételeként az összes örmény fegyveres erő kivonását követeli Hegyi-Karabah egész területéről. Az ENSZ, az Európa Tanács és az Európa Parlament is felszólította Örményországot csapatai kivonására, aminek az örmény politika máig nem tett eleget. Hegyi-Karabahot nem ismeri el egyetlen állam sem, Nahicseván viszont Azerbajdzsán részeként egy elismert államhoz tartozik. Örmények és azerik (a maguk anyagi lehetőségeihez képest) folyamatosan fegyverkeznek, úgyhogy nem zárható ki sajnos újabb háború kitörése sem a közeljövőben. A mostani konfliktus a Szovjetunió felbomlása után robbant ki, amikor az önálló állammá vált Azerbajdzsán 1991-ben megszüntette Hegyi-Karabah autonómiáját, és a zömmel örménylakta tartomány független országgá nyilvánította magát. Ennek a látszólag hirtelen kelt haragnak persze volt előzménye, ugyanis már a cári birodalom összeomlása után egymásnak esett az Örmény Demokratikus Köztársaság és az Azerbajdzsáni Demokratikus Köztársaság a terület birtoklásáért. A Szovjetunió mindkettőt bekebelezte, majd úgy oldotta meg a kérdést, hogy Hegyi-Karabahot autonóm területként az Azerbajdzsáni SZSZK-hoz csatolta. Hegyi-Karabah ma ötvenötezer lakosú fővárosa Sztjepanakert. Középkori örmény források szerint Vararakn volt a neve. Elnéptelenedett, majd 1847-ben alapította újra a karabahi kán, Khankendi, „a kán városa” néven (ótörök „kənd” tkp. falu), azeri nyelven ma is az a neve. 1923-ban Sztjepan Sahumján bakui kommunista emlékére nevezték át Sztjepanakertté. Pataki Balázs 2009-ben a Kelet Kiadónál megjelent *Örmények* című, szép könyvének² harmadik részében bő fényképanyaggal illusztrálva mutatja be e miniorság mai mindennapjait, lakóinak keserves életét. Visszatérve az annektáláshoz egyfelől, másfelől pedig a kulturális örökség elpusztításához, figyelemre méltó az a közömbösség, amivel az egymást kölcsönösen marcangoló felek lepöckölik a világ véleményét. Nem érdeklí egyik felet sem, ki mit gondol róluk. Azerbajdzsán a fosszilis energiahordozókban bíz, meg az iszlám szolidaritásban (és az örmények nagy keserűségére újabban Oroszország is ad el nekik fegyvereket), míg Örményország is igyekszik nem kiesni Oroszország kegyeiből, ám bízni a Nyugatban bíz. Ma Örményországban, a Szevan-tó nyugati partján fekvő Noratusz temetőjében található a szép régi kőkeresztek legjelentősebb együttese: mintegy kilencszáz, különféle korból származó kacskár áll itt. Az örmény-azeri háború előtt a nahicseváni Culfa kacskárrengetege volt a világsszenzáció. A culfai temető legrégebbi kacskárjai a 9–10. században keletkeztek, a legutolsók pedig I. Abbasz sah hódítása előtt, 1600 körül. Alexandre de Rhodes francia jezsuita 1648-ban mintegy tízezer darabot számlált – nemcsak kereszttel jelölt köveket, hanem keresztény motívumokkal telirótt életnagyságú juh formájúakat is látott (fekete-fehér fényképeken még sikerült meg-

örökíteni ezeket is). A temető legkorábbi fényképes és filmes dokumentációi az 1900-as évek elejéről, illetve 1915-ből valók, ekkor még mintegy ötezer darab volt meg a kövekből, a többit építőanyagként használták az idők során. A legutóbbi háború után durvult el a dolog végképpen. Az azerbajdzsáni legfelsőbb bíróság 1998-ban megalapozatlansága miatt elutasította azt az Iráni Örmény Építészek nevében beadott keresetet, amely a pusztítás beszüntetését szorgalmazta, annak ellenére, hogy a szervezet nevében fellépő építész videóanyagot mellékelte a vádhoz a pusztításról. 1998-ban már csak mintegy kétezer-hétszáz kacsár állt, 2002-ben még mindig kétezer körülire becsülték a számukat. 2005-ben végül azerbajdzsáni egyenruhás katonák szétverték és elszállították a maradék köveket, az azóta készült úrfotókon már csak kopár pusztaság látható a culfai örmény temető helyén. Borítékolható, hogy itt béke még sokáig nem lesz.

Ararát konyakleparló

Már a hatalmas, rózsaszín tufával burkolt szeszfőzde kertjében érezni lehetett a kellemes konyakillatot, ami mintegy kiegyenlítette a látottak, a Matenadaran fel-emelő és a Cicernakaberd lesújtó hatását. A száraz éghajlat, a vulkáni talaj és a sok napsütés együttesen ideális adottságokat biztosítanak a szőlőművelésre, ami a területen több ezer éves hagyománnyal rendelkezik – Noé is ivott rendesen. Grúziában nemrég olyan agyagedények darabjait ásták ki, melyekben kb. nyolcezer évvel ezelőtt matatott a szorgos alkoholkedvelő, úgyhogy Urartu területén minden jel szerint még korábban kezdték a boráskodást, mint Perzsiában. Borpárlatot is már régóta készítenek. Az Ararát-brandy hírneve bőven megvolt a rendszerváltás előtt, működő tőke viszont még szűken sem volt. Így a privatizáció során egy nagy francia cég vette meg és fejlesztette tovább, és most is az terjeszti világszerte. Szá munkra profi vezetésű pincetúra következett, majd szépen megterített hosszú asztalokhoz ültették a társaságot, és mindenki megköstölhette a hároméves és az ötéves párlatot, némi ásványvíz közbeiktatásával. Utána a pincészet boltjában a készítmények nagy választékából lehetett válogatni.

Második nap: Artashat, az Artaxida királyi ház egykori székhelye, és Khor Virap kolostor. Borkóstoló Areniben (felejtethető). Noravank-kolostor, utána ebéd ott a lugasban, földbe vást kemencében sült csirke. Vardenisz-hegység, Szelim-hágó, Orbelján-karavánszeráj. A Szevan-tó mellett vissza Jerevánba

Az artashati ásatásoknál fehérgalamb-árusok vették körül a buszt. Némi apró ellenében rá lehetett bízni a madarak egyikére bármi óhajt, sóhajt, és felröptetni a szép szárnyast – tudván, hogy úgyis hazatalál. A dombokon kialakított látogatóközpontokat mellőzve mindjárt a kolostorba mentünk. A falakról feltárult az Ararát és előterében a hatalmas síkság. Valamint 100–150 méterre a török határt jelző drótkerítés. A kolostorban található az a „pit” – gödör, verem –, ahová állítólag Szent Gergelyt zárták. „After ordering to kill 37 virgins, among them Hripsime and Gayane, who had escaped from Rome and came to Armenia to spread Christianity, the king had gone mad” – tudatja lapidárisan a felirat. Itt már félreérthetetlen az

Attila-Ildikó párhuzam: a király a 38. szüztől bolondult meg! Elvette az eszét, ma is előfordul hasonló eset. A titok teljes feltárásának megnyugtató tudatában léptünk a templomba, ám itt újabb meglepetés várt: függöny volt az oltár előtt, ezzel még nem találkoztunk. Kiderült, hogy az örmény egyházi szertartásrendben ilyen függönyt használnak az ortodox ikonosztáz helyett. Az ikonosztáz nevű képfalon, amely elválasztja a templomszentélyt a templomhajótól, a hívők terétől, három kapu található: a középső, kétszárnyú kapu a Királyi kapu, a szélsők a diakónusi kapuk, melyeken keresztül a pap és segítői beléphetnek a szentélybe. Az örmény papok függöny mögött varázsolnak, ami sokkal egyszerűbb megoldás, és olcsóbb is, mivel a hódítók nem tudtak mit összetörni. Itt és az összes többi kolostorban is, örmény, angol és orosz (helyenként német és olasz) nyelvű, nagy alumínium táblákra ragasztott öntapadós, szitanyomású tájékoztatók vannak. Ezeket a rendkívül informatív tájékoztatókat, amelyeket vagy az örmény gazdasági, vagy a kulturális minisztérium készítettet, illetve amerikai örmény szervezetek adományoztak, mind lefényképeztem. De az adott terjedelemben nyilván képtelenség referálni a tartalmukat, nem tudok mindről beszámolni.

Noravank (vank=kolostor), Momik miniaturista, az Orbelján-báz építész, híres kacsárfaragó

Momik vardpet – építész – két szépen illuminált evangéliuma is látható a Matenadaranban (a 2848. és a 6792. sz. kézirat), előbbi 1292-ben, utóbbi 1302-ben keletkezett (Momik 1333-ban halt meg). Építésként az 1105-ben alapított Noravankban is dolgozott, az ő idejére esik a mongolok által 1238-ban elpusztított monostor újjáépítése. A 9–10. századi apró Szent Karapet bazilika romjai előtt láthatók Momik és tanítványai kacsárfaragásai, illetve kacsártöredékei, és az 1321-es földrendezésben súlyosan megrongálódott nagytemplomi gavit újjáépítése is az ő nevéhez fűződik. A gavit a középkori örmény templomok legtöbbször négyszögletes előcsarnoka gyakran nagyobb volt, mint maga a templom, ugyanis multifunkcionális szerepe volt, nemcsak gyülekezeti teremként, hanem tanteremként, bírósági ügyek tárgyalótermeként, valamint jeles személyiségek temetkezési helyéül is szolgált. A noravanki gavit falait kivételes szépségű kacsárok borítják, és a padozatba eresztett sírkövek faragása is mestermunka. Igazán meglepő viszont az a Momiknak tulajdonított dombormű, amely az Atyát, a Fiút és Ádámot ábrázolja más bibliai alakok társaságában. Ádám égnek fordított feje a göndör hajú, nagyszakállú, hangsúlyosan antropomorf Atya bal tenyerében nyugszik, és megadóan inhalálja az életet az atyai szakállból lefelé nyilazó Szentlélek-galamb csőréből. Az Atya áldón felémelt jobb keze alatt a földre vetett Dániel próféta alakja fölé magasodva a keresztre feszített Krisztus két oldalán Mária és Keresztelő Szent János látható. Minden jelképeisége ellenére elhithető erejű alkotás, magán viseli a nagy művészek kései műveinek minden jellegzetességét, az egyszerűsödést, lényegretörést, a szabaddon alkalmazott kifejező erőt.

A Vardenisz-hegység fenséges panorámájában gyönyörködve – vihar készült éppen, a távolban villámok cikáztak – nehéz volt elszakadni a lenyűgöző látványtól és szemügyre venni az Orbelján-karavánszerájt a hátunk mögött, amiért tulajdonképpen idejöttünk. Ám nemcsak mi leltük kedvünket a látványban, hanem négy Oroszországban dolgozó örmény vendégmunkás is, akik rozsából főzött vodkát ittak (hlebnaja), hozzá savanyú uborkát, ecetes hagymakarikákkal megszórta heringfalatokat és gombát haraptak. Rozzant, orosz rendszámú Ladájukat akartam közlebről megsejlelni, de az emelkedett hangulatban levő férfiak meginvitáltak. Hát nem gyönyörű Örményország? – kérdezte a papírpohárakkal történt koccsintás után, vállamat átölelve és széles mozdulattal körbemutatva az egyik. Ócseny harasó! – akartam mondani, száz évvel ezelőtti orosz tudásom morzsáit összekaparva, de észbe kaptam, hogy harasó jót jelent. A vodka kódán át meglepetésszerűen az jutott eszembe, hogy „Hajasztan ocseny kraszívaja sztranál!” – fogalmam sincs, hogy jól mondtam-e vagy sem (inkább nem), ám erre újfent inni kellett. A buszhoz közben odagyűltek a mozgóárusok. Friss és szárított gyümölcsöt, pálinkát és mézet kínáltak. – Mit issza ott azt az ocsmány lötytyöt! – szólított meg egy pálinkaárus (a vezetőnő fordított). – Kóstolja meg az én eperpálinkámat! Megkóstoltam (vettem is belőle fél litert), valóban a legjobb volt, amit valaha ittam, pedig például a vajdasági selyemhernyó-tenyésztés fénykorában ültetett eperfák gyümölcséből főzött se kutya.

Az egykori Selyemút egyik ágán, 2410 méter magasan fekvő karavánszerájt Csezár Orbelján herceg és testvérei építtették, 1332-re készült el. A homlokzat két oldalán látható domborművek – szárnyas állat, illetve bika – az Orbelján család címerállatai. A karavánszeráj keleti oldalán félig betemetett kápolna romja látható. A bazaltkövekből emelt épület előcsarnokába lépve feltáru – már amennyire a fényviszonyok engedik – az a 13 méter széles és 26 méter hosszú csarnok, a tulajdonképpen istálló, amelyben a mállás állatok pihentek, és az oszlopok között elhelyezett vályúkból fogyasztották azt, amit kaptak. A kereskedők és a hajcsárok számára mai szemmel két börtönszerűnek tűnő szoba szolgált nyugvóhelyül, belépve még nyáron is megborzongott az ember. De hát mondjuk hóviharban biztos jó lehetett bebújni ide az állatmelegbe. Ugyanolyan fénybeengedő és füstkieresztő nyílások voltak a szeráj boltozatán, mint a templomokban, nyilván ugyanolyan faragott mintázattal, csak hogy a sötétben a mi kis gépünkkel képtelenség volt lencese végre kapni a részleteket.

Harmadik nap: Dilidzsán üdülőbely, fölötté Hagharcin-kolostor. Ebéd Dilidzsánban, vendégháznál. Szevan-tó, Szevanavank-kolostor. Visszafelé Jerevánba obszidiánszedés. A súlyos vízhiány nyomai. A függetlenné válás következményei: az ipari termelés összeomlása, háború, szükségállapot, szükség-infrastruktúra, rögtönzés. Biztató újakezdés

A Dilidzsán nemzeti parkban található Hagharcin kolostoregyüttese olyan friss és üde benyomást kelt, mint gyönyörűsödő zöld környezete. De 2011-es alapvető és átfogó felújítása előtt nagyon le volt robbanva, nem tettek jót neki a vallástalan

évtizedek. A felújítás mesébe illő sztorijáról infótábla tájékoztat: „Őszentsége II. Karekin, minden örmények katolikoszának pontifikátusa idején, és dr. Sejk Szultán bin Mohammed al Qasimi, Sardzsa uralkodójának nemeslelkű támogatásával az Úr 2011-ik esztendejében lehetővé vált a nagymúltú Hagharcini Kolostoregyüttes teljes mértékű renoválása minden hívő és zarándok javára. Hálás szívvel imádkozunk a Mindenhatóhoz, hogy jötevőnket részesítse isteni kegyelmében, és áldja meg családját.” Valóban az 1939-ben született, és 1972 óta uralkodó III. Sejk Szultán, Sardzsa emírje (Sardzsa az Egyesült Arab Emirátusok tagállama, mindjárt Dubaj tőzsomszédságában) állta a költségeket. Mint kiderült, azért, mert amikor hű örmény pénzügyminisztere (?), pénzügyi tanácsadója (?) a szolgálatában eltöltött évtizedek után közölte vele nyugdíjba vonulási szándékát, az emír azt mondta neki: Fiam, teljesítem egy kívánságodat! Hagharcinon volt mit dolgozni, óriási kolostoregyüttes, ami a középkorban az egyetem szerepét töltötte be. A hatalmas refektórium volt az előadóterem, azt szépen rendbehozták, valamint felújítottak több kisebb középkori – mondjuk – kápolnát is, ám sok olyan épület is van, amelynek egykori létét vagy nagyságát csak csonka boltívekkel, illetve oszlopokkal jelezték. A kolostoregyüttes tőzsomszédságában található három régi kacskár, amelyek egykor Bagratuniak sírján álltak.

Szevanavank

A Szevan-tó partján fekvő Szevanavank híres másolóműhelyének kódexei a világ sok könyvtárába elkerültek, és persze megtalálhatók a Matenadaranban is. Világhírű illusztrált gyógynövény-határozók, gyógyászati receptkönyvek készültek egykor itt, talán innen származtatható a Bécsben főzött Mechitarine gyomorkeserű titkos receptje is. A tó déli partján, Hajravank templomában olyan díszek láthatók, amelyek még a kereszténység előtti örmény hitvilág emlékeit őrzik. Maga a tó gyönyörű, még ilyen lehasznált állapotában is (most már szigorúan védik). A környező erdők kíméletlen letarolása, az egyre szárazabbá váló éghajlat ellenére olyan nagy arányú és világ színvonalú turisztikai beruházás zajlik a tó környékén, ami a belföldiek döntő többsége számára megfizethetlenné teszi a nyaralást. Ezért egyre többen választják az egynapos kalandos vonatút árán elérhető Fekete-tengeri grúz üdülőhelyeket. Kempingező fiatalok azért szép számmal voltak. Félresikerült korábbi beruházások láthatók Jereván környékén. A kopár domboldalakon mindenütt félbehagyott, romosodó lakóparkok, dácsák állnak. Háború? Nem, nem háború, mondta a vezetőnő, hanem vízhiány. Mindenhová vízvezetékterveztek, de aztán kiderült, hogy túl sokba kerülne, illetve a hatóságok a meglevő készletek túlhasználása miatt megtiltották a vízvezeték-építést. És így a szinte teljesen kész épületek ott porosodnak, eléggé vigasztalan látványt nyújtva.

Visszaúton Jerevánba a vezetőnő egy helyütt megállíttatta a buszt, obszidián-szedésre. A fekete, csillogó, kemény vulkáni üveg megszámlálhatatlan darabban hevert a frissen épült út mellett, ahogy a domb átvágása során a földtológép kibontotta. A kőkorszaki szakik vethették rá magukat olyan örömmel, mint mi, turisták. Helyi kortárs szaki viszont szárított virágot árult a színhelyen. Mennyibe kerül egy csokor? – kérdeztem tőle kézzel-lábbal. Iksz rubel, mondta. Nade hány dram

(az örmény fizetőeszköz neve), euró, dollár? – Nyikakój evro, ili dólar: rublėj! – kö-tötte az ebet a karóhoz az öreg partizán; de rubel persze senkinél sem volt. A vezetőnő sem talált magyarázatot a virágáros ragaszkodására a rubelhez, egyedül azt tartotta elképzelhetőnek, hogy örmény vendégmunkások is guberálnak ott ob-szidiánt oroszországi eladásra, és ők bizonyára rubellel fizetnek. A munkanélküli-ség hivatalosan 17%, valójában negyven százaléknál is több. A fiatalok körében több, mint 50%. Érthető, ha kivándorolnak. A lakosság körülbelül fele még ma is döntően a mezőgazdaságból él, ami az ország természeti adottságait tekintve nem lehet sokkal többre elegendő az önellátáshoz szükségesnél. Csak az ország terüle-tének negyede alkalmas földművelésre, másik negyede legeltetésre, a többi kő, szikla. Mindamellett csodálatos sárga- és őszibarack, gránátalma, cseresznye, sző-lő, füge, szilva- és dinnyefajták, valamint csonthéjasok teremnek ott, különösen nagy kultusza van a diónak (diókrémmel töltött sült padlizsántekercs: fenséges). Nagy mennyiségben árulják a szárított, napon aszalt gyümölcsöt is, még szárított gránátalmafüzért is volt alkalmunk venni és kóstolni. Városi közép-préteg, polgárság alig van. A lépten-nyomon látható mélyszegénység ellenére, talán a természetkö-zeli életmódnak köszönhetően, az emberek átlagéletkora magas, a férfiaknál csak-nem eléri a nyolcvan évet, a nőké afölött van.

A karabahi konfliktus következtében Azerbajdzsán 1989-ben részleges, 1991-ben teljes határzárát vezetett be, amihez Törökország 1993 áprilisában csatlako-zott. Ez az energiaszektor teljes lebénulásához vezetett, mivel az összes gáz és olaj Azerbajdzsánból származott, sőt nemcsak a vezetékek, hanem a kereskedelmi utak, a kikötők is elzárultak. Két, inkább három évig tartott az új infrastruktúra ki-alakítása, Iránból, valamint Grúzián át Oroszországból. 1993-ban és 1994-ben olyan katasztrófhelyzet alakult ki Örményországban, amit máig emlegetnek azok, akik tudatosan megélték. Nem volt áram, nem volt fűtés, a vízellátás akadozott, naponta csak bizonyos időben folyt víz a csapból. Akkor a városi lakók megtöltöt-ték a fürdőkádakat; vödörökben, lábasokban, fazekakban, műanyag palackokban tárolták a vizet. A használt vízzel öblítették a vécét. A panelházak falait áttörték, a parkok fáival, háztartási hulladékkal fűtöttek. Az iskolában és az egyetemeken szünetelt a tanítás télen, a kórházakban sorra dobták fel a talpukat a betegek. Délután 5-től kísértetváros lett Jereván, közvilágításra sem telt. Újra kellett indítani a Jerevántól mintegy 30 kilométerre fekvő, az 1988-as földrengésben megsérült mecamori atomerőművet. Az ipari termelés – amúgy is elavult – infrastruktúrája összeomlott. Amikor a külföldi örmények, valamint Irán támogatásának köszönhe-tően a helyzet normalizálódni kezdett, sor került a lakások privatizációjára. A pa-nellakásokat olcsón meg lehetett venni, aki csak tehetett, meg is vette a magáét, vi-szont a házak továbbra is állami tulajdonban maradtak. Se az államnak, se a lakók-nak nem volt és ma sincs pénze a házak rendbetételére. A vezetőnő mutatott pa-nelt, ahol a lépcsőház olyan fekete volt a koromtól, mint a finn füstös szauna bel-seje. Ezek a traumatikus évek szinte minden beszélgetésben előkerültek. A meg-próbáltatások következtében a lakosság belátta, hogy újra kell tervezni a Grú-ziához, valamint az Oroszországhoz fűződő kapcsolatokat. Az örmény-grúz vi-szony alakítása különleges diplomáciai ügyességet, nagyfokú hajlékonyságot és fantáziát igényel. Grúzia a közelmúltban két vesztes háborút is vívott névleg a saját

szakadár területeivel, valójában Oroszországgal. A grúz-orosz viszony a hidegnél is hűvösebb, mondhatni fagyos. Örményország számára viszont mindkettőjük jóindulata létfontosságú. Ami azt jelenti, hogy nem csatlakozhat Oroszország Grúzia-ellenes büntető kezdeményezéseihez, nehogy a grúzok besokalljanak, de a grúzokkal sem köthet semmiféle szövetséget a legszükségesebb kereskedelmi szerződéseken túl. És, mint majd arról még szó lesz, az Európai Unióhoz is csak az oroszok csendes beleegyezésével, az általuk engedélyezett mértékig közeledhet.

Szegénység van tehát Örményországban, az átlagbérek 150–400 euró között mozognak, a négyszáz már a plafon. Szakmunkások, pl. gáz- illetve villanyszerek-lők még mindig jobban keresnek, mint az orvosok vagy a tanárok. A nyugdíjasok havi juttatása az 50–100 eurós sávban mozog. Az orvosi, illetve a kórházi ellátás névleg ingyenes, de katasztrofális. A betegeknek mindent maguknak kell vinni a kórházakba, hálapénz nélkül nem mozdul semmi. A hegyekből érkező ivóvíz jó minőségű lenne, ha meg nem fertőződne a teljesen elavult, szétrohadt vízvezeték-rendszerben. Mi palackozott vizet ittunk, nem is betegedett meg senki. Az energia-szolgáltató szállítóvezetékek kizárólag a föld felszínén futnak, az egész országot behálózzák, minden út mentén ott vannak. Falusi porták szekérbejárata, gyárbejáratok és hasonló ipari létesítmények bejárata fölött – útkeresztezések fölött – a magasba szökkennek, majd ismét visszatérnek a talajszintre, fél- egyméteres magasságba. A legszürreálisabb az, hogy a helyenként – később építendő bejárat számára – megemelt vezeték alatt vagy mögött később mégsem létesült bejárat, így hát szalagkorlát vagy fal előtt magasodik. A németeket teljesen kiakasztotta ez a látvány, ők gyakran hangoztatták, hogy félnének ilyen védtelen gázvezetékek árnyékában élni. Mondanom sem kell, az oktatás is katasztrofális helyzetben van. A függetlenség elnyerése előtt a felsőoktatás teljes egészében oroszul zajlott, majd a független országban minden átmenet nélkül áttértek örményre. Áttértek a bolognai rendszerre is, de csigalassúsággal halad előre a dolog, nagyon nyögvenyelősen indul be a verkli, mivel minden (a legtöbb, sok) magát a nemzetközi piacon érvényesíteni képes tanár lelépett. De erősen igyekeznek.

Negyedik nap: Geghárd és Garni, majd Ecsmiadzin. Éjszakai élet Jerevánban, az Írószövetség pincéjében

Geghárd kolostora Jerevántól nem messze, egy völgy mélyén található: az első kápolnákat még a barátok sziklafalba vájt barlangjaiból alakították ki. Kolostorát a 4. században alapította Megvilágosító Szent Gergely, a főkápolna 1215-ben épült. 1283-ban épült az a sziklába vájt szentély, eredetileg a Prosján hercegek kriptája, amelynek falán dombormű látható: ökör feje, amint két oroszlánt tart láncon. Alatta kiterjesztett szárnyú sas lebeg, karmában elragadott báránnyal. Az érdekes alkotást állítólag nem a vallási, hanem a világi szimbólumrendszer felől kell megközelíteni (bár cseppet sem csodálkoznék, ha létezne vallási interpretációja is), vagyis a középkori örmény uralkodóházak jelképei felől. A Zakarján hercegek a korai 1100-as években félfüggetlen örmény fejedelemséget hoztak létre Észak- és Kelet-Örményországban. A késő középkori Örményországban a zakaridák mellett az ország sok részén az Orbelján, valamint a Kszagbakján-Prosján arisztokrata csa-

ládok osztoztak a hatalomban. A Kszagbakján-Prosjánok pl. Garni, Geghárd és Noravank hercegei voltak, így hát az ő ökrük láncolja az oroszlanokat, az ő sasuk ragadja el a bárányt. Ugyancsak Geghárdban, a templom homlokzatán látható az a bikával birkózó oroszlanos dombormű, aminek a képe a legtöbb útikönyvben megtalálható. Egyértelműen az Orbeljánokhoz köthető a karavánszeráj bejáratának egyik oldalán látható bika, másik oldalán kígyó vagy sárkány által megtámadott emberarcú, koronás oroszlán. Hej-haj, nem ártott volna vagy két félév dél-kaukázusi középkori művészettörténetet beszippantani egy ilyen út előtt! Meg mondjuk némi egyháztörténetet, a legkorábbi időktől úgy 1500-ig. Azután a türk népek, mongolok, perzsák ottani kavargásának a hátteréről, az ő gondolkodásukról, hitvilágukról, művészetükről is jó lett volna tudni valamit. Így csak beszámolni tudok ezekről a varázslatos helyekről. S ha már a természetfölöttinél tartunk, következzen az egykor Jézus oldalát felnyitó Szent Lándzsahegy legendája, úgy, ahogy az megesett. Amikor Hódító Timur Lenk (1336–1405), másképp Tamerlán, „Béna Timur” (jobb lába csonttuberkulózis következtében merev maradt) tudomást szerzett az ereklje létezéséről, harsány kacajra fakadt. Maga elé hozatta, és megparancsolta katonáinak, hogy zúzzák szét. Igen ám, de váratlanul Isten angyalai támadtak Timur hadseregére, mire a harcosok nagy része fejvesztve menekült – ezek voltak a szerencsésebbek –, a többiek megvakultak, megnémultak, avagy holtan estek össze (egér-halottan! írja a német legendárium). Ekkor Timur megbánta bűnét, és a Szent Ereklje bocsánatáért esedezett. Mikor része lett benne, gazdagon megajándékozta a kolostort, és életben maradt katonáival elvonult (megjegyzem, az *igazi* lándzsahegy a Bécsi Udvari Kincstárban van).

A kolostor alatti parkolóban feltárult az örményországi járműállomány szinte teljes keresztmetszete. Marsrutkák, ZIL teherautók, régi és új Lada és Volga gépkocsik, Lada Niva terepjárók; az emelt és legfelsőbb kategóriában orosz rendszámú luxus-terepjárók tömege. Csúcs volt az a házilag gázpalack-meghajtásúvá átszerelt, „turiszt” feliratú, 1968–1989 között gyártott, PAZ 672 típusú, kalandos kinézetű marsrutka, amit nyomban le kellett fényképezni. Ilyet – és más gázpalack-meghajtású járművet – többet is láttunk aztán.

Garni

Garni egykori erődje, templom- és palotarendszere mintegy harminc kilométernyire található Jerevántól keletre, az Aszat folyó völgyében, az avani bazaltszurdok felett. Ahol egyébként szép bazaltorgonák is láthatók. A tágas, 300 méter magasan fekvő platóról csodálatos körpanoráma tárul fel. Nem véletlen, hogy már a legkorábbi időktől lakott volt. A hellén korszakban jelentős erőd volt, az időszámításunk előtti 3. századtól hat évszázadon keresztül az örmény királyok nyári rezidenciájaként szolgált. Első írásos említése Tacitusnak köszönhető, aki Gorneae néven említi, és leírja, amint urát, Mithridészt unokaöccse, Radamistus elfogja és megöleti (Tacitus Annales XII. 45–47., Borzsák István fordítása).³ Az antik szentélyt valószínűleg I. Tiridatész építtette azon a pénzen, amit Rómában tett látogatásakor Néró császártól kapott. Ám mint a Tiridatészek esetében ez már megszokott, lehet, hogy csak a III. ilyen nevű alatt készült el. A Mithrásznak szentelt naptemplom helyi

bazaltkőből épült, szentélyét 24 jón oszlop veszi körül. Igen magas lépcsőkön kellett feljutni a szentélyhez, mivel a templomot az istenek, félistenek méreteinek megfelelően tervezték, így maga a szentélyben elhelyezett istenszobor is óriási lehetett. Megjámborulása előtt az elvetemült Timur meggyaláztatta, majd 1679-ben egy földrengés romba döntötte. Miután a romok a helyszínen maradtak, 1969-1975 között helyreállították. A helyreállítás során már turistákra méretezett lépcsőket építettek, egyébként megtartván az eredeti arányokat. Az ásatások során sikerült egy kiterjedt hellén-római fürdőt is feltárni, medencékkel, padlófűtéssel, mozaikokkal. Az egyikben Thetisz tengeri nimfa, Akhilleusz anyja látható, olyan elképesztő halak társaságában, amelyek láttán még a szürrealisták is elismerően csettintettek volna.

Ecsmiadzin

Ecsmiadzin az örmény Vatikán, itt székel az örmény apostoli keresztény egyház főméltósága, minden örmények katolikosza. A jelenlegi katolikosz, az 1951-ben született Karekin II. Nerszisján, 1999 óta van hivatalban. A katolikosz nem tévedhetetlen, leváltható. Az egyház világi papjai házasodhatnak, magasabb hivatalt azonban csak nőtlenségi fogadalmat tett vállalhat. Ők csuklyát viselnek. A teológiai képzés, a papnevelés 1991 után lendült fel, akárcsak a vallásoktatás. Ma az egyház számára az ateizmusnál nagyobb problémát jelent a szekták térhódítása. Ecsmiadzinban van teológiai főiskolától kezdve minden, ami csak ilyen nagy vallási központban dukál: a tágas parkban fekvő épületegyüttes minden szeglete szépen rendben van tartva, hangsúlyozza a hely spirituális jellegét. Múzeumában Geghárd valamikori leghíresebb kincse, a Jézus oldalát átfúró lándzsa, valamint Noé bárkájának egy palánkja is látható. És talán Krisztus keresztfájának egy szilánkja is, erre már nem mernék megesküdni. A közeli templomok viszont kedvelt házasságkötő helyek, volt is alkalmunk esküvőt látni.

Utcai árusok

Az országutakat végig utcai árusok szegélyezik. Vannak idős asszonyok vagy férfiak, akik két hagymát vagy három szál virágot árulnak (mint az a mesebeli, időtlen időben élő öregember, aki csak rubelt lett volna hajlandó elfogadni), vannak kistermelők, saját standokkal, és vannak nagykereskedők is. A kistermelők vannak a legtöbben. Gyümölcsöt és szárított gyümölcsöt, szárított hüvelyeseket, fűszernövényeket és zöldséget, mézet, pálinkát árulnak. A Szevan-tóhoz vezető országút tele van úszógumi- és gumimatrac-árusokkal, de pl. július elseje táján kecskét, birkát, baromfit és tűzifát is árulnak az utak mentén. Láttunk piacot, sőt nagypiacot is. A termelők főleg Jereván környékéről ingáznak a városba elképesztő leleménnyel megpakolt Ladáikkal és Volgáikkal – egyszer elhúztunk egy Volga mellett, amelynek a nyitott hátsó ablakából egy élő borjú feje lógott ki. A vándorkereskedők egész évben úton vannak, mert kézbe kapják a pénzt, míg az állami terményfelvásárló cégek néha hónapokig nem fizetnek. Gyakoriak az útlezárások. A turista marsrutkákat vagy maxitaxikat mindenütt átengedték, és a helyi kereskedőket sem igazoltatják, hanem – úgy tűnt – megsarcolják.

Jerevánban – főleg nyáron – igazán az est leszálltával indul be az élet óriási nyüzsgéssel. A főbb tereken spontán zenélés folyik, a Köztársaság téren, a színét változó szökőkútnál valami városi orkeszter húzta. A vendéglők, kocsmák, bisztrók kertjei, teraszai egyik percről a másikra telis-tele lettek, bár a fiatalok többsége egy üdítőnél többet nemigen engedett meg magának. Kiderült, hogy szállodánk tőszomszédságában van az Örmény Írószövetség székháza, a tufával borított impozáns épületen ott büszkélkedett, hogy Writer's Union of Armenia, Szozuz Piszá-tyelej Armenii. De hajh! Az örmény állam már szemmel láthatóan nem tekinti feladatának az írók támogatását, vendéglőjük ellátását – akár másodlagos frissességű – tokhallal, így hát maguknak kellett munkához látniuk, ha nem akarták, hogy felkopjon az álluk. És nem akarták! Ennek megfelelően a székházban most kabaréműsorokat adnak (nem sikerült kideríteni, hogy politikai vagy pedig orfeumi jelleggel), egy „advokátszkaja kontora” – ügyvédi munkaközösség – működik, továbbá foto-xerox-print-scan, ahol útlevélfényképtől pólóra vagy bögrére nyomtatott feliratokig és képekig bármit megcsinálnak. De a legérdekesebb a pincében rendszerezett diszkó. Erre akkor jöttünk rá, amikor tizenegy felé, a szállodába visszatérve, még egy cigiszünet erejéig megálltunk a szálló és a székház közötti parkban, és egyre-másra érkeztek a fiatalok. Am előtt beléptek volna, kis csoportokba verődve, nevetgélve és lökdösődve szorgalmasan szopogatták a palackjaikat: nemsokára megtelt a bejárat melletti nagy kuka pálinkásüveggel. Elismerően bólogattunk, magunk sem tettünk másképp fiatalkorunkban. A zene viszonylag elviselhető hangerővel szűrődött ki a pinceablakon, ugyanazt nyomták, mint bárhol máshol Európában és Amerikában. Két órával később még többen lettek, most már cigarettázni is kijártak, és eléggé magasra hágott a hangulat. A fák árnyékában, a sugárút mindkét oldalán legalább tíz rendőrautó parkolhatott, de amíg mi ott voltunk, a rendőrök nem avatkoztak be. Reggelre valakik mindent elhordtak, kipucoltak, rendbe raktak.

Ötödik nap: Aragac-fennsík. Kurd jezida falvak, Riatasza-temető. A földrengés sújtotta vidéken Alaverdiig. Hagibat-kolostor. A Debed-völgye, az egykori rézbányászlat és -kohászat súlyos környezetszennyezése. Mai szükségmegoldás. Saslik-ebéd a kanyon fölött. Az örmény-grúz határ

Az Aragac Örményország legmagasabb hegye, a világ minden részéről érkező hegyi túrázók kedvelt célpontja. Hegymászók számára nem okoz gondot a megmászása. Lábánál mintegy ezer méter magasan, mély folyóvölgyekkel szabdalta termékeny magasfennsík terül el. Meglátogattuk az egyik kurd jezida falu melletti Riatasza-temetőt, lefényképeztük az állatalakokat ábrázoló egykori sírköveket, és akkor feltettem azt a kérdést, amit nem kellett volna, vagyis hogy viszonyulnak az egykori culfai temető juhokat formázó sírkövei ezekhez az itteniekhez. Erre persze csak művészet- vagy vallástörténész tudott volna válaszolni, és a vezetőnő őszintén be is vallotta, mennyire nem díjazza a magamfajta okostónikat a fogas kérdéseikkel.

A falvak lakói, a 20. század folyamán Anatóliából menekült jeziditák (jezidek, jezidák, jazidik stb.) és az iraki menekült kurd jezidek, főleg állattenyésztéssel és

méhésszel foglalkoznak. Az állatokat – zsírfarkú (karakül) juhokat és kis, kövér teheneket – tavasszal az Aragacra hajtják, ősszel vissza. A tehenlepenyeket gúlákban szárítják, szárított tehenlepennyel fűtenek. Falvaik jól láthatóan elkülönülnek az örményekéitől: kunyhók, karámok, aklok, téli istállók – és hosszú köteleken szárítani aggatott juhbőrök a napon. Iráni kereskedők nagy kamionjai jönnek rendszeresen vásárolni, most is állt ott vagy kettő. Mielőtt a Kalifátus fanatikussai el nem kezdék pusztítani őket, fogalmam sem volt ennek a vallásnak és híveinek a létezéséről, és gondolom másoknak sem. A jeziditákat – tegnapig főként az iraki Szindzsár-hegység körül élő, kurd nemzetiségű vallási kisebbséget – sajátos, ősi hitük különíti el az iszlámtól. Két iraki falu kivételével az északi kurd nyelvjárást, a kurmadzsit beszélnek. A jezidizmus az ősi közel-, illetve közép-keleti vallások számos elemét ötvöző, monoteista vallás, aminek alapelemei mintegy négyezer éve alakulhattak ki. Hitükre erősen hatott a szúfizmus. Legközelebbi, velük rokon vallásnak a síita iszlám alapelveit elfogadó alevizmust és jarszanizmust tekintik, és a terrorista fanatikussok leginkább éppen e rokonság miatt üldözik őket: a jezidi történelem az Iszlám Állam 2015-ös vérengzését is beszámítva 73 nagy pogromhullámmot tart számon. Eredetmítoszuk szerint a Jaszdannak nevezett Isten először Melek Tauszt, a Pávaangyalt teremtette meg saját fényéből, saját képére, meghozzá úgy, hogy senki előtt ne hajtson fejet. Ezután teremtett további hat arkangyalt, akik a Tausz beosztottjai lettek, majd immár nem fényből, hanem porból az első embe-
reket: Ádámot és Évát. Ezután megparancsolta Melek Tausznak, hogy hajtson fejet az ember előtt, de az arkangyal megtagadta a parancsot. Isten ezt díjazta, és őt nevezte ki földi helytartójává. Éppen ezért a jazidik nem a mindent megbocsátó Istenhez imádkoznak, hanem Melek Tauszhoz, akinek az emberhez hasonlóan válsztania kell a jó és a rossz között. A Pávaangyalt a szunnita szélsőségesek Luciferrel azonosítják, sátánimádónak tartják, és üldözik a jazidiket. Más álláspont szerint üldöztetésük oka a közösség nevének félreértése, ezt ugyanis a szunnita muszlimok a 7. században élt I. Jazid ibn Muávija kalifa nevéből vezetik le, márpedig őt kicsapongó, iszákos életmódja miatt elítéli az utókor. Igazából a jazidi név perzsa eredetű, és egyszerűen Isten követőit jelöli. Isten fiatal követői mindenesetre nagyokat rikkantva és sikkantva hancúroztak ott a temető kövei között, nyilván némi aprót, rágó gumit vagy csokit lesve, és ebben a reményükben nem is kellett csalódniuk.

Innen a hágóra vezető úton a harminc évvel ezelőtt súlyos földrengés sújtotta területre értünk. A hágó túloldalán, Gyumri környékén állítólag máig vannak konténerlakók az 1988. december 7-i nagy, 25–30000 halálos áldozatot követelő földrengés óta. Félmillió ember vált akkor földönfutóvá. Gorbacsov az Amerikai Egyesült Államokban tett látogatását megszakítva hazarepült, majd a katasztrófásújtotta terület szemléje után a világ országaihoz fordult segítségért (a Szovjetunió második világháború utáni történetében először fordult elő ilyen). Az adományozásba jelentős mértékben bekapcsolódtak a világon szerteszét élő örmény diaszpóra tagjai is. Amerikán kívül számtalan országból – Oroszországból, Olaszországból, Norvégia-ból, Svájc-ból, Ausztria-ból, Németországból, Magyarországról és más államokból – érkeztek azonnali segélyek, majd hosszútávú infrastrukturális fejlesztéseket lehetővé tevők is. December 7-e azóta nemzeti gyásznap. A szolidaritás kifejezését szolgálta két nagy koncert, illetve lemez: az 1990-es *Rock Aid Armenia: The Earthquake Album*

és a Charles Aznavour által szervezett, a saját száma, *Pour toi Arménie* után elnevezett lemez, csaknem nyolcvan, zömmel francia közreműködővel.

Haghbat

A Haghbat kolostorkomplexum Alaverdi közelében található a magasfennsíkon. A jóval kisebb Szenahin is ugyanazon a fennsíkon, alig pár száz méternyire van, de csak a völgybe teljesen leereszkedve és a másik oldalon ismét pár száz métert kapaszkodva lehet feljutni oda. „Haghbat és Szenahin kolostorai a 10–11. században épültek. A középkorban párját ritkító egyetem és könyvtár működött itt, emellett miniatúra-festőműhelyük is híres volt. Az épületek szinte érintetlenül vészték át az évszázadokat. A kolostorok az idő folyamán valóságos kisvárossá nőttek hús templommal és káponával, síremlékekkel, harangtornyokkal, egyetemi és lakóépületekkel, hidakkal. A mohás kövek, ódon falak, dús fűvel benőtt egykori kerengők minden szegletéből árad a történelem. Az évszázadok során fényesre kopott sírkövekkel borított néma termekben ballagva a látogató szinte érzi a régi szerzetesek szellemének közelségét.”⁴

Alaverdi felé haladva a fennsíkot a Debed folyó mély kanyonja tagolja, helyenként olyan festői módon, hogy a társaság többször megállította a buszt és önfeledten fényképezte a tájat. Azután az egykori iparvároshoz közeledve egyre lehangelőbbé vált a látvány. A gyönyörű tájban már a 19. század vége felé, orosz mérnökök irányításával, elkezdődött a rézbányászat, majd nemsokára a kohászat. A 20. század elején brit és francia befektetők is felfedezték a jövedelmező kizsákmányolási lehetőséget, úgyhogy 1899-re teljesen kiépült a nagy teljesítményű vasútvonal, és az 1900-as évek elején egész Oroszország rézszükségletének a negyedét Alaverdi fedezte. A szovjet iparfetiszmus korában magától értetődően még durvábban avatkoztak be, a kohót és kiszolgáló létesítményeit kémiai kombináttá fejlesztették, óriási panel-lakótelepeket hoztak létre, az anyagot és az embereket teherliftek meg libegők szállították. A kombinát olyan durva szennyezést bocsájtott ki, hogy lakossági kezdeményezésre végül 1989-ben bezárták. Ma – sokkal kisebb kapacitással – újra működik a bánya és a kohó is, füstjét hosszú csővezetéken az egyik hegy tetejére vezetik, ott pipál, akár valami tűzhányó. Abszurd látvány. Ennek ellenére büdös, érezni lehetett a szennyeződést még két hegygel arrébb is, ahol egy kertvendéglőben ebédeltünk. Magában a városban egykor pokoli állapotok uralkodhattak. A feleslegessé vált panelek ott rohadnak, eléggé vigasztalan képet nyújt Alaverdi.

Innen már csak tíz-tizenöt percre volt az örmény-grúz határ. Az örmény kisbusz hét-nyolcszáz méternyire a határtól egy parkolóban megállt, onnantól – külön erre a célra létesített betonjárdán – húzni kellett a bőröndöket. Maga az örmény határállomás is jó messze volt, a grúz meg még messzebb. Egyiknél sem kukoricáztak sokat, percek alatt megvolt a kilépő és a belépő bepecsételése, túloldalon ott várt a grúz kisbusz, grúz sofőrrel, vezetónővel. Kérdésünkre, hogy miért nem lehet az átszállást ugyanabban a parkolóban elintézni, mindenki bürokratikus nehézségekre, papírmunkára hivatkozott. Nem szoltam, emlékeztem a közép-európai határállomásokra a rendszerváltás előtti korban.

Az örmény konyha

Az örmény és a grúz konyha kitűnő (utóbbi a híresebb), harmonikus egységgé szintetizálta a legjobb türk, arab és perzsa jellegzetességeket. Rendkívül sok salátát és zöldfűszert – bazsalikomot, petrezselymet, koriandert, mentát, kaprot és számtalan mást – használnak különféle alapanyagokkal (pástétommal, sajttal, hússal stb.), palacsintaszerűen összetekerve. A lavasnak nevezett tekercs azonban nem palacsinta, hanem kenyértésztából készül, körülbelül fél méter széles, és egy méter hosszú, igen vékonyra nyújtott, kemencében sült kenyér. Ebből tép magának mindenki tetszés szerinti darabokat, és helyez a szárán hagyott friss zöldfűszerek mellé vagy a salátalevélre valami tölteléket – kitűnő volt a csikokra vágott, fűszeres marhahús –, majd összetekeri és kézzel eszi. Sűrű crème fraîche-szerű tejföl-féleséget is szoktak a tekercsbe tenni. Több helyen hüvelyesekből készült, különféle módon fűszerezett humusz-szerű krémet is kínáltak ennek a leggyakrabban tált előételnek a töltelékeként. Az első alkalommal szinte mindenki teleette magát lavassal, pedig ezután jöttek csak a meleg előételek, töltött paradicsom, karalábé, többfajta töltött szőlőlevél, vagy fokhagymás, juhtúrós töltött spenót. Levesben a szpasz nevű joghurtleves volt kitűnő. Halból az ishán elnevezésű, pisztrángira, lazacra is hasonlító (a salmonid fish related to the brown trout), igen jóízű, tenyésztett fajtát volt szerencsénk megismerni: alapvetően a Szevan-tóban volt honos, ám mivel a tó egészét természetvédelmi területté nyilvánították, tilos lett benne a halászat is. Dehát mindez csak a gyengébb gyomrúaknak, az evésben hamar elfáradóknak, vagy az ingyenceknek szánt hézagpótló. Komoly étvágyúak a nyárson sült rablőhúsrá tartogatták a befogadóképességüket. Ez készülhet marinált bárány-, szárnyas- vagy sertéshúsból, attól függően, hogy mire vágjuk a csoport többsége. A köret ugyanaz, mint a halaké: különféle mártások, saláták, valamint sült vagy reszelt burgonya. A vezetőnő elmondta, hogy a Musza Daghról elszármazott túlélők utódai az ecsmiadzini járásban alapított Muszaler nevű faluban minden év szeptemberében nagy kondérokban tört búzából és tyúkhúsból ariszát (muszalert) főznek, a Musza Dagh 40 (valójában 53) napos ostromának emlékére, és szétosztják a nép között. Az étkezés válogatott gyümölcsökkel, édességekkel, kávéval és Ararát-konyakkal fejeződik be. A németek jobbára söröztek, és elismerően nyilatkoztak az örmény sörről, hozzátéve, hogy német sörfőzők voltak az örmények mesterei. A franciák (elzásziak) és mi inkább boroztunk. Az Ararát előtti síkságon és a dombvidéken külön fehér szőlőfajtát termesztene a konyakhoz, és vannak jó örmény vörösborok is, ami az évezredes bortermelői múlt ismeretében nem meglepő. A helyi erők által készített borok ízvilága már annál inkább – tehát az olyan boroké, amelyek nem francia vagy olasz technológiával és eljárási szabályok szerint készültek. Ezeket ősi módszerrel, egészfürtös préseléssel – bogyózatlanul, darálatlanul –, csak a szemeket széttaposva, kocványon erjesztik. Először azt hittem, rossz bort hoztak, de a sajátos aromák útvesztőjében bolyongva aztán mégiscsak sikerült illuminálódni (megvilágosodni!), és eljutni az ízek elfogadásáig.

Az örményeknél is szokás a pohárköszöntő, bár nincs akkora asztali ceremónia, mint a grúzoknál, a tamada nevű ceremóniamesterrel. Az örmények nem

mondanak minden komolyabb hörpintés előtt szentenciát, ám mivel az előétel-sor és a főételek között legalább negyedóra, inkább félóra szünetet illik tartani, azért itt is szólásra emelkedik a vezetőnő, vagy ha háznál eszik az ember, a házigazda. Kifejezi örömét, hogy olyan csodálatos embereket láthat vendégül/kalauzolhat, mint mi vagyunk, és – mondjuk – annak a reményének ad kifejezést, hogy még rendkívül sok ízletes ételt és italt fogyasztunk ezen a Földön, például olyanokat, amelyeket mindjárt felhordanak. Azokon a helyeken, ahol megfordultunk, elég volt ilyenkor 1-2 kortyot inni (persze vízzel teli poharak is emelkedtek, különösen napközben), Grúziában viszont fenéig kell üríteni, az ivószarvat amúgy is csak üresen lehet letenni.

Kilátások

Örményország sokkal inkább rá van utalva Oroszország jóindulatára, mint az egyértelműen Nyugat felé orientálódó Grúzia. Az Európai Unió által kezdeményezett Keleti Partnerség keretében – Moldova és Ukrajna mellett – Grúziának is sikerült szabadkereskedelmi szerződést kötnie az EU-val, sikerült elérniük, hogy e három ország polgárai vízummentességet élvezzenek. Örményország az Oroszország, Fehéroroszország és Kazahsztán által 2014-ben alapított Eurázsiai Gazdasági Unió irányába kényszerült tájékozódni. Brüsszelben és Jerevánban most olyan megoldást keresnek, amely bizonyos előnyökhöz juttatná Örményországot is, orosz ellenrendszabályok foganatosítása nélkül. Nem valószínű, hogy az energiahordozókban és exportképes termékekben szűkölködő ország a közeljövőben bármelyik tömb segítségével lényeges gazdasági javulást tudna felmutatni. Amennyire külső szemlélő, nem szakember számára megítélhető, az ország egyetlen piacképes és számottevő jövedelmet ígérő kínálata a turizmus. És ezen a területen csakugyan óriási fejlődés következett be az utóbbi években, nagy befektetések valósultak és valósulnak meg. Jó szívvel ajánlhatom bárkinek e szép ország és vendég-szerető népe meglátogatását.

JEGYZETEK

Az útirajzhoz számtalan internetes adatot és szöveget használtam fel. Ezeket az olvashatóság érdekében, és mert nem szándékoztam tudományos jellegű, megbízható, ellenőrizhető, hivatkozható szöveget írni, jelöletlenül hagytam.

1. A ma hangsúlyos h-val ejtett Karabah eredetileg 'karabag' lehetett, a szó végén álló g-t elnyelték. A -bah az örményben (és más nyelvben) későbbi fejlemény. Nem kell a bahcséra gondolni, mert a bag eredetileg perzsa szó, és magában is kertet jelent. A perzsa vissza is adja a Bag-e siyah alakban (fekete kert). A Bah-i Siah rontott törökös kiejtés. A bag és a bahcse között talán az a különbség, hogy az egyik mezőgazdasági művelésű kert (szőlőskert), a másik pedig kiskert. A Khankendi-hez annyit, hogy azeri nyelven a kent szó falut jelent, Khankendi tehát talán inkább Kánfalva lenne magyarul (köszönettel Papp Sándornak az etimológiáért)

2. Pataki Balázs, *Örmények*, Kelet Kiadó, Bp., 2009, 48.

3. <http://mek.oszk.hu/04300/04353/>

4. Pataki, *i. m.*, 48.

CSEHY ZOLTÁN

Zug, 2018. február

A repülőgépen több nyelven is közlik az alapinformációkat: németül, franciául és olaszul. Mint örök kisebbségi, a rétorománt, vagy ahogy az olaszok mondják, a romanciát várom. Várhatom. Harmincperces késéssel érkezem az egyébként óramű-pontosságú országba.

E. L. és én Esterházyról beszélgetünk. Mély megrendülés a hangjában: próbálok beszélni a *Hasnyálmirigynaplóról*. E. P., aki beajánlott ide, úgy vélte jónak, ha megtapasztalom a zugi csöndet. Biztosan nem erre a libabőr-burkolatú, dermesztően kútmély-csöndre gondolt.

Reggel elolvastam Kazuo Ishiguro egyik novelláját (*Nocturne*): két befáslizott fejű, frissen plasztikázott, időérzékét vesztett „médiaarc”, két kétlábon járó identitásparódia téblábolását, éjszakai kísértetjárását írja le egy luxushotelben. Az Év jazz-zenésze díj egy pulykába dugva. Hatalmasakat röhögök. Amíg el nem szomorít a létező és a lehetséges szerelem megindítóan természetes eltékozlásának mindent átható idiotizmusa.

Christa de Carouge kiállítása. Meghalt, mire megnyílt. A svájci divat nomádja útra kelt. Gyertyák, virágok emlékeznek rá. A kis „oltár” mintha párja lenne odabenn a Pina Bausch-t megidéző vörös rózsacsokros installációnak. Vagy kéttucat fekete ruha kiterítve a földön. Kőművesállványokra aggatott ruhafogasokon lógó, testetlenné aszott fekete hullák. Mindenütt az öregasszonyt látom, aki pedáns ruhafogasokra aggatta végtelenül egyszerű szabású, menekülő életét. És körös-körül Hokusza, a japán költő feketéi, aki szerint van a régi fekete, és van az egészen új, üde. Christa de Carouge ennél bizonyíthatóan több feketét ismert.

Mi a költészet? Ami a fordításban elvész. Régi anekdota. Marad-e a költészetedből valami, Ovidius, ha véred (vaskori, mit vaskori! rozsdás vaskori!) magyar hexametekbe ömleszttem át? Minek a hexameter, ki kell dobni, mondta D. B., a kiváló klasszikus filológus. Jó, akkor én leszek az utolsó magyar költő, aki hexameterben fordít, válaszolom. A hat láb legkitartóbb mániákusa és mártírja, akit kivégeztek a kritikusok. Most épp költőt ölnek, a versben is ömlik a vér:

*Pettalus ordított: – Pengesd el a többi a Styxnél!
és törét balról belevágta: betört a balánték.
Összeesett, de halódó ujjai pengtek a lanton,
s egy végső, gyászos futamot hallattak a búrok.
– Ez most vért kíván! – dúlt-fült odaérve Lycormas,
majd egy tölgyfa reteszt tépett ki a jobb kapuszárnából,
és szétverte a költőgyilkos nyakcsigolyáit:
Pettalus úgy dőlt el, mint hogyba bikát öl a tagló.*

Életpisztoly, jut eszembe Kornél fiam szava, életpisztoly kellene: ha meglőnek vele, egyszerűen felkelsz a halálból, magyarázta egyszer lelkesen. Életpisztolyt minden versfordító kezébe!

A friss *Neue Züricher Zeitung* két cikke érdekel: az egyik Mozart *Idomeneo*-járól szól, a fotón Joseph Kaiser égre vetett tekintete, miközben a testét különféle irányokból megérintő tömeg egyszerre marasztalná a földön és egyszerre küldené az égbe, egyszerre aggatja rá bűneit és egyszerre remél üdvöt és megvilágosodást a szent test érintésétől. Ez minden kétséget kizáróan a záró kép, így nem nehéz hozzáképzelné a zenét: ezt kell megjegyezni, legalább a ruhatárig. A másik cikk szomorúbb: Thomas Ribi arról értekezik, hogy a művészi szabadság újra kelepcébe kerül, itt az új cenzúra kora, Berlinben egy iskolában lefestettek egy Eugen Gomringer-verset, mert nem bizonyult elég „korrektnek”, egy amerikai egyetemen pedig indexre kerültek Ovidius munkái. A címlapon Artemisia Gentileschi híres festménye: *Judit levágja Holoferné sz fejét*.

Abraham Cruzvillegas kiállítása a zürichi Kunsthausban. Esküszöm, egy falusi szemétdombban több fantázia van. Persze, a rendezett Svájcban nincsenek falusi szemétdombok: művészet létrehozni őket. Amikor Zugban egy ismert japán képzőművész potyadék- és hulladékfát keresett, mert más helyeken rendszerint abból dolgozik, mesterségesen kellett előállítani számára a „spontán termelő” alapanyagot.

Heinz Holliger a kortárs svájci komolyzene élő klasszikusa február 17-én a zürichi operaház stúdiószínpadán saját, Hölderlinről írt szimfonikus költeménye mellett magyar zeneszerzők szerzeményeit vezényelte. Miért éppen őket? – kérdezi a műsorfüzetben az operaház dramaturgia, Claus Spahn. Mert ők az én családom, feleli a lehető legnagyobb természetességgel a mester: Veress Sándor az apánk, mi – Ligeti György, Kurtág György és én – mi mindhárman pedig a fiai vagyunk. Szép kis család.

Holliger Hölderlin-darabja (*Turm-Musik für Flöte kleines Orchester und Tonband*) különösen széles érzelmi skálán mozog: a tübingeni toronyban élő költő, aki ekkor már Scardanellinek nevezte önmagát, több koncentrált időpillanatban áll elénk. A Scardanelli-versek labirintusában kezdetben fonalunkat vesztett Theseusként bolygunk, majd fokozatosan világossá válik, hogy a labirintus a mi szellemi struktúránk, gondolkodásunk alapsémája, egzisztenciális léterünk, ahol csak a művészet, az intuíció és a költői logika alapján vagyunk képesek tájékozódni. A fuvo-la primátusa sem véletlen, Hölderlin kiváló zenész volt, Johann Ludwig Dulon tanítványa. A toronyzene többszörösen is metaforikus: részint a toronyba zárt zene, értelem, egzisztencia játéktere, részint egy eleven zenei hagyomány ironikus kiforgatására utaló gesztus. A zeneszerző ismét létfragmentumokat gyűjt: versimpressziókat, a hagyománytörténet cserepeit (lásd pl. Dulon munkáinak nyomait vagy a *Winter* című tétel alcímét, mely az elnyúlhatatlan, sokszor feldolgozott *Nel cor più non mi sento* kezdetű Paisiello-dalra utal). Holliger a hallucináció, az álomszerűség, a privát létezésben megképződő egyéni, koncentrált idő bűvöletében alkotta meg a művét: ám a konstrukciót illetően mindvégig racionális maradt.

Kurtág György *Játékok* című munkájából öt részlet hangzott el: angolkürtre és/vagy (kontra)basszusklarinétra írt darabok. Az öt zenei epigramma előadása tehát nem igényelt karmestert. Holliger fogta magát, és leült a közönség soraiba, történetesen mellém. Valójában a másik oldal volt számára érdekes: a különösen széparcú, decens idős hölgy, akivel a szünetben Karl Böhmről beszélgettek. Aláíratam az Induuchlent: hónapokig voltam rabja ennek a zenének, mintha egy svájci menedékházban rekedtem volna, miközben odakinn pőre izmait fitogtatja és százelebe nyes tüdejét próbálgatja az anyatermészet.

Vasárnap délelőtti kávé-kiflis Holliger-matiné. Luneau, Luna és Lenau. Az új opera. Metapoétikus zene, mondja Holliger, az időpreparátumok és időkoncentrátumok dinamikus tékozlása: levelek, vers- és naplórészletek, biedermeier szifilisz. Andreas Homoki rendezte (ő is jelen van): pár kivetített jelenet a próbákról, a leginkább Holliger lelkesültsége és végtelenül emberi humora szórakoztat. A szalonkörnyezet destrukciója: hatalmas, összefirkált festmények, minden szereplő a költő porceláncsészéje, némelyikből kortyol, némelyikbe beleköp. Az énekes zongorakísérettel ad elő egy jellegzetes részletet: csodás, öblös hangján iszonytatóan ijesztőnek és meztelennek hangzik a magyar Halál szó.

Volt itt három magyar. Tényleg jó barátok, évek óta ismerték egymást. Ketten még közösen is fordítottak könyveket. Mégse mentek soha együtt sehová, egy vacsorát nem ettek meg közösen, meséli döbbenetesen E. L. a társalgóban. Questo tocca a te... sűgja a fülembe a svájci olasz képzőművész, és hamiskásan elmosolyodik. Az írás embergyűlölővé tesz, küldök a légtérbe egy gyors retorikai rakétát: ezt is egy magyar író mondta. És arról nem is szólva, hogy hány embert tett íróvá az embergyűlölet!

Azért fordítok annyit, mert nincs elég olyan saját ötletem, amibe mámorosodásig belé tudok szeretni, vagy épphogy azért, mert túlságosan is kicsapongó vagyok? Azért fordítok, mert nem merem kimondani, amit mások kimondtak, vagy azért, mert mások jobban kimondták azt, amit folyamatosan ki akarok mondani?

Kavafisz egyik legszebb versében a halhatatlan lovak, Xanthosz és Baliosz zokognak a halandó ember sorsán, és saját, végtelen gyászukon, amiért Zeus halandó gazdára bízta őket, s így a halállal szembesülve kénytelenek megismerni (az örök) fájdalmat. Giorgio de Chirico, a „metafizikus archeológia” festője számos lovas képe mellett megfestette ezt a két legendás lovat is. Nála a ló szinte abszolút mitológikus lény: az ő lovai a Poseidónhoz, Apollóhoz, a Hajnal istennőjéhez (az ő lovait Lampusnak és Phaetonnak hívják), a Dioskurosokhoz, Diomedeshez (őt saját lovai falták fel – ezt a jelenetet Gustave Moreau is megfestette) és Hýppolitoshoz köthető mitológiai történetek karámjaiból robognak át a metafizika tereibe. S ami talán ennél is fontosabb, szabadulnak meg, amennyire lehetséges, az embertől, az ember emléktől, menekülnek a földi léttel való szembesüléstől. Dallos Ádám lovas festményeit nézegetem, az ő lovai már így érkeznek meg a hagyományból: kiszabadulva a mitikus kötöttségek kanonikus elbeszéléseiből, de még mindenre élénken emlékezve. A fény beengedése néhány munkáján a szintén „lóbarát”

Kernstok Károly Schiffer Miksa villája számára készített üveglakainak leheletfinom, profán szakralitását idézi. A *Lovak a vízparton* cím is felerősíti a Kernstok-át-hallást. Kernstok híres, 1910-es képe *Lovasok a vízparton* címen ismert. Dallos tehát áttételesen az ember, a lovas hiányáról is beszél: az uralom alól szabadult vágyakról, giccsről, anarchiáról, a levetett (felfalt?) emberi sorsról, a felfoghatatlan célok felé száguldó (ágaskodó) ideáról. Kernstok légies, meztelen atlétáit ez a felfogás szükségszerűen „kiretusálta”, ugyanakkor hiányukat markánsan érzékelhetővé tette.

Azt írja, hét év után ő és M. Zs. szakítottak. Nem ismertem másik ennyire szép és összeillő párt. Megrendültem. Kezdem máshogy látni a magányos, ágaskodó, szabaduló lovak szimbolikáját.

A fiatal férfi és felesége az ablakban áll, szőke kirakatmosoly, kinn az énekkar (ki-válóan képzett!), svájci szerelmes dalokkal köszönti a párt: több nyelven, stílusban hangzanak el a dalok, nyilvánvalóan rituális sorrendben. A férfi leenged egy kosarat, benne egy sereg fánk és egy palack bor. Az éneklők megköszönik, majd azt kiabálják: „Chrööpfelimee!”, azaz: Több fánkot! Zugban a Chrööpfelimee jelenti a karneváli időszak végét.

Veress Sándor *Orbis tonorum* című zenekari opusza önportrékísérlet, a háború kitöréseinek borzalmait és következményeit kiáltja világgá, a harmónia felbomlását, mintha a szépség és az emlékezés ideje is önjelölt orvostanoncok számára előkészített boncasztalon feküdne kiterítve. Az elején túl sok benne a naivitás, de végül egészen könnyen megadom magam.

Halál halál hátán. De milyen odalenn, milyen az alvilág? Ovidius azt mondja, ilyen:

*Lejtős út kanyarog, gyászos tiszafák feketéllnek,
ez visz a lenti világba s a tompult, rettenetes csönd,
lomha a Styx, ködöket bőfög, új árnyak tülekednek
újra a mélybe, a holttestük már sírba temették,
rettenetes tájék, sápadt és jéghideg ország,
új lelkek jönnek, nem látják, hol fut az ösvény
kormos Dis palotájához, hol a város a Styxnél.
Van vagy ezernyi bejárat, akárhova érsz, kapu nyílik,
és ahogyan minden folyamot befogadhat a tenger,
úgy befogad minden lelket készséggel e város,
minden népnek örül, s nem bánja, ha megsokasodnak.
Vértelenek, testük, csontjuk nincs: árnyalakok csak.
Van, kit a tér vár, és van, akit fejedelmi lakosztály,
van, ki nem is tesz mást, mint azt, amit eddig a földön,
s van, kit a bűneiért iszonyú kínokra ítélnek.*

tét radikális kiélezése révén, írja róla Michele Robecchi. Imádja a táncot: minden műve vagy a tánc hiányáról szól, a (halál)tánc teréről, vagy a koreográfiáról mint általános létmetaforáról. Lábán Rudolf és közös rajongásunk tárgya, a Monte Verità-kultusz ihletésében is létrehozott egy munkát *Laban's Training Area* címmel. Azt mondja, hasonlítok egy olasz táncosra: arcra, alkatra. Mutatja. Tényleg. Nemlétező táncstudásom hiányát sikerül aktív jelenlétté változtatni.

Krisnás lányok könnyű tánca a zürichi tónál. Pazar színek az elegáns hidegben. Nem éppen a „Szekfüvirághelehetzuhatagos-örömillatu délövi szélben”. Mintha még Zwingli Ulrich merev szoborarcán is átsuhanna egy enyhe mosoly. Ha kikapcsoljuk a zenét, olasz népi körtáncához hasonlít. Otthon sose szerettem a néptáncot, mindig elintézték, hogy félreértem: örökké a kapj el, és basszál meg trivializmusa süttött át rajta. A legbrutálisabb, földszagú heteroszexualitás. Különféle hagyományaiba élvez a különféle nemzet.

– Észrevetted, hogy a krisnások mindig fiatalok? Hol vannak az öreg Krisna-hívők? – kérdezi Saida, a bosnyák írónő. Mert Krisna, a hindu Akhilleusz (őt is a sarkán lőtték meg), úgy látszik, mindenkit megfiatalít, mondom. Engem is. Elegem van az öreg istenekből.

Cabaret Voltaire. A jelenlegi kiállítás címe: *Fun and Fury. Learn to Fuck Yourself*. Azt hiszem, menni fog.

Egy Sandro Penna-vers jár a fejemben, valahogy így lehetne lefordítani:

*Az ihlet talán csak egy zavart
kiállítás. De a törvény oszlopai között
kacagva maszturbál minden kölyök.*

A vármúzeumban migránskiállítás. Szélhozta magok virágzó tavasza. Hajóskapitányok, felfedezők, bosnyákok, perzsák, arabok, görögök, egyszerű pékek, szakácsok és szabók. Akik beépültek a városba, és akik köznapi vagy ünnepi nyomot hagytak, hagynak. Éltek és élnek. Ettek és ittak, esznek és isznak. Ahogy mi is. A szájukba, a szobájukba, a fejükbe látunk. Magunkat képzeljük a helyükbe, és puzzle-darabokként rakjuk ki megsokszorozódó életünket. Folyt. köv.

(Az első vicc, amit macedónul is megértettem: Két egér rágcslál a moziban egy tekerics filmet. Az egyik megszólal: – Hé, nem is rossz ez a film! – Ugyan már – vág közbe a másik –, könyvben sokkal jobb volt!)

S. P. barátom Stuttgartba hív, Nádler-kiállításra. Ha már alemann földön járok. Az *Utolsó hét szó* című festményciklusát mutatják be, a tárlatot a magyar irodalom nagy barátja, Christa Linsenmayer-Wolf nyitja meg. Láttam a Kiscelli Múzeumban: közben Haydn-t játszottak és Mácsai Pál Esterházyt mondott. Valahogy épp a képekre emlékszem a legkevésbé: a felejtés agresszív geometriája. Talán ha megsza-
badítanám a zene és a szöveg rárakódott rétegeitől (erre Stuttgartban lenne lehetőség), kirajzolódna egy élesebb, kontúrosabb élmény. De nem igazán akarom.

Tetszik ez a hierarchikus archeológia, a zene alatt a szöveg, a szöveg alatt a kép: a harmonikusan beosztott kottaidő, a diszharmonikus szubjektivitásba kényszerített történelmi idő és mindkettő árnyék-léte.

Thomas Mann íróasztala és könyvtára: úgy jártam vele, mint Siegfried halálával Wagnernél. Mindig elhatározom, hogy nem és nem fogok elérzékenyülni, egy ilyen teátrális giccs nem téveszt meg, nem hoz ki a sodromból, és mégis mindig megtéveszt, és mégis mindig kihoz. Az értelmet felülírja valami kiszámíthatatlan. Mint egy bolhapiac: gyertyatartók, üveggolyók, ásványok, Tolsztoj-kép, Buddha-szobor, monogramos bőr irattartó, tollak, napló, ceruzák. Egyszerre Tonio Kröger elképzelt íróasztala és Doktor Faustusé. Könyvek, könyvek, könyvek. Ludwig von Hofmann festménye: három meztelen fiú. A címe: *A forrás*. Pontosan tudom, hogy mit találtam meg, és mitől érzem úgy, hogy egy láthatatlan, nagyon hideg kéz tapogatja a belső szerveim. Aztán, miközben a kedves hölgy a Mann-családról beszél, lassan egy csiga kezd el mászni felfelé a torkomon: esélye sincs kijutni. A Hölderlin-kötetekre nézek. Savonarola ijesztő portréja a társalgó asztalán, a folyosón a bekeretezett Nobel-díj agresszív vöröse.

Egy tetovált kar megejtően gyöngéd érintése. Elmesélhetetlen, szégyenletes körülmények között.

G. L. egy beszélgetésen J. K. tudósítása szerint elmondja, hogy irodalomtörténete bővített kiadásába egy sereg új név kerül, „mindenekelőtt azok a »jobbos« írók, akiknek szerepeltetéséért [...] már most fel van készülve a »balról« érkező kritikákra.” Elkésérít ez a demonstratív infantilizmus, remélem, „csak” az újságíróé, és nem az „irodalomtörténészkedő” íróé. Itt a fiktív, egocentrikus, gyorstüzelős és amatőr irodalomtörténetek ideje, az irodalomtörténet mint oral history, irodalomtörténet-írás könyv- és levéltár nélkül, a „kezem ügye” sztyeppei kényelme: bárcsak lenne hozzá elég költői fantázia is! Ki gondolhatta egy percre is, hogy az irodalomtörténet-írás tudomány?

Láttam (inkább hallottam) a zürichi *Idomeneót*. Kevesen érzik, hogy Mozart e mostoha sorsú darabja remekmű. Rítusdráma: Jetske Mijnsen megpillantotta Mozartban Wagner kétes szimbolizmusát. Erre már Damiano Micheletto is hajlott, de itt egészen szakrális magasságokig emelkedik, minden áldozat áldozatáig, a sorsformálás antik isteneket hitelesítő erejéig: a barokk trónfosztása néhány „romantikusan” antik pillanatért. Scenda Amor, scenda Idomeneo!

A női kórház pszichiátriai intézetének kertjében egy jégscoborra leltünk: fölül vízpermet szítál, a fagy meg szabadon szobrászkodik. A földön mintha jéggombák sarjadnának. S. kiasszony gyermeki boldogságot érez, kéri, fotózzam le, aztán majd ő is lefotózik. Nem merem bevallani, hogy egy másik „műalkotás”, a teraszra kitolt, bebugyolált öregasszony tehetetlenül tébolyult, agyonfagyott arca sokkal jobban érdekelt. S. kisasszonynak igaza van: még mindig a természet a legjobb szobrász.

Chagall üveglakai a zürichi Fraumünsterben: átlátni a túlvilágra.

tanulmány

SCHEIN GÁBOR

Nosztalgia és kísértetiesség Mándy Iván két novellájában

Az egykori Monarchia területén kialakuló közösségi emlékezetekben, elősorban az osztrák,¹ a cseh és a magyar kultúrában már az első világháborút megelőző évtizedben meghatározóvá vált a nosztalgia szerepe, és ez még nyilvánvalóbbá vált 1916 után. A nosztalgia a poszttraumatikus feldolgozási módok egyik leggyakrabban előforduló formája. Svetlana Boym szerint „a modern nosztalgia nem egyéb, mint a mitikus visszatérés lehetetlensége miatt viselt gyász, a világos határokkal és értékekkel felruházott, elbűvölő régi világ elvesztése fölött érzett fájdalom.”² Mint ilyen, szorosan összefügg az idő modern koncepciójával, a visszafordíthatatlanság és a megismételhetetlenség tapasztalatával. A nosztalgia ugyanakkor szorosan kapcsolódik a modernitás egészének ambivalens megéléséhez a 19. század 60-as, 70-es éveitől fogva. A modernitás meghatározó jelensége volt a hagyományos közösségek felbomlása és a tömegtársadalom megszületése, amelyben a személyes kapcsolatokon nyugvó értékeket egyre inkább felváltották a személytelen, formális szabályozásokban megfogalmazott értékek. Mindazonáltal nyilvánvalóan igaza van Svetlana Boymnak, amikor megállapítja, hogy a nosztalgikus kultúra a 20. század elején elsősorban az első világháborúval hozható összefüggésbe,³ ahogy később is gyakori kísérő jelensége volt tömeges katasztrófáknak a társadalmi méretű nosztalgia megjelenése.

A 20. század elejének magyar irodalmában a nosztalgikus szemlélet máig nagyhatású alapformáját Krúdy prózája dolgozta ki. Figyelemreméltó, hogy az *Így írtok ti* 1921-es kiadásában Karinthy ironikusan összefüggésbe hozta Krúdy nosztalgikusságát a gorlicei ütközettel és általában véve az első világháború katasztrófájával. A *Negyvenkettes zenélő mordály* patatextusának hangsúlyos része a dátumozás (*Harctér*, 1916):

„Ebben az időben Szindbád lelkében nagy változások voltak észlelhetők, amikről ő maga is tudott. Valamely hatással lehetett rá bizonyára az a régi könyv, ami fehér nachtkaszliján feküdt, s amit az este olvasott, de nem értett. Igen régi dolgokról volt szó ebben a könyvben, amelynek címlapjából egy szép este Szindbád fidibuszt

A Petőfi Irodalmi Múzeumban 2017. november 23–24-én rendezett Mándy Iván-konferencia szerkesztett szövegei.

csinált, s így a dátumot nem volt módjában megállapítani. De lehet, hogy már egy vagy két hónap is eltelt azóta, hogy ezt a könyvet valami régi levante vagy íródia megírta: valami gorlicei vagy milyen áttörésről volt benne szó, úgy látszik – s Szindbád az áttört strimlikre gondolt, amit a régi Spenót utcában látott egyszer, a »Gerlicéhez« címzett fogadóban.”⁴

Svetlana Boym kétféle nosztalgiát különböztet meg, amelyeket nem típusoknak, hanem tendenciáknak tekint. A restauratív nosztalgia megkísérli újjáépíteni az elveszett otthon, és feltölti az emlékezetben nyíló árkot, amely elválasztja egymástól a múltat és a jelent. A reflektív nosztalgia a veszteség fájdalmának átélésére helyezi a hangsúlyt, így tehát gyökeres különbséget érzékel a múlt és a jelen között.⁵ Szempontunkból fontos Boymnak az a megfigyelése, hogy a restauratív nosztalgia, amelyből hiányzik a reflexió, vagyis nem érzékeli saját nosztalgikus viszonyulását sem a múlthoz, különösen jellemző a nacionalizmusokra és a nemzeti újjászüléti mozgalmakra. A hozzájuk tartozó érzület- és képzeletformák a nemzeti mítoszokhoz és szimbólumokhoz visszatérve igyekeznek helyreállítani a múlt monumentumait, visszanyerni a történetiség patináját. A restauratív nosztalgiának sokszor arra is szüksége van, hogy megnevezze a vágyott múlt elvesztésének felelőseit, de mivel ezt mindenfajta őszinte történeti szembesülés nélkül igyekszik megtenni, hajlamossá válik összeesküvés-elméletek kialakítására.⁶ Közép- és Kelet-Európára gondolva mindehhez hozzátehetjük, hogy az összeesküvés-elméletek kialakításának is megvan a maga történetisége, így azok igen gyakran a nacionalizmus szimbolikájába és mítoszaiba zárva várják a hozzájuk folyamodó felhasználókat, akik alkalmas kulturális és politikai eszközt találhatnak bennük céljaik megvalósítása érdekében.

A következőkben a nosztalgia mintázatát fogom vizsgálni Mándy Iván két novellájában, a *Nevek a falon* és az *Üres osztály* címűekben. Feltételezem, hogy Mándynál ez a mintázat nem egységes. A művek kijelölhető csoportjait minden bizonytalanság nélkül eltérő kapcsolatok fűzik a 20. század személyes és közösségi veszteségtörténeteinek. A vizsgált változatban a reflexív nosztalgia és a freudi Unheimlichkeit (kísérteties, szörnyű, otthonatlan) összjátéka valósul meg. Az *Átkelés* című kötet novelláiról írva ennek az összjátéknak a kiemelt fontosságára utalt már Balassa Péter is a Mándy-recepció egyik legfontosabb írásában, melynek címe is sokat mondó, *Mándy és a kísértetek*. Balassával ellentétben azonban úgy látom, hogy Mándy novelláiban nem történik kísérlet a múlt helyreállítására, feltámasztására, és szerzőnk nem él a restauratív közösségképzés eszközeivel sem, miképpen éppen Balassa teszi az 1980-as évekre jellemző diszkurzusformában a többes szám első személy használatával: „Mert ha minden elveszett, minden eltűnt, és mindent elpusztítottunk (mi más tehetünk volna?), és mindenből kifosztattunk – miként a kötet rejtett elbeszélője –, akkor nincs többé esélyünk: csak a feltámasztás szegényes és sűrített útja marad. Kísértetté, kísértetiessé változtatni elsüllyedt világunkat, önmagunkat, írásmódunkat, hogy feltámasszuk, illetve visszaidézzük, visszajáról megvilágítsuk.”⁷

A reflektív nosztalgia és a freudi Unheimlichkeit összjátékában jól felismerhetők az emlékezet bizonyos térségi sajátosságai is. Később ezekre is ki fogok térni. Freud köztudomásúlag 1919-ben publikálta *Das Unheimliche* című esszéjét. Tisztában volt vele, hogy írása újabb kapcsolódási pontot hoz létre a pszichoanalízis és

az esztétika között, amennyiben egy közös tárgyról, az emlékezetéről szóló diskurzusokat alakítja át. A kísérteties megjelenésének feltétele ugyanis a háritás, a reflektív emlékezet hiánya vagy tiltása. Az Unheimlichkeit érzésének forrása a háritott tartalom visszatérése. „A félelmetesnek ez a fajtája volna a kísérteties (das Unheimliche), és ebben az esetben közböbs, hogy amiről szó van, eredetileg maga is félelmetes volt, vagy egy másik affektus hordozta. Másodszor [...] a kísérteties valóban nem valami új vagy idegen, hanem a lelki élet számára régóta ismert, ami a háritás folyamata során elidegenedett tőle.”⁸

Miközben Freud a kísérteties fogalmát kidolgozta, és összefüggésbe hozta a háritás problémájával, egyszersmind a pszichoanalízis lényegi problémájává is tette, hiszen a pszichoanalitikus mozgalom történetéről szóló 1914-es írásának első fejezetében nem habozott kijelenteni, hogy „a háritásról szóló tanítás az a főpillér, amelyen a pszichoanalízis épülete nyugszik”.⁹ A fogalom fejlődése, alakulástörténete valóban Freud legkorábbi munkáitól kezdve megfigyelhető.¹⁰ Freud minden, a témával foglalkozó írásában kiemeli, hogy a háritás jelenségére hisztériás esetek kezelése közben figyelt fel, amikor lemondott az ilyen esetek gyógyítása során addig használt hipnózis technikájáról. Kezdetben nem is háritásról, hanem védekezésről (Abwehr) beszélt. Habár a fogalom fejlődése a háritásnak szentelt 1915-ös írásban (*Die Verdrängung*) sem zárul le, szempontunkból lényeges a következő megállapítás: „Az átviteles neurózisokkal kapcsolatos pszichoanalitikus tapasztalat arra a következtetésre vezet bennünket, hogy a háritás nem eredendően jelenlévő védekező mechanizmus, nem jelentkezhet azelőtt, hogy a tudatos és a tudattalan lelki tevékenységek éles szétválasztása végbe ment volna, a lényege ezek szerint a tudatos tartalmak elutasításában és távoltartásában áll.”¹¹ A kísérteties (das Unheimliche) ezek szerint a háritás alatt álló tudottnak az akaratlan visszatérése, aminek egyébként azért kell háritás alatt állnia, azért utasítja el, tartja távol magától az én, mert elviselhetetlen, vagy az adott életfeltételek közepette csillapíthatatlan fájdalommal okoz neki. Figyelembe véve, hogy a háritás helyettesítő képzeteket termel,¹² a kísérteties nem jelentheti feltétlenül a háritás alatt álló tulajdonképpeni tartalmak feltárlását, megjelenését. A helyettesítettség, az áthelyeződés, a kódoltság megmaradhat, vagyis nem biztos, hogy az ismeretlenként visszatérő ismert magában foglalja a fájdalmat, a neurózist, a trauma tulajdonképpeni okát.

A kísérteties freudi fogalmát Svetlana Boym is összefüggésbe hozta a nosztalgia tapasztalatával, és megállapította, hogy amíg a restauratív nosztalgia nem tudatosítja magában annak a szörnyűségét, ami valamikor otthonos volt, addig a reflektív nosztalgia mindenütt „az otthon tökéletlen tükörképeit látja, és megpróbál együtt élni a kétségekkel és a kísértetekkel”.¹³ Boym szerint tehát miközben a reflektív nosztalgia fájdalmasan éli át az egykori otthon elvesztését, nem csupán azzal van tisztában, hogy a veszteség nem eltörölhető, de azt is felismeri, hogy az otthonosnak volt egy olyan kellemetlen, otthontalan, szörnyűséges aspektusa, ami miatt nem kívánatos a helyreállítása.

Amikor a nosztalgikusság viszonyait kezdjük vizsgálni Mándy prózájában, mindenekelőtt e novellisztika legáltalánosabb, minden olvasó számára szembevető sajátosságait érdemes kiemelni. Az elbeszélő hang Mándy egyetlen novellájában sem kerül kritikus, elutasító vagy gúnyos viszonyba a szereplőkkel. Az elbeszélő

tónust minden esetben a megértés és a szeretetre méltóság természetes elfogadása, hite határozza meg. Szó sincs persze arról, hogy Mándy emberképe alapvetően pozitív lenne, hogy ne látná a gazságok, a gyarlóságok, a bűnök, a hibák, a félrecsúszások lehetőségét. Számára az ember ebben a tökéletlen és törekeny, rosszat is bőségesen tartalmazó állapotában bizonyul érdemesnek a megbocsátásra és a szeretetre. Jellemző részlete az egyik korai novellának, az 1944-ben írott *Egyenes úton*nak ez a mondatpárja: „A hatalmas, széles úton nevetséges kis figurák az emberek. Apró mozdulataikkal szinte meghatók.”¹⁴

Mindezzel összekapcsolható, hogy Mándy novellái sorozatokat építenek. A sorozatok egyes tagjait a mellékszereplőkből főszereplővé előlépő figurák vagy a színhely azonossága fűzi össze, ahogyan ez például az *Előadók, társszerzők* darabjaiban oly jól megfigyelhető. E jellemvonás háttérében a familiaritás, az ismerőség iránti igény is meghúzódik. Ennek a prózának különös érzéke van az otthonosság iránt, ami a helyhez, a társadalom mikrosejtjeihez való odatartozás, a természetes csoportssolidaritás tapasztalatait jelenti. Ebben az otthonosságban nyoma sincs politikai, ideológiai tartalmaknak, semmi olyasminak, amivel a nacionalizmus feltöltötte ezt a tapasztalatot. Mándy az otthonosság tapasztalatait képes volt kívül tartani minden ideologikus diskurzuson, és mindenféle romantizálástól, érzelmességtől mentesen volt képes őket megjeleníteni. Példaként a *Havas játékok* (1947) című novellából idézek:

„Kifeszítette a derekát, ahogy a verekedésre gondolt, arra, amikor átmennek a ligetbe, ahol elkaptak egy téri fiút. Mert ők nem hagyják egymást! És most itt a bolt előtt, a havazásban, oly jól esett neki, hogy ő is téri fiú, hogy ha majd kimegy, a nevét kiabálják: Guszti! itt a Guszti! – Mindenki ismeri a téren és a kocsmáros – ott a túloldalon –, akit egyszer kiráncigáltak a pult mögül, mert rossz bort adott. Vagy amikor megostromolták a mosodát! Úgy volt, hogy az öreg Geréb ki akarta rúgni a Habetler húgát, mert pár hétig beteg volt. Nem akarta visszaengedni az üzletbe dolgozni. Aztán a fiúk meglátogatták, beszéltek vele. Nagy Misa egy kábelcsövet nyomogatott az oldalához. [...] Visszavette a Habetler lányt, és amikor legközelebb beteg volt, süteményt vitt neki.”¹⁵

E próza másik fontos jellemvonása az elliptikussága, vagyis az, hogy a szereplői megszólalások mindig nagyon sok ki- és elmondatlant zárnak magukba, ami arra hívja fel a figyelmet, hogy akár egyetlen pillanat is a múlt, az élet elbeszélhetetlen teljességének tartalmait hordozhatja. A megszólalások töredékes jellegét, az elhallgatások és a hallgatások kommunikatív jelentőségét az elbeszélő anélkül érzékeli és érzékelteti, hogy ő maga többlettudással rendelkezne az olvasóhoz képest. A Mándy-próza miatt lényeges tulajdonsága rövidmondatos, megszakításokkal, szünetekkel sűrűn tagolt dikciója is. A szintén korai, 1947-ben keletkezett *Idegenek* című novella következő részlete például szinte tobzódik a csöndek és elhallgatások változataiban:

könyvből. Maeterlinck: A kék madár. Aztán hallgatnak. Olyan, de olyan jó az a puha, meleg csönd.

– Különböztet hasonlítás hozzá. Különösen a szemed. Ugye, Mária?

Egy fuvolaszerű igen, aztán csönd. Imre, a tányér fölött, megint látta a vékonyarcú nőt. Elfordította a fejét. Ebéd után csak ült a széken, mint aki vár valamit. A férfi ránézett, akárcsak egy kiolvasott újságra. A csönd szinte megfagyott körülötte. A szállodára gondolt, a térre. De ez mind messze volt. Nagyon messze. És akkor Béla:

– Apa, képzeld, Ibsent szaval...

Imre összeresztette. – De hisz, de hiszen... Nem is, én nem is... – makogott. Meg se hallották.

A férfi elmosolyodott.

– Ibsent, nooo... Ibsent? Hát hiszen az talán még kissé korai.

– Szép!

Az asszony szólalt meg a sarokból. Feléjük fordította az arcát. Úgy nézett, mint ha még nagyon sok mindent akarna mondani, de csak hallgatott.¹⁶

A kísérteties minőségének betörését Mátyás prózájában az elbeszélői technika megváltozása készíti elő. E változatra a jelen idő abszolutizálása mellett a képek fotográfiaszerű elszigetelése és gyorsan lepergő sorozatba állítása jellemző, egyfajta egyidejű párhuzamosság tehát, amely a linearitást váltja fel. Ez az eljárás először *A besúgó* című novellában tűnik fel, amely a németek 1944. március 19-i bevonulásakor kezdődik, és így a katasztrófa beálltánál, az otthonosság hirtelen elvesztésének megváltozott érzékelésmódját hivatott bemutatni.

„Nem nagyon érti, hanem valami furcsa öröm fogja el. Igen, lemennek az utcára, körülnéznek. A barátnője csak beszél, beszél, és ez olyan jó.

Aztán már egymás mellett baktatnak. A Népszínház utca csöndes: szürke kabátos nő áll a kapu előtt, a Körút felé néz, mereven előrenyújtott nyakkal. Kövér férfi rákvörös arccal ordít a feleségére:

– Mit tudom én, mi lesz?!

Négy baka megy a járdán kettős sorban. Menthetetlenül békebeliek, ahogyan csöndesen füttyörésznek.¹⁷

A jelen idő abszolutizálása és a fényképszerű elbeszélésmód használatával Mátyás prózája kilendül egy másik médium felé, ami furcsa módon valójában nem a fotográfia, jóllehet a próza látványrétegében villanásnyi időre megmutatott, elszigetelt, fényképszerű kivágatok jelennek meg. És még csak nem is a film, amivel Mátyás prózájának tudvalevőleg mély kapcsolata van. Ez a másik művészeti médium, amely Mátyás szövegeiben a kísérteties megjelenésekkor áttör, a színház. Roland Barthes írja a *Világoskamra* című kötetében, hogy a perspektivikus kép, a dioráma és a fénykép hármából a fénykép áll a legközelebb a színházhoz, mert valamiképpen mindkettő a halál közvetítője: „A Fénykép [...] kezdetleges Színház, Élkép, a rezzenetlen, kikészített arc képi ábrázolása; a halottak arcát is ilyennek látjuk.”¹⁸ Barthes e megjegyzés előtt közvetlenül a színház és a halál szoros és eredendő kapcsolatára tér ki: „Tudjuk, hogy milyen szoros kapcsolat van Színház és

Halottkultusz között. Az első színészek azzal váltak ki a közönségből, hogy eljátszották a Halottak szerepét; maszkírozás után egyszerre voltak élők és holtak”.¹⁹ Habár Barthes ezen a ponton nem hivatkozik a freudi „unheimlich” fogalmára, a halott szerepének eljátszásakor éppen az történik, amiről Freud beszélt: az ismerős ismeretlenként tér vissza, hiszen magán viseli a halál bélyegét, az abszolút ismeretlent. Elvégre a szó legszorosabb értelmében a visszatérő halott a kísértet. A fényképnek ezek szerint a színházzal való rokonsága a kísértetiesben gyökerezik, és ennek a kapcsolatnak a poétikai felismerése és kiaknázása vezeti tovább Mándyt is a magyar próza nosztalgikus hagyományának újragondolásában.

Mindez példaszerűen történik meg Mándy két novellájában, a *Nevek a falon* és az *Üres osztály* címűekben, amelyek közül az elsőt az 1945 utáni magyar novella-irodalom egyik legkiválóbb darabjának tartom. A két novella poétikai közelsége fizikai közelségükben is kifejeződik, hiszen egymás után olvashatók *Az ördög konyhája* (1965) második novellaciklusában. Mindkét novella története jól és érvényesen értelmezhető a prosopopeia alakzata szerint. Az *Üres osztály* beszélői egy régi osztályterem pincébe száműzött „agyonfaragott, egymásba rohadt” padjai. A *Nevek a falon* sírfeliratként bevésett nevekhez rendel arcot és történetet. A prosopopeiát azonban, mint az élettelen dolgok megszemélyesülésének poétikai formáját, szintén a freudi „kísérteties” köré csoportosuló képi-nyelvi jelenségek közé sorolhatjuk. Az alakzatról szóló számos aforisztikus kijelentésének egyikében Paul de Man a kísértetiességgel hozta összefüggésbe a tárgyakban, természeti képződményekben akaratlanul, automatikusan meglátott képek, formák kognitív természetét: „Aki csak egyszer is rácsodálkozott egy asztal lábának formájára, vagy mint Wordsworth, elámult a hegyek arcán, hátán, az tudja, hogy a prosopopeia hallucinatív természetű. A láthatatlant láthatóvá tenni kísérteties.”²⁰

A bevésett nevek közül meglevenedő személyek hallucinatív megidéződése a két említett novella közül a *Nevek a falon*ban teljesebb ki nagy, színházszerű jelenetsorrá. Ennek is megvan az előzménye Mándy novellisztikájában. Elsősorban a *Könnyező fák* című novellára gondolhatunk, amelyben egy verkli hangja hívja elő hasonló színházszerűséggel egy ház lakóinak rejtett életét. A bevésett nevekhez dátumok is tartoznak, amelyek egyértelműen az első világháború korát írják körül. Az utolsó dátum 1916 őszére, Ferenc József uralkodásának utolsó heteire utal.

„Willinger Margit bejött 1914 júniusában, itt volt a sebészetén.

Én is akkor jöttem ide, isten velük!

Itt nyugszik szeretett férjem, itthagya feleségét és három gyermekét.

Isten veled, János-kórház, már én többet a műtőbe nem megyek!

Kunt Anna kiment 1909. június 2-án, visszajött 9-én, és most itt tölti szomorú napjait.

Szerelmem, Gizi, itt volt 1916. szept. 4-én.

Olvasd el, anyám, szomorú leveletem, János-kórház szemosztályán hagytam a szememet.”²¹

tő, amely többféle funkciót hordoz: a bevéső személyes emlékhelyé változtatja a kórház falát, mintegy rátetováálja magát a történettel rendelkező objektumra, ugyanakkor időtlen, pontosabban csak az épület fennállásának idejével mérhető közösséget teremt önmaga és mindazok között, akik ugyanitt töltötték napjaikat, gyógyultak vagy éppen meghaltak. A két novella múlthoz fűződő viszonya nem választható el a megidézett szereplőknek és magának a szövegnek az írással mint a személyes emlékezet médiumával szemben táplált bizalmától vagy éppen bizalmatlanságától. Szó sincs arról, hogy a novella metafizikus tulajdonságokkal ruházná fel az írást. Tisztában van a médium fizikai romlékonyságával, hiszen az *Üres osztály* padjai a pincében teljes pusztulásra vannak ítélve, és ha ez bekövetkezik, az osztály egykori tanulóinak és tanárainak alakja is felidézhetetlenné válik. De amíg a teljes fizikai pusztulás nem következik be, mind a szereplők, mind a szöveg, és különösképpen az utóbbi alkalmasnak tartja az írást arra, hogy a bevéső, emlékhagyó személy jelenvalóként szólaljon meg belőle. Nincs szó olyasféle metafizikus bizalomról, amilyennel például Hans-Georg Gadamer-nél találkozunk, aki szerint az írás a múlt minden más hagyatékánál, szobroknál, festményeknél, épületeknél inkább jelenvalóként szól hozzánk,²² de arról igen, hogy amíg az írás kibetűzhető, elolvasható marad, hidat képes verni a felejtés szakadéka fölött.

Úgy vélem, a személyes emlékhagyásnak erre a gesztusára is érvényes a maga dimenziójában, amit Aleida Assmann a nemzeti történelem feltalálásával kapcsolatban megjegyyez: „a nemzeti történelem feltalálása a múlt és a jelen közt húzódó szakadék felismerésével kezdődik”.²³ A múlt és a jelen közt húzódó szakadék érzékelése alapozza meg a személyes emlékezet minden megnyilvánulását, így a nosztalgikus viszony kialakulását is. A bevésés egyike a legsajátosabb válaszoknak a szakadék érzékelésére, mert a jelen pillanat megörökítésével és a történeti változást kizáró tetováálásszerű megőrzésével még azelőtt hidalja át a szakadékot, hogy az tulajdonképpen létrejött volna. Ennyiben nagyon hasonlóan viselkedik, mint a fénykép, amely a jelen pillanat abszolutizálásával hasonló hatást ér el. Aki az emlékhagyás céljából bevésést vagy fényképet készít, annak szándékaiban egyszerre érvényesülnek a jelen teljes átélésének és a jelent egy későbbi időpillanattól nézve megőrizhető múltként láttató restauratív nosztalgia igényei. A restauratív nosztalgia szövegszerű színrevitele viszont – kikényszerítve a talányokat felfedni igyekvő értelmezést – a két novellában ahhoz hasonló távolságot teremt a bevéső személyétől és a bevésés eseményétől, amilyen a színházi előadás és a nézője között fennáll. Így Mándy novellái is reflektívvá változtatják a nosztalgikus viszonyt.

Nem véletlenül említettem itt is a színházi analógiát. Nem az volt az okom rá, amit a színházról el szoktak mondani, hogy a színház ideje az abszolút jelen idő. Barthes-nak azon megfigyelése miatt éreztem szükségesnek a színház újbóli szóba hozását, hogy a fénykép a maga esetlegességében „csak akkor jelenthet valamit (törekedhetik általánosításra), ha arcot, maszkot ölt.”²⁴ Barthes szerint tehát a fényképet egyszerre jellemzi a prosopopeia alakzata és a megmerítkezés a színháziaságban, hiszen a personalitás maszkos jellege kapcsolatot épít a színház archaikus kezdeteivel.

A *Nevek a falon* kerti ünnepe a fentiek értelmében nem egyszerűen áthidalja a múlt és a jelen szakadékát, hanem az abszolút jelen időben eltörli magát a kü-

lönbséget. Mindenki részt vesz rajta, függetlenül attól, hogy mikor volt betege, ápolója vagy orvosa a János-kórháznak.²⁵ Ezért a kerti ünnepség nem is gondolható el másképpen, mint színházszerűen, színpaddal, nézőtérrel:

„Kinek jutott eszébe? Ki gondolt rá először, hogy egy nagy ünnepélyt kell rendezni, ahol egybegyűlnek mindannyian: betegek, orvosok, ápolók. Willinger Margit? Kunt Anna vagy Turai mama? Egy biztos: végül is elhatározták, hogy lampionos kerti ünnepélyt tartanak, lampionokat aggatnak fel végig a folyosókon, a kórtermek ajtaját meg kinyitják, hogy a fekvő betegek is láthassák az ünnepélyt, sőt az elfekvők is, akiket már nem látogat senki, akikre már nem emlékszik senki.”

Egyáltalán nem mellékes, hogy a kerti ünnepély, e sajátos színi előadás tere egy kórház. A kórház bizonyos értelemben kívül van a társadalom szövetén. Aki ide bekerül, lényegében elveszíti társadalmi rangját és történetét. Betegnek számít, akinek megvan a maga betegségtörténete, és itt egyedül ez számít. Új viselkedésformákat kell elsajátítania, új érzékenységeket kell kifejlesztenie magában, új normákat kell megtanulnia és új kapcsolatokat kell kötnie olyanokkal, akikkel a civil életben a maga társadalmi beágyazottsága szerint esetleg soha nem kerülhetett volna közelebbi viszonyba. Eközben, főként ha hosszú betegségről van szó, a korábbi életében elsajátított normák, tudások, kommunikációs formák egy része hasznavehetetlenné válik és elhalványul. A kórház mint élettér nem otthon, és erre az idegenségre, otthontalanságra minden pillanatban figyelmeztet is.

A kórházi lét a kivándorlásnak egy egészen sajátos formája, amely a halál reális közelségében születik meg, és egyetlen pillanatra sem engedi meg sem az orvosoknak, sem az ápolóknak, legkevésbé pedig a betegeknek, hogy elfeledkezzenek a végességről. A kórház emellett felszámolja vagy legalábbis veszélyezteti a privát szférát, az intimitás lehetőségét. A hosszú kórházi tartózkodásnak, a hospitalizációnak ez az állapota megerősíti annak a tudatát, amely mindenfajta diaszpóralét fontos tényezője, hogy a múlt tárgyai, helyei, életkörülményei hirtelen elveszhetnek, és ha ez egyszer megtörtént, bármikor megtörténhet újra. Ugyanez elmondható az egészségről. Ha egyszer komolyan megrendült, bármikor újra megrendülhet. A halál közelsége ettől kezdve nem múlik el. A kórház úgyszólván természetes helye a nosztalgiának. Természetes módon ébreszti fel a honvágyat az átmenetileg vagy végleg elveszített otthon, az elveszített korábbi élet után, ugyanakkor tükröt is állít neki, amelyben tökéletesnek vagy tökéletlennek mutatkozhat.

Mándy hősei azonban az ellenkező irányból jönnek. Kísértetek. A novella végén, ezekben a megrendítő bekezdésekben a kis Tóth, aki vak, az ujjával betűzi ki a nevüket a falon, mielőtt maga is beírja a nevét az övék után. A bevésés kibetűzésével ébreszti fel őket a halálukból. Mintegy hallucinatíván visszahívja, visszaidézi őket a kerti ünnepségre, amelynek végén, immár a hirtelen ismét kiürülő termeken, folyosókon, az udvaron átbetorkálva maga is csatlakozik a kísértetek sorához. A hang, az élet médiuma átadja a helyét a novellában az írásnak, az eltűnés, a halál médiumának. A kis Tóth is kétségbeesetten elkészíti a maga sírfeliratát, és ettől kezdve ő is a bevésett neve által létezik.

„Egy darabig állt, azután botorkálva elindult végig a termeken. Neveket kiáltozott. Ápolók, orvosok neveit, akiket ismert. Nem felelt senki. Nekiütközött egy vaságy-nak, megcsörrent mellette egy éjjeliszekrény. Pillanatra megállt, aztán ment tovább, végig az üres termeken. Üresek voltak a folyosók, üres volt az udvar. Neveket kiáltozott. Ápolók, orvosok, betegek neveit. Nem felelt senki. A levegő is üres volt.

Egy darabig az udvarban járkált, tébolyodva járkált a sétányon, aztán nekiütődött a falnak.

Keze megtalálta a falat, a kórház falát. Ujja végigcsúszott a kusza ceruzaírásokon, karcolásokon, végigfutott a neveken, ahogy betűzte: Kunt Anna, Willinger Mar...

Ceruzakapszlit húzott elő a köpenye zsebéből, aztán kaparta a falat, olyan kétségbeesetten, mint aki be akar hatolni ebbe az időtlen, vénséges vén falba.”

Habár a novella zárata tragikus hangoltságú, az a tény, hogy a szereplők kísértetként térnek vissza a kerti ünnepség színhelyére, ámde saját kísértet voltukról mit sem tudnak, ugyanúgy folytatják kórházi életüket, mintha mi sem történt volna, pletykálnak, méltatlankodnak, vágyakoznak, egyszerre mutatja meg az elveszített élet, a nosztalgia tárgyának banalitását és szépségét, nevetségességét, törekénységét és csodáját. Mándy ezeket a minőségeket folyamatosan egymásban tükrözteti úgy, hogy az elbeszélés egyetlen pillanatában sem alakul ki valamiféle egyensúly közöttük. Willinger Margit most is reménytelenül szerelmes Kontra doktorba. A bárónő most is folyton meg van sértődve, amiért olyanokkal kell együtt lennie, akik egykori előkelő életét még csak el sem tudják képzelni. Turai mama most is mindenkit figyel, mindenkiről pletykákat gyárt. A figurák tulajdonképpen automatakként viselkednek, klisészerű típusokat testesítenek meg. Mindegyik a maga egyszerű mechanizmusa szerint viselkedik, amitől mégis eltérnek, amikor a kerti ünnepség karneválba csap át.

Csupa olyasmi történik meg ekkor, amit a kórházi hierarchia normális körülmények között nem engedne meg. A hierarchia a visszájára fordul. Pozderka és Novák, a két ápoló gitárkísérettel pajzán dalokat énekel a betegeknek. Turai mama visszautasítja, hogy Tóhegyi doktor megmérje a lázát, mire az orvos előveszi a bicskáját, hogy bevésse a padba, itt ültek egymás mellett Turai mamával. Ez a részlet a bevésést, az egész novellát megalapozó emlék- és nyomhagyás eseményét is parodisztikus, melodramatikus nézőpontba helyezi. Heumann doktor ezután megígéri, hogy ezentúl minden beteggel napi egy órát fognak beszélgetni. Attkáry doktor bebújik egy ágyba, „állig húzza a takarót, és azt mondja, ő most beteg, tessék, ápolják!”²⁶

Ámde ez a karneváli jelleg, amely nem csupán a kórházi hierarchia, hanem a betegség, a halál paródiájának lehetőségét is magában foglalja, bármelyik pillanatban átcsaphat tragikusba. Az első ilyen pillanat, amikor Tóhegyi doktor, aki az imént bele akarta vésni a padba, hogy ott ültek Turai mamával, megáll Kunt Anna ágya mellett. Visszazökken orvosi szerepébe, kincstári vigasszal látja el Kunt Annát, de mindketten tudják, hogy amit, mond, nem igaz.

„Ez az ágy is ki volt húzva a folyosóra, hogy a beteg jól láthassa mindazt, ami a kertben történik. Csakhogy Kunt Anna fel sem emelte a fejét, lehunyt szemmel feködött. Akkor nézett csak fel, ahogy Tóhegyi doktor megszólalt.

– Haza fog menni. Mindent elkövetünk, hogy meggyógyuljon, és hazamenjen a családjához.

Kunt Anna felnézett az orvosra, és alig észrevehetően bólintott.²⁷

A következő ilyen pillanat akkor következik, amikor kötéssel a szemén, énekelve a sétányra lép a kis Tóth. Láttára még a sértődött bárónő is megenyhül. „Ha kérdezték, a kis Tóth abbahagyta az éneket, és halk, tiszta hangon felelt: – Ezen a héten nem tudott jönni anyukám. Egy bácsival üzente, hogy beteg, de a jövő héten már jobban lesz, és akkor meglátogat.”²⁸ Turai mama azonban, aki mindenkiről mindent tud, odasúgja a bárónőnek, hogy az anyja soha többet nem fog jönni, mert meghalt, és az apja sem, aki már régen halott. Majd Novák doktor hozzáfűzi, a kis Tóth itt fog maradni a kórházban, amíg lehet.

A banális, a groteszk módon parodisztikus és a tragikus esztétikai minőségei tehát újra és újra átcsapnak egymásba Mándy elbeszélésmódjában, így a *Nevek a falon* folyamatosan új perspektívákat nyit, ahonnan a nosztalgikus és a kísérteties találkozása szemlélhető. Az eltérő minőségeket az elbeszélés homogenitása képes egymás mellett megtartani, amennyiben az elbeszélés fókusza ugyanolyan távolságra van minden szereplőtől, és Kunt Annán, valamint a kis Tóthon kívül minden szereplőt ugyanolyan szeretetteljes iróniával visz színre. Ez a fajta ironikus, szeretetteljes távolságtartás és az esztétikai minőségek folytonos változása magát az olvasást is folyamatos bizonytalanságban tartja, és reflexiók sorát hívja elő.

A történet időbeli, történelmi beágyazásáért nem csupán a bevésekben szereplő dátumok felelősek. Pontosítja és elmélyíti őket az elbeszélés egyik fontos részlete. A kerti ünnepség közepén jelenik meg a tárogatózó Pagács bácsi. A tárogatóról köztudott, hogy kuruc kori hangszer, és a 19. század végétől a kurucromantikával teli, lassú kurucnóták kísérőhangszere lett, ilyen módon részese a korabeli nacionalista zenei kultusznak. Pagács bácsi régimódi, kék katonakabátot visel. A szöveg az ő megjelenésekor a békebeli ligeti idill ábrázolásába fog. Elmondhatatlan, hogy ez is a kerti ünnepség színházszerű eseménysorának következő eleme, vagy itt az egyébként is hallucinatív szöveg egy metaleptikus ugrással Pagács bácsi képzelődéseinek, emlékeinek világába lép-e át:

„Körülötte benépesedett a sétány. Kék egyenruhás katonák sétálgattak lányokkal. Egy-egy pár beült a lugasba. Fehér terítős uzonnaasztal egy pad mellett, kávéscsészével, kaláccsal. Bárki leemelhetett egy csésze kávé, törhetett a kalácsból.”

A békebeli idillt a szomorú tekintetű Köves tábornok felbukkanása bontja le, akit a bárónő nyomban hellyel kínál. Az egyik beteg siet megjegyezni a szomorú tekintetű Köves tábornokról, hogy „ő mindjárt tudta, hogy elveszítjük a háborút”.²⁹ Ezek szerint azt a pontot, ahol a halálból visszatérő, ezért lényegét tekintve ahistorikus eseménysor metszi a történetiséget, 1918. november 11. utánra és minden bizonytalansággal a Tanácsköztársaság kikiáltása előttre kell helyeznünk, mert a bárónő aligha hagyta volna említetlenül a Tanácsköztársaságot, ha már megtörtént volna.

A történelmi múlthoz fűződő viszony a magyar kultúrában az első világháború után vált alapvetően restauratíván nosztalgikussá, összeesküvés-elméletektől ter-

heltté. A *Nevek a falon* a tárogatós Pagács bácsi figurájában, a nyomában megjelenő idillikus képek segítségével ezt a restauratív viszonyt viszi színre, és helyezi a reflexió sokrétű terébe. A legfontosabb e reflexiók mozzanatok közül, hogy a nosztalgiának ezt a változatát is a kísértetiesség, a hallucinációk rendjébe helyezi, és rávilágít színháziasan melodramatikus jellegére. Értelmezésemnek ezen a pontján tulajdonítok különleges jelentőséget annak, hogy a kórház osztályai közül a novella éppen a szemészeti osztályt nevezi meg külön is. Így tehát a beteg szereplők közül többről feltételezhetjük, hogy rosszul vagy egyáltalán nem lát. Aligha véletlen, hogy a novellában különleges szerep jut a hangoknak. A suttogásoknak, a beszélgetéseknek, a tárogató és a gitár hangjának és az éneklésnek. A kis Tóth is énekelve jelenik meg. Neki is, aki a bevéséseket kitapogatja és felírja a falra a saját nevét, le van ragasztva a szeme. A nosztalgia restauratív tendenciája a részleges vagy a teljes vakság terében érvényesül, amivel szemben az olvasásnak a látás pozícióit kell elfoglalnia. De ez a viszony korántsem képzelhető el szigorú ellentétként. Hiszen a novella olvasása, amint az utolsó bekezdésekből kiderül, a kis Tóth ujjának tapogatását követve veszi kezdetét, pontosabban az ő ujjainak mozgását folytatja. A kis Tóth Willinger Margit nevének tapogató leolvasása közben akad el, ekkor kezdi felírni a saját nevét, míg a szöveg éppen Willinger Margit névvel kezdi a falon olvasható nevek sorolását. A novella értelmező olvasásában, a reflexiók kialakulásában ezért mindvégig jelen van a nem látás tapasztalata, amit a szöveg hallucinatív, metaleptikus játéka felerősítenek. Maga a novella a hallucináció és a realitást folyamatosan egymásba játszva, a hallucináció és a realitás labirintusában játszódik. A talány, a rejtély, a nyitottság a szöveg minden olvasatának nyomában megmarad.

Mándy másik novellája, az *Üres osztály*, nem hoz létre ilyen összetett szövegvilágot, a *Nevek a falon* felől olvasva elmulasztott lehetőségnek tűnik. Ettől függetlenül szembeötlő, hogy ez a novella nemcsak alapgondolatában, de színháziasságában is milyen erős rokonságot mutat Tadeusz Kantor *Halott osztály* című előadásával. Fontosak a hasonlóságok, és fontosak az eltérések is. Mándy és Kantor gondolkodásának hasonlóságát jelzi, hogy a halottakat mindketten kísértetként viszik színre. Kantor egy alkalommal azt nyilatkozta, hogy szerinte „a színház olyan, mint egy gázló a folyón. Olyan palló, amelyen keresztül a halott alakok átjárnak a túlvilágról a mi világunkba, a mostba, mi életünkbe”.³⁰

Kantor színházában, csakúgy, mint Mándynál, halott, de még el nem felejtett egzisztenciák és események folytatják csökevényes, részleges életüket.³¹ A dátum, a palló, amin keresztül a holtak illúziószerűen visszatérnek a jelenbe, Kantornál is egy világháború emlékezet- és felejtéstörténete. A *Halott osztály* esetében ez a második világháború, a holokausz eseménysora egy kis lengyel városban, de elszört utalások hangzanak el az első világháborúra is. A restauráció, az újraélhetőség lehetősége azonban Kantornál még kevésbé adott, mint Mándynál. Nem értek egyet Krysztóf Pleśniarowicz-cal abban, hogy Kantornál a halottakat megidéző szeánszon a történelem elveszíti a jelentőségét,³² az viszont bizonyos, hogy a történelem nála is távol marad. A szétzilált történeti tudat a benne hordozott sérülések, elhalgatások, hazugságok, egyszóval a háritások miatt nem alkalmas arra, hogy újrate-

A hasonlóságok sora azonban itt véget is ér. A fenti idézet pontosan mutatja, hogy amíg Kantor általában beszél a színházról, és valóban, a saját színházi gyakorlatának egyik átfogó, koncepcionális sajátosságát ragadja meg, addig a *Nevek a falon* és az *Üres osztály* nem jellemzi általánosságban Mándy prózaművészetét. Éppen ezért Kantor összehasonlíthatatlanul mélyebben és radikálisabban átgondolta és a maga színháznyelvében érvényre juttatta reflexivitásának tartalmait. A kiindulópontot alighanem annak a biztos tudása jelentette számára, hogy az emlékezet nem cselekményeket vagy eseményeket hordoz, hanem minden ilyesmitől elvonatkoztatott kliséket. Ezzel kapcsolatban ő is a fénykép analógiáját használja, amikor kijelenti: „Nem is hívom elő a klisé, hanem csak előveszem az emlékek tárházából.”³³ A cselekvésképtelen emlékezetklisék megjelenésének egyik színpadi formája a gyerekeket és a pedellust időnként helyettesítő bábuk használata. Ezek a kísértetek, fantomok töredezett, érthetetlen nyelven beszélnek. Az időben nincs mód a visszatérésre. A padokban nem gyerekek ülnek, hanem maszkírozott idősebb férfiak és nők. Kantor ekképp a restauratív nosztalgia alapjait törli el, ami Mándynál nem következik be. Jól jelképezi ezt a különbséget a nevek különbözősége. Amíg Mándynál a gondosan kiválogatott nevek a Monarchia korában létrejött multietnikus Budapest valóságát idézik, addig Kantornál nem találkozunk valódi nevekkal, csak a személynek a hellyel való összenövését és funkciókat rögzítő pecsétekkel (Biciklis Bácsi, Ablak Mögött Álló Nő, Vécés Bácsi, Nő Mechanikus Bölcsővel stb.).

Ha a különbségek nyilvánvalóak is Mándy novellája és Kantor színháza között, a hasonlóságok így is világosan mutatják, hogy a nosztalgia uralkodó térségi formáit mindketten a freudi értelemben vett kísérteties színrevitelével és a fénykép esztétikai sajátosságaiban gyökerező színházi vagy színházias látásmód segítségével kényszerítik reflexiókra. Az *Üres osztály* című Mándy-novella esete azonban arra is figyelmeztet, hogy nála – és talán a magyar kultúra egészében is – inkább csak a kezdeményei alakultak ki annak, amit Kantor oly nagyhatásúan végiggondolt és létrehozott.

JEGYZETEK

1. Az osztrák irodalomban e nosztalgia paradigmátikus példája Clemes Ruthner szerint Joseph Roth prózája lehetne, de úgy véli, a Ferenc József-i kor felmagasztalásával összefonódó nosztalgia és gyász-munka egészen Ingeborg Bachmannig jól kimutatható. Vö. Clemens Ruthner, „Habsburg-Mythos” versus K. (U.) K. (Post-) Kolonialismus, Germanistischem Mitteilungen 1999, (49), 95.

2. Svetlana Boym, *The Future of Nostalgia*, Basic Books, New York, 2001, 8.

3. *Uo.*, 28.

4. Karinthy Frigyes, *Így írtok ti*, Szépirodalmi, Bp., 1963, I., 120.

5. Boym, *i. m.*, 48.

6. *Uo.*

7. Balassa Péter, *Észjárások és formák*, Tankönyvkiadó, Bp., 1990, 133.

8. Sigmund Freud, *Das Unheimliche*, Imago. Zeitschrift für Anwendung der Psychoanalyse auf die Geisteswissenschaften V., 1919, 314.

9. Sigmund Freud, *Zur Geschichte der psychoanalytischen Bewegung*, Internationaler Psychoanalytischer Verlag, Leipzig, 1924, 15. Ez az 1914 februárjában a Jahrbuch der Psychoanalyse 6. kötetében megjelent tanulmány első könyvformátumú kiadása.

10. Id. Sigmund Freud, *Die Verdrängung* = Uő., *Studienausgabe III.*, Fischer Verlag, Frankfurt am Main, 1975, 105.

11. „Wir werden ferner durch die psychoanalytische Erfahrung an den Übertragungsneurosen zu dem Schluß genötigt, daß die Verdrängung kein ursprünglich vorhandener Abwehrmechanismus ist, daß sie nicht eher entstehen kann, als bis sich eine scharfe Sonderung von bewußter und unbewußter Seelentätigkeit hergestellt hat, und daß ihr Wesen nur in der Abweisung und Fernhaltung vom Bewußten besteht.” *Uo.*, 106.

12. *Uo.*, 114.

13. Boym, *i. m.*, 252.

14. Mándy Iván, *Novellák I.*, Palatinus, Bp., 2003, 52.

15. *Uo.*, 78.

16. *Uo.*, 73–74.

17. *Uo.*, 101.

18. Roland Barthes, *Világoskamra. Jegyzetek a fotográfiáról*, ford. Ferch Margit, Európa, Bp., 39.

19. *Uo.*

20. Paul de Man, *The Resistance to Theory*, Manchester University Press, Manchester, 1986, 49.

21. Mándy, *i. m.*, 712.

22. Hans-Georg Gadamer, *Wahrheit und Methode*, J.C.B. Mohr, Tübingen, 1960, 156.

23. Aleida Assmann, *Erinnerungsräume*, C. H. Beck, München, 1999, 54.

24. Barthes, *i. m.*, 42.

25. A leírás alapján a Diós árok területén, a mai XII. kerületben található, 1898-ban átadott Új Szent János Kórházról lehet szó, nem pedig a Margit körúton található Régi Szent János Kórházról, amely a második világháború idején kapott olyan súlyos találatokat, hogy újjáépítés helyett 1949-ben a romok lebontásáról döntöttek.

26. Mándy, *i. m.*, 716.

27. *Uo.*

28. *Uo.*, 718.

29. *Uo.*, 714.

30. Idézi: Krzysztof Pleśniarowicz, *A halott emlékek gépezete. Tadeusz Kantor halálszínháza*, OSZMI, Bp., 2007, 211.

31. *Uo.*, 207.

32. *Uo.*, 214.

33. Leslie Caplan és Krystyna Rabinśka interjúja Tadeusz Kantorral, *Metoda klisz*, Dialog 12 (1980), 128.

BENGI LÁSZLÓ

Az elbeszélő hang problémája Mándy Iván Előadók, társszerzők című kötetében

Mándy Iván *Előadók, társszerzők* című kötete 1970-ben jelent meg, de a belefoglalt novellák motívumai, történetelegei és légköre az ötvenes évek első felének világát idézik. A címhez illesztett dátum, 1950–52, valamint a fülszöveg szintén ezt erősítik meg.¹ Nehéz megítélni, hogy ez a politikailag is értelmezhető kapcsolódás, valamint kettős időbeli kötődés milyen szerepet játszott abban, hogy a kötet – leszámítva talán a záró darabként belefoglalt, önállóan is megjelent *Fabulya feleségei* című kisregényt – érzésem szerint nem került be Mándy legtöbbet hivatkozott

munkái közé. Pedig történtek kísérletek a kötet kanonizálására mind a szerzői életművön, mind a magyar irodalomtörténeti hagyományon belül. A *Tépett füzetlapok* címen 1992-ben megjelent – címével és záró írásával egyaránt az önértelmezés gesztusát hangsúlyozó – novellaválogatás az 1970-es könyv éppen tucatnyi írásból tízet tartalmazott, vagyis a nyilván terjedelmi és műfaji okokból is kihagyott *Fabulya feleségei* mellett csupán a *Levél* című írást mellőzte. 2000-ben pedig a Millenniumi Könyvtár sorozatában jelentek meg a kötet novellái, igaz, az eredeti sorrendet fölcserélve, a *Fabulya feleségeit* helyezve az élre, s azt követően közölve a többi írást.²

A hetvenes-nyolcvanas években talán a megjelenés sajátos időbeli „megkésett-sége”, egyszersmind a még mindig érvényesülő hatalmi önkény húzd meg-ereszd meg játéka sem kedvezett az *Előadók, társszerzők* recepciójának, amihez az sem jelentéktelen mértékben járulhatott hozzá, hogy időközben olyan prózaírók léptek föl a magyar irodalomban, akik már más feltételek között, más úton és részben más hagyományokból építkezve jutottak el a magyar elbeszélőnyelv újragondolásának igényéhez és kísérleteihez. Az ezredfordulón talán még alapvetőbb kérdésekkel kell szembesülniük azoknak, akik az ötvenes években, sőt részben később született irodalmi művek fogadtatásán töprengenek: hogyan befolyásolja ezeknek az írásoknak az olvasását, hogy a ma fiatal felnőttkorba lépő, a harmadik évezred hajnalán született befogadóknak nemhogy az ötvenes évek kommunista diktatúrájáról, de a Kádár-rendszer hatalmi mechanizmusairól sincsenek tapasztalatai.

Úgy vélem, a Mándy-kötet olvasásának feltételei többször és jelentősen módosultak az elmúlt több mint hat évtized alatt. Mint az lenni szokott, a politikai-történelmi utalások nem kis részének érdekessége és elevensége megkopott, a novellák földrajzi és időbeli referenciái eloldódtak eredeti, könnyen fölfejtető közegüktől. Csakhogy a történeti távlat jelentős módosulása, amely a hatalmi elnyomás nyomait magán viselő számos művet homályossá, nehezkesé és nehezen érthetővé tett napjainkra, megítélésem szerint nem ilyen hatással volt Mándy kötetére. A referenciális és történelmi utalások szétesése, a zavarba ejtő, semmint feszültséget keltő tudáshiány, az elbeszélő világ szándékolatlannak érzett természetellenessége a kötet novelláit meglátásom szerint ritkán teszi szárazzá, művivé vagy éppen példázatoszá.

A konkrét referenciáktól való eloldódás által az *Előadók, társszerzők* szövegeinek tárgyi elemei és történetdarabkái jószerével olyan elvont és imaginárius teret és időt alkotnak meg, amely inkább hasonlít Bodor Ádám korszakalkotó *Sinistra körzetének* világához, mint egy, az ötvenes évek rekvizitumait fölvonultató történelmi panorámához.³ Ezzel mintegy eltolódnak az olvasás hangsúlyai, és a történeti kötöttségek kitapogatása helyett a novellák olvasásának más aspektusai válnak hangsúlyossá, mint például az elbeszélés módra fordított figyelem, vagy az irodalomtörténeti hagyományhoz való viszony kérdése. Az olvasás intra-, para-, archi- és intertextuális jellemzői kerülhetnek tehát előtérbe, mint ahogy azt már Hózsá Éva Mándy-novelláknak szentelt monográfiája is nagy értelmező erővel tanúsította.⁴

Az *Előadók, társszerzők* világos módon megkomponált kötet, amelynek laza, fűzőszerű szerkesztettsége a század elején megjelent novellaciklusokéra is emlékeztet. Az első öt novella a kötet cím első felére rímel, mindegyik az „előadó” szóval kezdődik, majd a hatodik novella, mely a kötet cím második felét ismétli válto-

zatlan formában, mintegy nyitányként vezeti be a társszerzőkről szóló írásokat. Az első két, szorosan összefüggő párt alkotó novella középponti alakja Biller Sándor, aki egyetemi hallgatóként jár népművelő előadásokat tartani. Már itt megjelenik, némiképp legendás előadói színezéssel, Kürti Béla, aki a következő két írás főhőse, míg az ötödikben az addigra már szintén nem ismeretlen Ambrus Endre elbeszélésének hallgatója. A *Társszerzők* címe Nöller Béla és Bácsalmási viszonyára utal, akiket azonban Sári vetélytársakká változtat. A *Levél* Sári és Bácsalmási kapcsolatát a másik oldalról mutatja be, miután a férfi már elhagyta a nőt. A rövid írás nemcsak a társszerzői viszony tematikájába nem illik bele, de az a rövid elbeszélői passzus sem feltétlen szerencsés zárlat, amely az értelemszerűen egyes szám első személyben íródott levelet követi, jöllehet a megszólaló személyének ilyen – általában jelöletlen – váltásai a kötet lényeges sajátosságát jelentik. Az ezt követő írásban, a *Jó reggelt, gyerekek!* címűben tűnik föl Fabulya alakja, aki Nöller helyébe lépett mint Bácsalmási társszerzője. Az *Éjszaka az üdülőben* a közösen nyaraló Fabulya és Zsámboky történetét a kiszolgáltatottság és félelem, barátság és közönység légkörébe ágyazottan mondja el, hogy aztán az *Egy esküvőben* egy kollégájuk, Turcsányi tanúiként tűnjenek fel, immár a Rádió intézményének és a társszerzőségnek egész hierarchikus rendszerét vázolja e hosszabb elbeszélésben. A *Tépett füzetlapok*, mely tematikájában az előadókról szóló novellákat és az abban megjelenő tanulóotthonokat idézi vissza, alcíme szerint a Rádióból „kimaradt” Zsámboky följegyzéseit közli, míg a kötetzáró *Fabulya feleségei* témamegjelölő címet alkalmaz.

A könyv jellemző alakjai tehát a novellákban – s tudjuk, más Mándy-kötetekben is – visszatérnek, miközben szinte mindegyikük sajátos ívet fut be, fölemelkedés és aláhullás stációit járja be vagy a történet eseményeit, vagy az elbeszélői figyelem fókuszának elmozdulását, vagy mindkettőt tekintve. A kötetnyitó párnovella már címében jelzi ezt a szerkezetet, Biller „érkezik”, majd „eltűnik” bennük. Ezt követően az eddig inkább mellékszereplőként megjelenő Kürti kerül középpontba, hogy aztán ő is hallgatósággá váljék. Nöller helyébe a *Levélben* már Bácsalmási lép, aki aztán Fabulyával szemben alulmarad, hogy az azt követő írásokban inkább Zsámboky – éppenséggel peremre szoruló – alakjára essen a hangsúly. A szinte szabályosan ismétlődő hullámzó mozgás egyszerre kelti állandóság és változás benyomását.

A körforgásszerű visszatérés már a kötet nyitányában a szabadság hiányának képzetével társul: „Biller úgy érezte, hogy már nagyon régóta kering a terek között. [...] Lehet, hogy körbemegyek?” (147–148.)⁵ A körben forgás érzése a tér alapelében zárt tapasztalatát,⁶ az útvesztőben bolyongó ember képét hívja elő. Biller ugyanakkor nemcsak szó szerint, de képletes értelemben is elvesztette a tájékozódás képességét: nem találja útját sem az életben, sem Margitkához fűződő szerelmében, sem korának forradalmi ideológiájában. Mindez az irányvesztettség és elbizonytalanodás kérdéssé teszi, hogy lehetséges-e Biller számára ebből a kötött, körben járásra vagy helyben topogásra korlátozott helyzetből való kitörés.⁷

A kötetnyitó novellában legalább három történet préselődik egymásra a közös kiutalanság és megváltoztathatatlan visszatérés jegyében: egy népművelő előadás meg(-nem-)tartása a tanulóotthonban, a Margitkával való szerelem megszakadása, valamint Petőfi, Bem és talán Kossuth elő(-nem-)adott története. Biller számára e

rétegek egymásba folynak, nem tud távolságot teremteni és határt vonni közöttük. A Margitka szerelméért való küzdelmet éppúgy Petőfi és Bem hős csatáinak mintájára, a lány másik udvarlójával, egy mérnökkel vetélkedő ostromként képzelel el, mint ahogy a hallgatóság jegyzetelésre kész ceruzáit is rohamra induló hadseregnek vizionálja, tulajdonképp a következő novella elején idézett politikai jelentést is megelőlegezve. A történet rétegei tehát mind kudarcba fulladó párhuzamosságuk, mind körforgásszerű, szédületet keltő képzeletbeli összekapcsolódásuk révén egymást tükrözik. A helyettesíthetőség és tükröződés hasonló viszonya fedezhető föl az alakok kiemelkedő és háttérbe húzódó mozgásában, a kötetkompozíció ekként értett ciklikus, körben forgó jellegében. A szereplők ugyan nem egyfélék, esetenként kifejezetten sajátos hierarchia bontakozik ki közöttük, helyzetük és pályájuk kényszerű hasonlósága miatt mégis alakmásszerű viszonyba állíthatók.

A *Fabulya feleségeinek* vége a kötet második részének három fő alakját szintúgy körmozgásban állítja az olvasó elé: „Fabulya feléje lendült, de valahogy a hóna alatt Turcsányinak dobta a lufit, Zsámboky meg az üres levegő után kapkodott. Aztán mégiscsak Zsámbokyhoz került a labda, aztán megint Turcsányihoz, Fabulyához. [...] A léggömb remegve, imbolyogva felszállt, és ők hárman egymás körül keringve eltűntek a sarkon.” (381–382.)⁸ A kisregény és így egyben az *Előadók, társszerzők* kötet zárata nemcsak a körtánc különféle, akár misztikus-kísérteties képzőművészeti ábrázolásait idézheti föl parodisztikus módon, hanem – groteszk hangütésétől sem függetlenül – olyan szövegelményeket is, mint Kosztolányinak *A léggömb elrepül* című korai novellája. Ebben egy különös, szélhámós ideg orvos léggömböt rendel az elbeszélő barátjának, a költőnek a búskomor fia számára, hogy ismét fölcsigázza érdeklődését a valóság iránt. A rendhagyó gyógy mód elsőre sikeresnek tetszik, ám hamarosan kiderül, a búskomorság helyébe ellentétes irányú, de éppoly megrögzött szenvedély lépett a fiúban, immár a gyógyítás eszköze, a léggömb és a földtől eloldozó repülés irányában. Az ironikus, esetenként szarkasztikus olvasat lehetőségét fölkináló novella története fantasztikusba hajló fokozással él: „A gyerek a vékony fehér cernába kapaszkodva megállt a levegőben. Lehetetlen volt utolérni. Dobáltuk utána kalapjainkat, kötelet nyújtottunk neki, de minden eredménytelennek látszott. Nyilallt föl, föl a levegőbe. Nyugodtan és majdnem vidáman ült a cernán, egy darabig integetett, mosolygott ránk, mintegy biztosítva, hogy semmi baja se eshetik, aztán belefűrődött az égbe, s pár perc múltán már semmit se lehetett látni.”⁹ Az írás azonban nem ér véget ezen a ponton. A költő apa még eltűnődik az eset novellába foglalásának lehetőségén: „Te – mondta egyszerre józanul –, ez nem érdektelen novellatéma. Hihetetlen és csodálatos. Sokan nem fogják megérteni. De a gyerekek, bölcsek és bolondok megértik. Van benne valami, amit érezünk, logikánk ellenőrző, tiltakozó szava ellenére is. A címe: »A léggömb elrepül...«. Mit gondolsz?”¹⁰ A Kosztolányi-novella zárata így szintén (természetesen részleges) párhuzamba állítható azzal, ahogy a *Fabulya feleségei*-ben Zsámboky morfondírozik a házasságok és válások történetének megírásán.

Visszatérve a kötetnyitó novellára, annak további sajátosságai is rendre végigvonulnak a könyvön. Mándy nem egy írásában él előszeretettel határozatlan és általános névmásokkal, miként rögvest az *Előadó érkezik* fölütésében is: „Valaki azt mondta, vágjon át a töltésen. Valaki azt mondta, hogy aztán jobbra az első

utca.” (147.) A névmások szerepeltetése, a konkrét megjelölések hiánya – melyet gyakorta a közismert és jól azonosítható megnevezések ellentétező jelenléte is kiemel, mint például a Ráday utca említése pár sorral az idézett mondatok után –, az elbeszél világ redukált, nemegyszer üres megalkotottsága az ismerethiányt hangsúlyozza. A novellák értelmezési lehetőségeinek tágasságáért ugyan kevésbé ez az eljárás felelős, azonban rendre fölhívja a befogadók figyelmét arra, hogy a jelentéstételezés megszokott formái sejtetően csak korlátozott eredménnyel lesznek alkalmazhatóak. Az ebből adódó óvatosság pedig azért sem indokolatlan, mert az olvasói tudás részlegessége-töredékessége a hatalom elszemélytelenítő nyelvi mechanizmusainak működésével is összefüggésbe hozható. A számos esetben lebegtetve maradó utalások, a nem rögzíthető referenciapontok, a rövid, szikár mondatok sorjáztatása absztrakt és merev vázat húz a megjelenítés és kimondás törekvése köré. Nemegyszer ehhez hasonló, a jelentést visszavonó-kiüresítő hatást keltenek a gyakori ismétlések, jóllehet additív szerkesztésmóddal párosulva a történet kibomlásához is hozzájárulhatnak. Még mindig az *Előadó érkezik* felütéséből idézve: „A Ráday utcába egy este bekanyarodott valakivel. Valakivel?! A mérnökkel.” (147.) Ez a részlet az ismétlés két elbeszélői szerepkörének összekapcsolására is példa lehet, hiszen az eltérő modalitással szerepeltetett általános névmásokra egy elsőre szinte feloldásként ható, konkrétabb megjelölés felel, jóllehet – a határozott névelő ellenére – a „mérnök” csupán foglalkozásán keresztül, egy nem kevesek által elfoglalt társadalmi státusz révén nevezi meg Biller vetélytársát Margitka meghódításában.

A szószaporításként ható és a kiegészítő-pontosító ismétlések egyaránt lelassítják a történet előrehaladását, illetve időben akár ugráló kibomlását, miközben az elbeszélést tagoló éles tér- és/vagy időbeli váltások hirtelen felgyorsulást eredményeznek, amennyiben általuk az események elmesélése egy későbbi időpontban és/vagy helyszínen folytatódik. A történetmondás így értett sebességének erős ingadozása nemcsak töredékességre vezet – amit a feljegyzésekként való önmegjelölés mintegy az alkotás módja és anyaga felől erősít meg –, hanem a szédüléshez hasonló hatást is kelthet az olvasóban, megidézve a hősök már említett, több szinten értelmezhető tájékozódásvesztését.

A szövegbeli ismétlődések mindeközben olyan visszhangszerűséggel járnak együtt, amely megfelel a térképzetek és az alakok síkján tapasztalható tükröződéseknek. A visszhang hatását keltő nyelvi elemek kérdésessé és bizonytalanná tesszik a hang eredetét, és – a kimondás alanyát magát is afféle „valakiként” mutatva – a főhős szölamát mintegy elidegenítik önmagától. Az *Előadó érkezik* második felében, mikor Biller Petőfiről szóló előadása átcsúszik Margitkával való afférjának szakadozott elbeszélésébe, a diákok mintha többször is megismételnék, újramondanák Biller szavait. Csakhogy a következő novella kételyeket támaszt ez iránt. A nyitó bekezdések megerősítik, de legalábbis utólag fölkeltik az olvasó gyanakvását, vajon a megelőző elbeszélés pusztán egy kudarcba fulladt előadás történetét mondta-e el, vagy a talajt vesztő előadó képzeletében lejátszódó, általa átszínezett eseményeket sorolta elő:

„Csúnyán lekaptak a Petőfi-előadás miatt. A Központban az orrom alá dugtak egy jelentést, a Vasvári Pál tanulóotthon jelentését. Hát, hogy ott miket írtak!...

»Biller Sándor előadó ittas állapotban érkezett otthonunkba. Hebegett, dadogott. Petőfiről szóló előadásában azt bizonygatta, hogy Kossuth Lajos hazaáruló volt. Aztán egyszerre csak egy ismeretlen nőről kezdett beszélni. Tüstént letorkoltuk, és felszólítottuk, hogy hagyja el otthonunkat.«

Hát ilyeneket írtak rólam! Hogy én részegen, és hogy letorkoltak, amikor Margitkát említettem... Mintha nem hallgattak volna végig, hiszen még biztattak is: beszéljen csak, elvtárs, beszéljen! Tippeket adtak, hogy bánjak Margitkával. Azt mondták, dobni kell a nőt, és akkor ilyeneket írnak!...» (156–157.)

Túl azon, hogy az *Előadó érkezik* zárata, melyben Biller egy megelevenedett fában találja magát, erősen irreális, a jelentésben foglaltak és az előadó által érzékeltek egymást cáfoló kettőssége az *Előadó eltűnikben* később is ismétlődik, elsősorban akkor, amikor az igazoltatás elől menekülő Biller egy idegen házba tér be. Saját maga úgy írja le a jelenetet, hogy az ablakokon keresztül néz be a lakásokba, míg a ház lakói arról beszélnek, hogy több helyre be is nyitott, mielőtt kidobták volna őt. Közben pedig Biller a forradalom szótlán és mozdulatlan vezérével találkozik, ahhoz hasonló látomásos keretben, mint mikor Kosztolányi zenész hőse ismerte föl a rég halott Beethovent egy hangversenyen *A cseh trombitás* című novellában.¹¹

A valós és képzelt történetesemények összecsúsztatását nem kis részben az teszi lehetővé, hogy az elbeszélői hang gyakran jelöletlenül megváltozik, s az ő-formájú elbeszélés szabad függő beszédbe vagy belső magánbeszédbe vált át – e kettő között nem minden esetben lehet egyértelmű különbséget tenni a személyes névmások esetenkénti hiánya miatt –, a megszólalókat is sajátosan helyettesíthető, alakmásszerűen egybefolyó figurákként jelenítve meg. Már idéztem az alábbi mondatot: »Biller úgy érezte, hogy már nagyon régóta kering a terek között.« (147.)¹² Az erre közvetlen következő mondat viszont már egyes szám első személyben szól: »Nem baj, majd Margitkának *elmondom* az egészet.« (147.) Nem sokkal később még ugyanezen a lapon ismét harmadik személyben áll: »Nézte a nénit.« A rákövetkező rövid mondatok már valószínűleg Biller szólamához köthetők, de ezt még nem egyértelműsítik névmások vagy személyragok: »Nem sűrgetően, ó, dehogy! Ez is olyan rézbőrű, mint Margitka mamája. Tiszta indián.« (147.) A beszélőnek a bekezdés első ígéjéhez mért megváltozása csupán ezután válik kétségtelenné: »Persze azt hiszi, hogy megveszek a lányáért.« (147.) Később Biller szólamába, a múlt felidézése során, mások szavai szövődnek, így Kürti megjegyzésében immár egyes szám második személyű névmás jelöli az éppen én-formában beszélő/emlékező/képzelt előadót: »Majd téged is behozlak a Központhoz, ne félj, öregem!« (148.) Biller persze a fejedelmi többestől sem tartózkodik: »Nem jövünk zavarba.« (149.) Sőt az a – beszélt nyelvben sem szokatlan – nyelvi jelenség is megfigyelhető a novellában, mikor az – amúgy ő-formájú történetmondásba vegyülő – én-formájú szólam beszélője eltávolítva, ő-ként beszél vagy gondolkodik önmagáról. Határozottan Biller szólamához köthető ugyanis a következő részlet: »És akkor ő, *Biller*, lovastól bele a folyóba! A többiek utána!« (149.) A szövegkörnyezet alapján gyaníthatóan ugyanez a helyzet pár sorral később: »Sötétben ültek a fiúk, ő meg a kép alatt.« (149.) Vagy más típusú, de szintén a köznyelvben is szokásos megoldásként: »Itt is milyen sötét van, *ebben* az utcában! Alig lát *az* ember.« (149.) Az

utóbbi, egy lapról való idézetek megelőzik a Vasvári Pál tanulóotthonba való megérkezést, és az elbeszélői hang váltogatása, összezavarása révén is nyomatékossá teszik Biller – identitásának teljes megingásáig fokozódó – tájékozódásvesztését.

Az egymásba nyíló terek útvesztője, múlt és jelen, képzelet és valóság egymásra vetülése, a különböző történetszálak összefolyása, az események ritmusának és nemegyszer a mondatoknak az ismétlődése, az alakok egymást tükröző viszonya, az elbeszélői hangok már-már apokaliptikus összezavarodása mellett a szövegek között is többszörös átjárások nyílnak. A novellák egyfelől motivikusan utalnak egymásra, másrésztől önmagukat is mint összeillesztett feljegyzéseket viszik színre. Az *Előadó eltűnik* alcíme „Biller jegyzeteiből” (156.), míg az eleve önértelmező címet viselő *Tépett füzetlapoké* „Zsámboky följegyzéseiből” (260.). Az egymásra utaló szövegek elgondolása – igaz, szereplői szólamba ültetve és ironikusan távolítva – tematikusan is megjelenik az első novellában: „Múltkor volt itt egy előadó! [...] Könyvet ismertetett, a Csapajevet. Ha Csapajevet meg akarjuk ismerni, meg kell ismernünk a Háborút és békét. Ezzel kezdte. Ha a Háborút és békét meg akarjuk ismerni... [...] A végén az Őszövétségnél kötött ki.” (150–151.) Ez pedig ráírnyíthatja a figyelmet arra, ahogy az *Előadók, társszerzők* szintén idézhet más műveket. Az 1970-es kötet kapcsán, de Mándy egész életművére kiterjesztett érvénnyel véli úgy Erdődy Edit, hogy „a társadalom alatti tenyészetnek a megmutatásával, »szenvtelen«, élőképszerű állapotrajzaival, melyek olykor a tragédiát is magukban hordják, az író a novellairodalom egyik fontos vonulatához csatlakozott – a jellegzetesen nagyvárosi, olykor naturalista jellegű novellairodalomhoz.”¹³ Nem tagadva ezt az összefüggést, Mándynak a 20. század eleji elbeszélési irodalomhoz fűződő más irányú kapcsolatát szeretném az alábbiakban kiemelni.

Már két esetben is említettem egy-egy lehetséges Kosztolányi-párhuzamot. Most az *Előadó hazamegy* ama közjátékszerű jelenetét idézem föl, amely számomra Krúdy *Szindbád*-jával teremt szorosabb szövegközi kapcsolatot. Ebben a jelenetben, szinte véletlenül, Kürti egy fényképészüzlet kirakata előtt áll meg az utcán, s ha már így alakult, a fényképeket is megnézi: „Egy rendőr kerek, bajszos arca mosolygott rá a fényképek közül. Kürti egy pillanatra megfélemedezett Amerika Hangjáról. A képeket nézte. Éltek ezek az emberek valaha? Odabent a keskeny, fekete ajtó mögött, vékony, kerti út vezet a bódéhoz. Odabent a szürke oszlop, a parkrészt. (Vagy inkább vidám csónakázást parancsolnak?) Vili, Hudák Vili, félkarral átöleli a lányt ott a tengerparton, a római emlékműnél. Aztán sötétzöld vízben áznak a lemezek, Hudák Vili arca és a lányé.” (179.) Szindbád harmadik útja során, a *Női arckép a kisvárosban* című novellában hosszan áll egy fényképész kirakata előtt, s az arcokat szemléli. Krúdy elbeszélésének részlete talán még a zárójeles közbeékelések révén is rokonságot tart Mándy természetesen jóval rövidebb és tömörebb leírásával, mint ahogy a tenger sem föltétlen véletlenül jelenik meg közös ellenpontként a két novellában: „Szindbád mindig szerette a fotográfus kirakatokat. A külvárosban gyakran álldogált ismeretlen emberek arcképei előtt, és szeretett olvasni az arcokról, szemekről, homlokokról. [...] Ím, itt egymás mellett két barátnő (ha nem volnának azok, nem kerülhetnének egymás mellé), az egyiknek imakönyv, a másiknak gyöngyvirág a kezében. Csöndes, ábrándos mosollyal néznek a tengerpartról, a strandról – talán éppen az ostende-iról – Szindbád arcá-

ba. A háttérben a tenger, rajta ringatózó hajó... E háttér csaknem valamennyi női fotográfián felfalázható. Vajon miért szeretik a nők a tengert? – kérdezte magában Szindbád.¹⁴ Jóllehet Szindbád belső magánbeszéde összefogott, Kürtié viszont töredezt és asszociatív módon szétartó, mindkét novellára jellemzők a féloldalas, függőben maradó, befejezetlen párbeszéd(töredék)ek. Szindbád vonatút közepete, egy félálomban hallott beszélgetés foszlányaiból értesül egy múltbéli szerelme házasságáról, a fényképész kirakata előtt ácsorgó Kürti pedig szinte véletlenül kapja el az előadására tett megjegyzések darabkáit. És ahogy Szindbád és Lenke párbeszéde lezáratlanul félbeszakad a férj érkezése folytán, úgy marad a novella zárlatában töredékes Kürtinek és szállásadónőjének vitája, a főhős vívódása is az elalvás és az álombéli tengerhez utazás révén.

Krúdy és Mándy kapcsolata a recepcióban nem ismeretlen, bár részben a korai írások kapcsán jelent meg. Nem vagyok meggyőződve róla, hogy a két író rokonító vonások köre a számos és tagadhatatlan különbség ellenére ilyen módon lezárható lenne. A ciklusszervezésben, az álomszerű, illetve álomba hajló utazásnak, illetve az elindulásnak és a (viszonylagossá tett) hazatérésnek, megérkezésnek és eltűnésnek a közös kronotoposzában éppúgy lehet rokonságot látni, miként a nőügyek sem nélkülöznek – persze esetlegesnek is vehető – párhuzamokat. A *Szindbád*-történetekben gyakorta megjelenő heterotopikus terek¹⁵ szintén összefüggésbe hozhatók Mándy kísértetjárta színhelyeivel.¹⁶ Ráadásul ahogy Szindbád közel sem mindig bizonyul sikeres, a szerelmi beteljesedésig jutó hódítónak, úgy Mándy hősei sem képesek kitörni helyzetükből, s mintegy ugyanazok között az állapotok között mozogva szinte mindig ugyanoda térnek vissza.

Az elbeszélés jelenének kísértetiessé válása, emlékezet és felejtés vibráló feszültsége, mindezek a hasonlóságok és párhuzamok ugyanakkor igen eltérő időtápasztalatról adódnak, és az epikai világalkotás sokban különböző feltételrendszerét szem előtt tartva értelmezendők. A kapcsolat föltevése és mérlegelése ebből adódóan természetesen nem jelentheti a történeti indexek határozott, látványos különbségeinek elhomályosítását, poétikai összefüggések gyorskezü egybemosását.¹⁷ Az értelmező távlat történeti feltételezettségéből viszont az is következik, hogy a perspektíva megváltozása, az olvasói figyelem áthelyeződése képes az irodalomtörténeti folyamatokat újrendezni, új fénytörésbe állítani. Ahogy Mándy novelláit olvasva háttérbe húzódik az ötvenes évek hatalmi viszonyainak tapasztalata, meggyőződése szerint úgy tűnik egyre jellemzőbben elő az a kapcsolat, amely az *Előadók, társszerzők* kötetet a századforduló elbeszélői hagyományaihoz fűzi. És ebben nemcsak a motivikus egybehangzások vagy a peremhelyzetben lét tematikus csomópontjai játszanak szerepet, hanem a történetmondás alakításának némely narratív megoldása is.¹⁸

A századforduló itt most Krúdy és Kosztolányi fémjelezte elbeszélői hagyományához történő kapcsolódás éppúgy nem változatlan ismétlést jelent, mint ahogy a *Fabulya felesége*-ben a Zsámboky által tervezgetett elbeszélés történetesora sem esik egybe – még a szikár eseményeket, például a feleségek számát tekintve sem – Fabulya házasságainak „valós” történetével. Ekképpen a Krúdy-novellák heterotópiái absztrakt módon irreálissá tett terek formálódnak át, az önazonosságot faggató alakmásvizony a személy föloldódásának egyszerre fizikai és kísérteties tapasztala-

latává változik, a vágyak és törekvések behatároltsága a helyben topogás és körben forgás világává szűkül. Ha azonban az eltérések mellett valóban számolhatunk kötődésekkel is, akkor Mándy ötvenes évekbeli elbeszélésmódja – Ottlikéhoz hasonlóan – egy abban az időben elhallgatott hagyomány „hangtalan”, ám egyre jelentősegteljesebbé váló folytatójának, pontosabban más tapasztalati összefüggések közé illeszkedő újraértelmezőjének is tartható.

JEGYZETEK

1. Lásd az első kiadást: Mándy Iván, *Előadók, társszerzők. 1950–52*, Magvető, Budapest, 1970. (A *Fabulya feleségei* korábban, 1959-ben már önállóan is megjelent.)

2. Aligha véletlen, hogy mindkét vállalkozás Domokos Mátyás nevéhez kapcsolódik: Mándy Iván, *Tépett füzetlapok. Válogatott novellák*, vál. Domokos Mátyás, Századvég, Budapest, 1992; Uő., *Fabulya feleségei. Kisregény – Előadók, társszerzők. Elbeszélések*, vál. Domokos Mátyás, Osiris, Budapest, 2000 (Millenniumi Könyvtár, 79).

3. Mikszáth Kálmántól Bodor Ádámgig ívelő irodalom-, illetve műfajtörténeti hagyományban helyezi el Mándy novellafüzereit, köztük hangsúlyosan az *Előadók, társszerzők* kötetet is: Olasz Sándor, *Műfajok között. Mándy Iván novellaciklusai és regényei*, Irodalomtörténet, 1998/3., 460–469, különösen 465–468.

4. Hóza Éva, *A novella új neve. Mándy Iván novelláinak tipológiája és szövegközi értelmezése*, Forum, Újvidék, 2003.

5. A zárójelben szereplő oldalszámok a Mándy életében megjelent gyűjteményes kiadásra vonatkoznak: Mándy Iván, *Előadók, társszerzők (Mi van Verával? – Előadók, társszerzők – Arnold, a bálnavadász)*, Magvető, Budapest, 1987. A címadó kötet írásait lásd: 145–383. (Néhány egyértelmű nyomdahiát jelöletlenül javítottam.)

6. Vö. Hóza, *i. m.*, 36–37.

7. Prágai Tamásnak a jungi lélekelemzés nyomvonalán haladó olvasata az elveszettség, az agresszió, az irracionális és a bezártság négy, szorosan összefüggő lélektani szervezőelvét látja érvényesülni az *Előadó érkezéskor*: Prágai Tamás, „most titokban egy fa nőt”. Az „autonóm komplexus” vizsgálata Mándy Iván *Előadó* megjelenik című novellájában, Új Forrás, 1998/1., 66–72. (A tanulmány, afféle freudi elszólásként, következetesen rosszul szerepelteti a novella címét.)

8. A körben mozgás (metaforikus) képzele már a zárlat előtt megjelenik a *Fabulya feleségeiben*: „Most megint úgy fordult a dolog, hogy Turcsányi védte Fabulyát, Zsámboky tajtékzott. – Szemét! Piszok! – Pörögtek Fabulya körül, mint két bűgőcsiga.” (357.) Majd nem sokkal később a címszereplő látszik keringeni egy reklámozslap körül: „Fabulya egy reklámozslapot döngtetett, egy reklámozslap körül keringett, [...] Zsámboky nézte, nézte, mint egy plakátra tekeredett jelenést.” (360–361.) A körforgáshoz kapcsolódó szédülés és irányvesztés érzése szintén hangsúlyos motívumként tűnik föl, elsősorban Turcsányi alakjához társítva: „Turcsányi úgy érezte, elvesz, elúszik a presszóban. Aztán meg olyasmit érzett, mint régen, amikor egyszer nem talált haza [...], és egész nap járkált a városban. [...] Turcsányi szédült. Megint egy név.” (301.) A körkörösségnek a történetmondás előrehaladását ellenpontozó szervezőelve és kronotoposzként is értelmezhető motívuma más Mándy-kötetekben is fontos szerephez jut. A *Mi van Verával?* nemcsak a telefonozás jelenetei révén, hanem a szereplők egymáshoz fűződő kapcsolatában is rendre él a körben forgás képeivel. Néhány példát emelve csupán ki: „Három fiú ugrált az előszobában Vera körül. Az első pillanatban meg se lehetett őket különböztetni.” (11.) „Az asszony meghajolt, pörgött, forgott.” (16.) „Vera és Feri egymás körül pörögtek. Egymás kezét fogták a festékes előtt, és pörögtek. Egy néni gyökeret eresztett a járda szélén, úgy nézte őket.” (81.) „Röpködött a szalag, valósággal köréjük csavarodott. [...] Futottak az utcán. Olykor megperdültek egymás körül. [...] Vera és Feri körülugrálták a mikrofont. A riporter kétségbeesetten forgott közöttük.” (84–85.) „Most megint mintha egy lemez forogna. De aztán az is leállt.” (143.) A forgó- és körmozgásokhoz egyszerre kapcsolódik ebben a kötetben a felszabadultság és a fenyegetettség érzése, a „tündériség” és vele együtt a pusztítás motívuma (lásd 11.), játékoság és kényszer, elfogadás és elutasítás benyomása, mozgás és bezártság ellentéte.

9. Kosztolányi Dezső, *A léggömb elrepül*, kiad. Réz Pál, Szépirodalmi, Budapest, 1981, 365 (Kosztolányi Dezső összes novellái, 1).

10. Uo., 366.

11. Hasonló történetváz szerepel Mándy egy rövid 1942-es írásában, amelyben az elbeszélő a halott Kosztolányit véli fölismerni a kávéházban. (Mándy Iván, *A Kosztolányi*, Pesti Hírlap, 1942. július 3., 6. Az írást újraközlése emelte be az irodalomtudományi eszmecsere nyilvánosságába: Uő., *Ma este Gizi énekel. Novellák és karcolatok*, kiad. Urbán László, Argumentum, Budapest, 2013. Majd ennek nyomán a szövegre Hózsá Éva irányította rá a Mándy-kutatók figyelmét: Hózsá Éva, *Fölállt a Titánia? Mándy Iván kisműfajai: az újabb fölállás kutatási lehetőségei* = Uő., *A móló hangja. Elhajózó és körüljáró irodalmi vizsgálatok*, Életjel, Szabadka, 2015, 50–52 [Életjel Könyvek, 163].)

12. Itt és a bekezdés további részében minden kiemelés tőlem származik.

13. Erdődy Edit, *Mándy Iván*, Balassi, Budapest, 1992, 39.

14. Krúdy Gyula, *Szindbád*, kiad. Kozocsa Sándor, Szépirodalmi, Budapest, 1985³, 44–46.

15. Vö. Michel Foucault, *Eltérő terek*, ford. Sutyák Tibor = Uő., *Nyelv a végtelenhez*, Latin Betűk, Debrecen, 1999, 147–155

16. A Mándy-novellák kísértetiességét hangsúlyozta Balassa Péter, *Mándy és a kísértetek. Művésztéről és Átkelés című kötetéről* = Uő., *Észjárások és formák. Elemzések és kritikák újabb prózáinkról 1978–1984*, Tankönyvkiadó, Budapest, 1985, 128–157.

17. A Magyar Irodalomtörténeti Társaság Mándy életművét tárgyaló konferenciáján, melyen a jelen tanulmány rövidített változata is elhangzott, Papp Ágnes Klára előadása vizsgálta részletesen a Krúdy- és Mándy-próza poétikai viszonyát.

18. Túlásnak tartom tehát Balassa Péter kijelentését, mely szerint Mándynak „legfeljebb távoli rokonságai vannak” (Balassa, *i. m.*, 146.), és hogy e szerző „hihetetlenül egyedül van a magyar irodalomban” (uo., 156.).

GINTLI TIBOR

Poétikai önreflexió a Fabulya feleségei szövegében

A regény recepciója már korábban rámutatott, hogy Mándynak ez a műve egyebek mellett a szövegformálás problémakörét viszi színre. Erdődy Edit monográfiájában a poétikai önreflexiónak ezt a megnyilvánulását érzékelve megállapítja, hogy a regény nem „egy emberről s nem is egy korszakról szól elsősorban, hanem a *próza-írásról*.”¹ Bodnár György szerint Mándynak ez az alkotása a művészregénynek azt a változatát képviseli, amely nem a művész személyiségét, hanem az írás, a narratív poétika kérdéseit állítja középpontba.² A poétikai önreflexió jelentőségének kiemelését azonban mindeddig nem követte a szöveg által felvetett elbeszélés-poétikai megfontolások részletesebb analízise.

Ha a regényben színre vitt poétikai döntések vizsgálatára vállalkozunk, érdemes megkülönböztetnünk Fabulya és feleségei történetének három elbeszélését, következő lépésként pedig értelmeznünk ezek egymáshoz való viszonyát. Az említett elkülönítés annak ellenére is szükségesnek mutatkozik, hogy a három elbeszélés keresztezi egymást, azaz a szöveg egy-egy szakasza nem rendelhető kizárólag egyik vagy másik elbeszéléshez. A történet egyik elbeszélését nyilván a Mándy Iván által írt szöveg képviseli, amely anonim narrátort léptet fel. Ez az elbeszélés tartalmazza azt a két szereplői szöveget, amelynek dialógusából a történet má-

sodik elbeszélése bontakozik ki. Ennek a párbeszédnek a nagyobb hányadát a regény a diegetikus világban ténylegesen elhangzó szöveggént pozicionálja, kisebb részét a két szereplő, Zsámboky és Turcsányi gondolatainak elbeszélői közvetítése alkotja. Bár Zsámboky elbeszélői tevékenysége lényegesen nagyobb teret kap, mint Turcsányié, ahogy emlékei és gondolatai is nagyobb szerephez jutnak, Turcsányi jelenléte és korlátozott elbeszélői szerepköre mégis fontos alkotóeleme a szövegnek, mert az ő közreműködése révén válik kettejük elbeszélése egyetlen narrátor monológja helyett dialógussá. Végül különös figyelem illeti meg a „láthatatlan kézirat”-ot, amely Zsámboky fejében készülődik.

Ez utóbbi elbeszéléssel kapcsolatban óhatatlanul felmerül a kérdés: vajon érdemes-e olyan „művet” értelmezni, amely tulajdonképpen el sem készül, mit lehet mondani egy ilyen fantom-elbeszéléstről? Nem képtelen vállalkozás-e egy meg sem született elbeszélést összehasonlítani a párbeszédben megképződő narratívával, illetve az anonim elbeszélő narrációjában megvalósuló elbeszéléssel? Több okból sem értelmetlen vállalkozás ez. Az anonim narrátor szólama ugyanis gyakran beavatja az olvasót Zsámbokynak a történet majdani megírására vonatkozó terveibe, előzetes döntéseibe és dilemmáiba. Ha magával a tervezett írásműben megvalósuló elbeszéléssel nem is találkozhatunk, koncepciójáról viszonylag részletes képet alkothatunk, ha nyomon követjük Zsámbokynak azokat a reflexióit, amelyeket önmagában a Turcsányinak szóló elbeszéléséhez, illetve Turcsányi ehhez kapcsolódó kiegészítéseihez fűz. Az említett megjegyzésekből kibontakozó elbeszéléspoétikai megfontolásokat összehasonlíthatjuk a két másik elbeszélés narratív eljárásaival, illetve az ezekből rekonstruálható elbeszéléspoétikai elvekkel. Amikor Zsámboky az éppen elhangzott szakaszon végrehajtandó módosításokról gondolkodik, láthatóvá válik a párbeszédben megnyilvánuló elbeszélői tevékenység és a koncipiált írott változat között mutatkozó távolság, abban az esetben azonban amikor Zsámbokyban nem fogalmazódik meg ilyen igény, a szóban előadott elbeszélés és a későbbi „láthatatlan kézirat” terve közel kerül egymáshoz. (Erre a ritkább változatra is találunk példát: ide sorolható az a részlet, amikor Zsámboky Fabulya Eszterrel tett kirándulásának groteszk eseménysorát adja elő, s magában már címet is ad a majdani novellának.)³

Mivel az anonim narrátor elbeszélésének nagyobb részét a dialógusban testet öltő szereplői elbeszélés közvetítése teszi ki, melyet a narrátor szólama csak a két szereplő tudattartalmának erősen korlátozott közvetítésével, illetve a beszélgetőtársak reakcióinak, gesztusainak, mimikájának szórványos, szűkszávú és jelzésszerű leírásával egészít ki, továbbá az anonim narrátor szólama nem látszik kétségbe vonni a dialógusból kibontakozó elbeszélés érvényességét sem annak módja, sem tartalma tekintetében, a két elbeszélés narratív sajátosságai között lényegesen kisebb távolság mutatkozik, mint a tervezett írásmű és a másik két elbeszélés között. Ennek tudatában az alábbi vizsgálat elsősorban a „láthatatlan kézirat” poétikai elvei és a másik két elbeszélés narratív jellegzetességei közötti viszony értelmezésére összpontosít.

A tervezett művel kapcsolatban az egyik leggyakrabban visszatérő nyelvi formulát a „megírás”. Zsámboky belső beszédében a „megír” ige gyakori felbukkanása nem csupán azzal a kézenfekvő ténnyel hozható összefüggésbe, hogy az írók

már csak ilyen módon hozzák létre műveiket. Fabulya történetének szereplői elbeszélése a diegetikus világban ténylegesen elhangzó dialógus során valósul meg, s ezt a narratívát az anonim narrátor elbeszélése úgy fogadja magába, hogy eközben nem nyilvánítja ki fenntartásait vele szemben. Mindez azt jelenti, hogy a három közül két elbeszélői szinten az élőbeszéd – pontosabban az élőbeszédet imitáló írásmód – jut meghatározó szerephez. Az elbeszélés dinamikáját, struktúráját, modalitását, szóhasználatát és mondatainak szintaxisát, mondhatni egész poétikáját a párbeszéd és az élőszó nyelvi mintázata határozza meg. Mándy regénye reflektál saját újszerű, a magyar epikai hagyomány kontextusában akár szokatlannak is nevezhető megoldásaira. Ez a poétikai innováció a maga hivatkozási alapját az élőbeszédben találja meg. Az irodalom intézményesült formáinak megkérdőjelezése olykor a nyugatos szerzők esetében is az élőbeszéd imitációjára épült, gondoljunk csak Tersánszky műveire, Kosztolányi *Esti Kornéljára* vagy az *Egy asszony beszéd* című ciklusára.⁴ Az írás-szóbeliség oppozíciójából táplálkozó korábbi poétikai újítások azonban elsősorban az anekdotizmusból eredeztethető elbeszélőkedv hagyományához kapcsolódtak. Ráérős beszédtempó, a kifejtettség magas foka, gördülékeny előadásmód jellemezte őket. Mándy prózája ezzel szemben a kihagyásos szerkesztésmódra, az utalásszerű megoldásokra merített ösztönzést a párbeszéd nyelvi formáiból. Hiányos mondatok, a hallgatás szövegformáló tényezőként való felfogása, a célra tartott szerkezettel szemben az esetlegesség elvének poétikai eljárásá formálása jellemzi az oralitás imitációjának ezt a változatát.

Míg a szereplői elbeszélés és az anonim narrátor elbeszélése határozottan érvényre juttatja a dialógus nyelvi mintáját követő oralitás elvét, Zsámboky egyszólamú, monologikus írásművet koncipiál, ezért érzi úgy többször is, hogy Turcsányi Fabulya személyére vonatkozó ellenvetéseivel avatatlanul belejavít az ő „láthatatlan kéziratába”. A dialógusban az eltérő nézőpontok egyidejűleg jelenhetnek meg, miközben egyik sem jut kizárólagos érvényre. A regény szövegének első kétharmadában Zsámboky szólama Fabulya figuráját a „lehetetlen alak” formulájának szellemében beszéli el. Turcsányi szólama ezt a megközelítést ellenpontozza Fabulya önfeláldozásának és más pozitív vonásainak említésével. Zsámboky erre az övétől eltérő nézőpontra reagál, amikor úgy véli, hogy Turcsányi „[j]ól belepancsolt Fabulyába”.⁵ Zsámboky tehát kiismerhető személyiségként szándékozik megjelölni Fabulyát a „láthatatlan kéziratban”, olyan alakként, akiről nagyobb nehézségek nélkül határozott képet lehet alkotni. Ugyanakkor a párbeszéd során – önmaga számára is meglepetést okozva – önkéntelenül mentegetni kezdi Fabulyát, amikor Turcsányi – korábbi álláspontjától távolodva – elítélő hangon nyilatkozik róla. A szövegnek ettől a pontjától folyton váltakozik szerepkörük, mindig az ellentétes pólust foglalják el, mint a másik. A gyakori szerepcserét egy alkalommal az anonim narrátor szólama is konstatálja: „Most megint fordult a dolog, hogy Turcsányi védte Fabulyát, Zsámboky tájékozott”.⁶ Folyton felcserélődő pozíciójuk elsősorban nem rivalizálásukkal magyarázható, hanem annak önkéntelen érzékelésével, hogy egyetlen nézőpontból közelítve Fabulya nem jellemezhető kielégítően. A dialogikus orális elbeszélésben ez a meggyőződés nyelvi ténnyé válik, miközben Zsámboky a párbeszéd során bekövetkező felismerést vonakodik a tervezett elbeszélésben is érvényre juttatni:

„Zsámboky meg azt gondolta: – Teljesen megbolondultam. Miért mondom el ezt a felolvasást? Miért mondtam el, hogy izgult Fabulya Eszter verseiért? Ha így is volt, ki kéne hagyni, áthúzni. Igen, ez nem lehet benne ebben a történetben. Fabulya itt egészen más, mint ahogy elindult. Nem olyan vacak alak, nem olyan elsavanyodott kereskedő, akit már csak az izgat, mennyiért adhat el egy könyvet. Ebben a jelenetben szerelmes, az ám, lobogó szerelmes! – Eltűnődött. – De miért kéne kihagyni? Ha ilyen volt? Ha ilyen is volt?”⁷⁷

Zsámboky első reakciója a húzás, az írott változatba kevésbé ellentmondásos figurát szán, azután elbizonytalanodik döntése helyességében, hezitálását az idézet végén szereplő kérdések jelzik. Az első reakció magyarázata minden bizonnyal az irodalmi elbeszélés intézményesült formáiban keresendő. Zsámboky vélhetőleg úgy érzi, hogy az ilyen mértékben ellentmondásos, mozaikszerű részletekből felépített figura nem felel meg az alakábrázolás irodalmi konvencióinak. Ha ezt a szereplői vélekedést a regény önreflexiójaként értelmezzük, felmerül a kérdés, valóban helytálló-e Mándy poétikai önértelmezése? Bár köztudomású, hogy már a *Nyugat* első nemzedékének írói közül is többen arra a belátásra jutottak, hogy a személyiség megismerhetetlen, e meggyőződés mégsem alakította át gyökeresen a személyiség megjelenítésének narratív gyakorlatát. Míg Mándy regényében egymástól többé-kevésbé elszigetelt, szoros összefüggést nem mutató jelenetek és jelenettöredékek rajzolják ki az alak sziluettjét, a szereplő megjelenítése mind Kosztolányi, mind Füst Milán prózájában lényegesen folyamatszerűbb. Ezek a személyiség átláthatatlanságát gyakran tematizáló prózai életművek az események időrendjéhez is sokkal inkább ragaszkodnak az elbeszélés során, mint Mándy írásai. Az időrend összefüggést sugall, hajlamosak vagyunk azt hinni, hogy az egymást követő események között okozati összefüggés áll fenn, egymásra következésük nem a véletlen műve. Az izolált jelenetekből építkező narratív szerkezet mozaikszerűvé alakítja a figura képét. Ha Kosztolányi és Füst prózája kapcsán felvetjük a kérdést, hogy a személyiség kiismerhetetlenségének elvét milyen hatékonysággal konvertálták narratív eljárásokká, arra a belátásra juthatunk, hogy a poétikai megoldások nem jutnak el a tematizált elvi belátások szintjéig. Az *Édes Anna* bírāja ugyan a regény végén megállapítja, hogy minden emberi tett kiismerhetetlenül bizonyult, de a regény szövege nem szembesít sem a szereplők személyiségjegyeinek zavarba ejtő sokféleségével, sem a megjelenítés mozaikszerű töredezettségével nem jellemzi. Füst Milán prózája valamivel hatékonyabban emeli poétikai szintre a személyiség kiismerhetetlenségének meggyőződését a szereplői elbeszélő megbízhatatlanságának és korlátozott tudásának jelzései révén. A megjelenítés folyamatszerűsége azonban jellemző marad, csupán az én-elbeszélő perspektívájának relatív érvényessége válik nyilvánvalóvá. A megjelenítés szerkezete nem megy át alapvető változáson, csupán a kialakult jellemkép válik ellentmondásossá. Ez természetesen korántsem lebecsülendő mértékű innováció a hazai prózapoétika kontextusában, csupán azért érdemes kiterjedésének határait rámutatni, hogy világossá váljon: Mándy prózája az alakok megjelenítése terén valóban számottevő poétikai újítást hajtott végre.

A fent idézett részlethez egy további kommentár kívánczik. Zsámboky a húzás ellen szóló érvként azt hozza fel az önmagával folytatott vitában, hogy Fabulya

„ilyen volt”, pontosabban „ilyen is volt”. Ez az érv az alakformálás intézményesült irodalmi gyakorlatával szemben a hitelességre apellál. Nem azt állítja, hogy a húzással gyengébb lesz a szöveg esztétikai hatása, megbomlik a kompozíció stb., hanem tulajdonképpen a valóságosság elvével szembesíti a homogenizálás szándékát. Ez a hitelesség kívánalmát megfogalmazó megfontolás aligha értelmezhető a posztmodern szövegirodalom poétikájának megelőlegezéseként, mint ahogy a regény elbeszélismódját sem meggyőző javaslat ebbe a kontextusba állítani.⁸ A hitelesség elve egy korábbi szöveghelyen is felmerül, ugyancsak egy tervezett húzással kapcsolatban: „– Nem – gondolta Zsámboky –, Kaufrotterből »húzni«. Olyan, mint egy ligeti kikiáltó. De hát így mondta, ilyen vacakul.”⁹ Kaufrotter a korábban elbeszélte jelenetben meglehetősen ócska fogásokkal él annak érdekében, hogy Adél figyelmét felkeltse főnöke, Kalmár Béla iránt. Átlátszó retorikájával szemben esztétikai kifogások merülnek fel: túl lapos, nincs benne semmi eredetiség. A húzást tehát éppen az esztétizáló tendenciájú irodalmi konvenció sugallja, miközben a megőrzés mellett az „így történt”, a hitelesség elve szól. Talán felesleges emlétenem, hogy Kaufrotter jelenetét nem hagyta ki sem a dialogikus narratíva, sem az anonim narrátor elbeszélése.

A valóságosság elvének hallatán nem érdemes gyanakvó álláspontra helyezkednünk. Ez a narratív technika ugyanolyan legitim (fikciós) eljárása az elbeszélő irodalomnak, mint a fiktitivást vagy a szövegszerűséget hangsúlyozó megoldások. Értelmetlen e formák között eleve adott értékkülönbséget feltételezni. Az elmúlt két-három évtizedben a hazai irodalomtudomány a jelentős irodalmi teljesítményeket gyakran a posztmodern szövegirodalom előfutáraként igyekezett feltüntetni, mintegy ezzel hangsúlyozva jelentőségüket. Ez az értelmezői gyakorlat saját hangoztatott elveivel ellentétben tulajdonképpen fejlődéselvű koncepciót képviselt, a kortárs jelen szépirodalmának poétikáját mintegy normává emelve az irodalom alakulástörténetét valójában célelvű folyamatként gondolta el. E közelítésmód szerint a korábbi időszakok irodalma csak abban az esetben méltó a figyelemre, ha a posztmodern poétika felé mutat. A szövegirodalom jelentős teljesítményeit valamennyien nagy élvezettel olvassuk, ugyanakkor ma már kézenfekvő tapasztalat, hogy ez az irányzat, mint bármely másik, ugyancsak történeti jelenség, s nem pedig időtlen norma. Éppen ezért nincs szükség arra, hogy Mátyás prózájának jelentőségét azzal igyekezzünk alátámasztani, hogy mindenáron a hazai posztmodern közvetlen előzményeként állítsuk be.

Arra sincs okunk, hogy a valóságosság poétikai eljárásaihoz nyomban a realizmus kategóriáját társítsuk. A valóságosság eljárásaival számos irodalomtörténeti korszak élt, nem csupán a 19. századi realizmus, s azt is leszögezhetjük, hogy a valóságosság igénye nem jár együtt szükségszerűen a realizmus ismeretelméleti optimizmusával, ha tetszik: ismeretelméleti naivitásával sem. A korábban idézett szöveghe-lyen Zsámboky helyesbíti önmagát, így végül pontosan fogalmaz: „ilyen is volt”. Ez a nézőpont nem ringatja magát az egész áttekintésének illúziójába. Csak részleteket érzékel, s csupán azt konstatálja, hogy a részletnek helye van a mozaikszerű, töredezett portréban. Nem feltételezi, hogy valaha is összefüggő, hiánytalan képet alkothat. A töredékek nem állnak össze hézagmentes egésszé. Zsámboky a regény első oldalain még Fabulya rovására írja, hogy nem tud világos képet alkotni róla:

„Zsámboky a vállát rángatta, legyintett. – A barátom... hagyjuk ezt. – Aztán még annyit mondott: – Azt se tudom, kicsoda!

Mintha kirántanák a széket Turcsányi alól. – Húsz éve ismered, legalább húsz éve!

Zsámboky apró köröket vont az asztalon, a bosszúság köreit.

– Ismerem... hm, aztán mit tudok róla? Semmit!”¹⁰

Az idézett szöveghely különbséget tesz a „tud” és az „ismer” között. Tudni, hogy valaki kicsoda, ebben az esetben azt jelenti: átlátni személyisége lényegét, biztos és határozott képpel rendelkezni róla. Ismerni a regény kontextusában pedig annyit tesz: kapcsolatban lenni vele, közös élményekkel, közös történettel rendelkezni. A regény zárlatában a szereplő és orális elbeszélő Zsámboky már feladja a tudásra vonatkozó igényét: „Ki ez? Tündér? Uzsorás? Varázsló, aki ebben a gömbben utazik utcák és városok fölött? Mindegy, menni kell vele, mint azon a régi szilveszteréjszakán.”¹¹ Elfogadja, hogy elég ismernie Fabulyát, nem kell tudnia, hogy kicsoda, elég megérteni, hogy köze van hozzá. Zsámboky mint író a regény cselekményidejében nem jut el eddig a belátásig. Azt hiszi, áttekintő tudás hiányában nem lehet könyvet írni, a láthatatlan kéziratra vonatkozó utolsó reflexiója a terv feladása: „Érezte, oly tisztán és világosan érezte ebben a pillanatban, hogy soha nem tudja ő ezt megírni. Se Fabulyát, se a feleségeit, se ezt a barátságot vagy mi a csudát. Két mondat után elhal az egész, nemhogy még »kibontaná az anyagot«.”¹²

Az anyag kibontásának igénye olyan poétikai felfogásra utal, amely a jelzészerű, utalásokra épülő előadásmóddal szemben a folyamatszerűséget és a kifejtettséget részesíti előnyben. A részletet, a mozzanatot megragadó láttatás helyett összefüggő, rendezett történet megalkotására törekszik. Amikor Turcsányi megemlíti, hogy jelen volt Fabulya és Eszter válóperes tárgyalásán, Zsámboky a történet részletes, alapos előadását várja Turcsányitól, mivel a jelenet megírását is körültekintően megrajzolt összképként gondolja el. Továbbá olyan mindentudó elbeszélőt koncipiál, aki pontosan átlátja az összefüggéseket, aki az elbeszélés révén rendet visz a kuszának tűnő viszonyokba:

„Gyerünk már azzal a tárgyalással! Ha egyáltalán valaha is kezdeni akarok valamit ezzel a történettel, a válóperi tárgyalást be kell vennem. – Majd azt gondolta: – Mindenekelőtt rendet kell teremtenem ebben a bozótban, tudnom kell, kinek mi a szerepe Fabulya mellett, kit hova tegyek.

Turcsányi végül is kibökte.

– Hát elváltak.

Zsámboky majd felrobbant. Ennyi az egész! Tessék – és most kezdjek vele valamit! Talán írjam oda a történet végére. – Hát elváltak.”¹³

Zsámboky erőlködik, hogy képzeletben megrajzolja a jelenetet annak összes szereplőjével, de azt tapasztalja, hogy egyedül Fabulyát látja, s nem tudja „mellékelni a bírót, Esztert és a tanúkat.”¹⁴ A tárgyalás után Turcsányi szűkszavú beszámolója szerint a peres felek és a tanúk cukrászdába mentek. Zsámboky ismét megpróbál valamilyen áttekintő perspektívát érvényesíteni, és elképzelni a jelenetet.

De hiába „próbálta betuszkolni Fabulyáékát a cukrászdába”, mert a „kép remegni kezdett, az arcok szétfoszlottak, és a kis társaság eltűnt Zsámboky szeme elől.”¹⁵ Helyettük egyetlen alak tűnik fel a cukrászdabeli képben, Fabulya első felesége, aki jelen sem volt a tárgyaláson. Olyan látványok kerülnek tehát egymás mellé, amelyeket nem kapcsol össze sem a cselekmény, sem az időrend.

Zsámboky az elbeszélés dialógusban kialakult, gyakran esetlegességek révén kiépülő szerkezetét már-már kaotikusnak érzi, és több alkalommal is a rendezettség igényével lép fel. Amikor Turcsányi egy megjegyzés révén hirtelen előreugrik Eszter történetében, Zsámboky nehezen viseli a köztes események kihagyását:

„Zsámboky valahogy olyan volt, mint egy könyv, amelyben messze előrelapoztak, fejezeteket ugrottak át. Még szerette volna elmondani, hogyan találkozott Eszterrel a Rádióban, ahova Fabulya írásait cipelte, akárcsak valamikor Adél, aztán mikor tejet vitt fel Fabulyának, kis kannában, mint a mesebeli Piroska a nagymamának.”¹⁶

A Zsámboky szóbeli előadásából kényszerűen kimaradt eseményekről az anonim narrátor elbeszélése sem tudósít, ami arra utal, hogy a *Fabulya feleségei* című regény nem akar megfelelni az olyan típusú elvárásoknak, amelyeket Zsámboky támaszt az irodalmi elbeszéléssel szemben. Ugyancsak a rendezettség Zsámboky-féle igényének elvetésére utal az is, hogy Zsámboky felesleges ismétlésnek tekinti, s ezért kihagyná tervezett művéből azokat a jeleneteket, amelyek számottevően nem mozdítják előre a cselekményt, s amelyeket az orális elbeszélés s így maga a regényszöveg is tartalmaz.¹⁷ Az áttekinthetőség jegyében sokallja Fabulya négy feleségét, úgy dönt, hogy az általa írt változatban nem lesz negyedik felesége, „[h]árom éppen elég ebben a történetben”.¹⁸ Végül, amikor arról értesül, hogy Fabulya a negyedik feleség után ismét a nősülésre célozgatott Turcsányiék konyhájában, végleg feladja a rendezett, áttekinthető elbeszélés megírására vonatkozó terveit: „Zsámboky ujjával a homlokát nyomkodta. Azt hitte, megőrült. Mi ez? Miről beszél Turcsányi? Fabulya újabb házasságáról? Hányadikról? Elég! Elég legyen már ebből!”¹⁹

Zsámboky előadásmódját, amikor a dialogikus elbeszélés egyik orális narrátorként működik, a kihagyás, az utalás, a töredékesség, a folyamatszerűség megszakítása és az esetlegesség jellemzi, míg íróként a történet módszeres kibontását, rendezett, előre haladó struktúráját tekinti követendő eszménynek. (A szóbeli elbeszélés másik szolamának hallgatójaként ugyanakkor nagyobb rendezettséget várna Turcsányitól, illetve egy ponton elveszti a fonalat, ahogy Turcsányi is az ő elbeszélése során.) Mindez arra utal, hogy az irodalom intézményesült eljárásai és a rögzült befogadói magatartások egy nagyon is természetes struktúrának állnak ellent. A mindennapos beszédtevékenységünk alapját képező párbeszédben az információk nem kimódolt rendszerességgel követik egymást, hanem előfordulásukban a természetes esetlegesség is szerephez jut. Zsámbokyt – miközben orális elbeszélőként maga is ezt az előadásmódot követi – a rendezett megformáltságot preferáló poétikai előfeltevései visszatartják a szóbeli előadás formáinak írásban történő alkalmazásától. A szabályos, áttekinthető elrendezés irodalmi konvenciója a regény által korszerűtlennek és művinek minősített elbeszélésmód fenntartására készíti.

Ezen a ponton ismét megjelenik a valóságosság elve. A párbeszéd töredékességét, laza szerkezetét, esetlegességeit imitáló elbeszélismódot jelentős részben az igazolja e megközelítés szerint, hogy az irodalom közegén kívül ez a történetek elbeszélésének megszokott módja. Az orális beszédtevékenység során előadott történeteknek nincs mindentudó elbeszélőjük, a dolgok nem előre kész, rendezett struktúrába illeszkedve adódnak számunkra, hanem esetleges és szórványos módon. E perspektívából tekintve a célra tartott, hangsúlyozottan folyamatszerű, módszeresen kibontott történetet nyújtó elbeszélés olyan hamis konstrukció, amely nem felel meg annak a módnak, ahogy a világot megtapasztaljuk.

JEGYZETEK

1. Erdődy Edit, *Mándy Iván* (Kortársaink), Budapest, Balassi Kiadó, 1992, 28.
2. Bodnár György, *Fabulya az utókorban. Mándy Iván: Fabulya feleségei* – Uő., *Jövő múlt időben*, Budapest, Balassi Kiadó, 1998, 281.
3. Mándy Iván, *Fabulya feleségei* = Uő., *Regények I*, Budapest, Palatinus, 2005, 380–386.
4. Erről részletesebben lásd Gintli Tibor, *Anekdotizmus és poétikai innováció az Esti Kornél szövegében*, *Literatura*, 2016/3, 134–148., valamint *Tersánszky és az anekdotikus elbeszélismód hagyománya*, *Irodalomtörténet*, 2014/3, 357–377.
5. Mándy, *i. m.*, 373.
6. *Uo.*, 397.
7. *Uo.*, 388.
8. Véleményem szerint Erdődy Edit téved, amikor a *Fabulya feleségei* szövegalkotási gyakorlatát a posztmodern poétikával nem csupán összefüggésbe hozza, hanem tulajdonképpen azonosítja: „Zsámboky nem öncélúan, hanem a rögzítés, a megírás szándékával idézi fel a Fabulyával kapcsolatos epizódokat, emlékeket. Számára Fabulya alakja, akárcsak Turcsányié, csupán nyersanyag, motívum: feldolgozandó életanyag és formába öntendő tárgy, mely az elképzelt alkotásban végtelen számú módon realizálódhat. Ezen a ponton érezzük a kisregényt a leginkább úttörőnek, leginkább modernnek, sőt posztmodernnek: irodalom és élet ilyenfajta egybemosása, összeolvasztása; az írás, a mű ismeretelméleti viszonylatainak összekuszálása, az írás valóságra vonatkoztathatóságának a teljes megszüntetése először a hetvenes évek prózatőrekvéseiben, majd a nyolcvanas évek posztmodern jellegű irodalmában válik általánossá. Posztmodern jellegzetesség a számtalan lehetőség, variáció felvetése és eldöntetlenség: nem egy konkrét szöveg születik tehát, hanem számtalan lehetséges, melyek közül nem kell az olvasónak választania. (Erdődy Edit, *i. m.*, 30.) Erdődy Edit megítélése szerint figyelmen kívül hagyja, hogy Fabulya történetének három elbeszélése közül Zsámboky a maga „láthatatlan kézirátát” meglehetősen idejétmúlt elvek szerint próbálja létrehozni. A „megírásra” vonatkozó szándékát a hagyományos elvárásoknak való megfelelés igénye irányítja – többek között Fabulya alakjának egyértelmű beállítása, egy adott típusba történő beskatulyázása –, amely csak akkor közeledik időlegesen Fabulya történetének a regény által megvalósított elbeszéléséhez, amikor a hitelesség kérdése kapcsán Zsámboky kezdi megkérdőjelezni saját elveit. Tehát éppen a hitelesség igénye lesz az, amely – ha időlegesen is, de – eltávolítja a konvencionális elbeszélői formáktól. Az anonim narrátor elbeszélése szintén nem tekinthető posztmodernnek, sem a töredékesség, sem a végérvényes tudás megkérdőjelezése nem teszi azzá, hiszen ezek az eljárások már a modernség prózájára is jellemzők voltak. Az elbeszélés szükségszerűen perspektivikus jellege, azaz részleges érvényessége Henry James regényei óta közzismert. Másrészt Mándy regénye korántsem hagyja eldöntetlenül a három elbeszélés viszonyát. Zsámboky láthatatlan kézirátát szerzőjének ódivatú elvei ironikus kontextusba helyezik, az anonim narrátor elbeszélői tevékenysége pedig lényegében a szereplők dialógusában megvalósuló történetmondás két szolamának összefogásában merül ki. Az elbeszélő saját szolamának terjedelme a szöveg teljes terjedelméhez mérve szinte elenyésző. A regény tehát aligha helyez egymás mellé számtalan lehetséges elbeszélést, a megjelenő három viszonyát pedig korántsem hagyja eldöntetlenül, hanem értékrangsor állít fel közöttük.
9. Mándy, *i. m.*, 347.

10. *Uo.*, 329.

11. *Uo.*, 418.

12. *Uo.*, 414.

13. *Uo.*, 411.

14. *Uo.*, 412.

15. *Uo.*, 413.

16. *Uo.*, 388–389. Figyelmet érdemel, hogy az idézett részletben Zsámboky csalódottságát egy olyan hasonlat jeleníti meg, amely a könyv médiumát említi. Az orális elbeszélés időrendet felbolygató előadásmódja a könyvben megvalósuló rendezettség türelmetlen megbontásaként jelenik meg a szereplő tudatában. Mindez megerősíti az intézményesült irodalmi hagyomány és az oralitás elvének reflektált szövegbeli szembeállításáról, valamint a regény élőbeszédet követő poétikai orientációjáról mondottakat.

17. „Ezt már ismerjük – mondta magában Zsámboky. – Ez a jelenet nagyjából benne van a »tárgyalásban«, amikor Fabulya össze akarta roppantani Esztert, aztán abban is, amikor én találkoztam az utcán Fabulyával.” *Uo.*, 399.

18. *Uo.*, 404.

19. *Uo.*, 414.

szemle

Útban a nyelv(ek)hez

KULCSÁR-SZABÓ ZOLTÁN: SZINONÍMIÁK. KÖZELEDÉSEK HEIDEGGERHEZ

Heidegger magyar recepciója evidens okokból a nyolcvanas évekig váratott magára, és 1990 után intézményesült. E recepció komoly intenzitással és eredményekkel zajlott filozófiai, esztétikaelméleti és irodalomtudományos diskurzusokban, legújabb monografikus eredménye pedig Kulcsár-Szabó Zoltán könyve. E munka témája legalább annyira irodalomelméleti, sőt poetológiai érdekelttségű, mint filozófiai. A „fordítás” problémája áll ugyanis többszörösen is a könyv középpontjában, amely módszertanilag azért is az újabb keletű magyar Heidegger-recepció kiemelkedő dokumentuma, mert összetett módon diszciplínaközi munka, filozófiai, nyelv-, irodalom-, esztétika-, kultúraelméleti kérdésirányokkal, tétikkel és eredményekkel. Leginkább a „kritikai elmélet” műfajához közelíthető, mint már korábbi könyve, *A gondolkodás háborúi* is, amelyben Heidegger fontos, noha kevésbé manifeszt szerepet játszott. Ez a kötet a műalkotásról, költés és gondolkodás szomszédságáról, a technikáról, a fordításról, összességében *a nyelvről* töprengő Heideggert avatja témájául, így próbál „közeledni” hozzá. „A nyelv nyelv” heideggeri „mély értelmű tautológiá”-jának értelmezése, az ehhez kapcsolódó gondolati és problémaorientált aspektusok kibontása a könyv feladata a hátsó borító tanúsága szerint. A tautológia *nyelvi* mozzanata eszerint a *nyelthez* való közeledés *nyelvi* (persze, hézagoktól, sőt törésektől nem mentes) pályájának bizonyul.

Már az alcím is Heidegger szellemében kíván beszélni: ez az értelmező kapcsolatba kerülés csak közeledés lehet, ha valóban történésként megy végbe, nem módszertanilag mégannyira aládúcolt intencionális-teleologikus, a (ki)kérdés primátusát, autonómiáját mindenekfölött kitüntető „megközelítés”. Heideggerre ráhallgatni kíván ez a könyv, műveire mint egyfajta „Zusage”-re (vagy „Sage”-re), ezek közlésigényét meghallva, a „közeledést” pedig ezen meghallás struktúramozzanataként hagyva megtörténni. Mindez tartalmi szinten is megvalósul, a „Zuspruch” egyik jelentése („vigasz”) szervezi például a könyvnek Heidegger technikakritikájáról adott értelmezését, miszerint ez nem annyira a technika és annak lényege közötti elhatárolásban (itt akár Derridával is vitatkozva), mint inkább „a technikához való 'szabad viszony' kidolgozásához vagy a 'józan készenlét' fenntartásához” vezető lehetőségek felvetésében volt érdekelt (76.). (Utóbbi vélhetőleg mégis függ az említett elhatárolástól, hiszen a „megmentés” Heidegger számára éppen a „lényeg megmentését” jelenti.)

Heidegger gondolkodásának a „közelség” centrális fogalma, már a *Lét és időben* is emlékezetes mondatok olvashatók az ittlét (aminek már neve is – Dasein – ezt a közelséget implikálja) „lényegi tendenciájáról a közelségre nézve”. Nem lehet még

csak felsorolásszerűen sem érzékeltetni e fogalom jelentéstani síkjait és hordtávolságát az életműben, Heidegger gondolkodói habitusának velejét tekintve talán a következőképpen lehet „módszertani” szinten lokalizálni a közelség gondolatát: a mibenlét, a minéműség, „mi” („Was”, „Was-sein”) kérdésétől a „hogy” („Daß-sein”), a létezés, továbbá az „igazlét” („Wahr-sein”) komplexumához (utóbbi két dimenzió viszonyához) vezető gondolkodói attitűd az, amely végrehajtja a közelség, a közeledés mozgását. A gondolati problémákhoz, kihívásokhoz, kérdésességhez való nem-reduktív hozzáférés mint közeledés ezen mozgás függvénye. Ebben az esetben főképpen, átfogó módon: a *nyelvhez* való közeledése (ez a kötet fő motivációja), nem annak „Was”-jellegéhez (pl. jelentéséhez), de magához a „Daß”-szerű létmódjához, magának a nyelvnek a megmutatkozásához (úgy is mint igazságsemenyhez), ahhoz, hogy „a nyelv nyelvként kerüljön szóba/térjen vissza a nyelvbe” (*Az út a nyelvhez* diktuma szerint: „Die Sprache als die Sprache zur Sprache bringen.”). A heideggeri előfeltételezés értelmében: „a nyelv magának a létnek világló-rejtező eljövetele” (*Levél a humanizmusról*).

Ez a kérdésirány nyelvelméletileg-kultúratudományosan fogalmazva a „performativitás” komplexumára irányul, ez mozgatja – és ezt követik a kötet írásai is: a műbeli alapítás és igazságtörténet kapcsán *A műalkotás eredetében*; a technika és lenni-hagyás összefüggésében; a fordítás mint a „szinonímia” megkettőződéseinek létrehívása tekintetében; végül a görög „phüszisz” mint elrejtettség történéseinek kontextusában. Az említett közelség a kései Heideggernél „a gondolkodás jámborságában” konkretizálódik, ennek már nem a kérdés az alapgesztusa, hanem a „Zusage” meghallása, az ennek meg-felelő reszponzivitás, a „mi hív gondolkodni?” tapasztalata (a heideggeri gondolkodás ezen fordulatát Derrida erőteljesen hangsúlyozta). Ezzel a könyv nagyjából a „Kehre” utáni Heideggertől nyeri fő kérdéseit.

Az öt magvas és terjedelmes tanulmányt tartalmazó kötet Heidegger életművének tág értelemben vett kultúratudományos szempontból elsőrangú, abban sokrétűen jelen levő gondolati problémáit tárgyalja, következetesen, ugyanakkor eredeti módon feltárva azok lehetséges nyelvelméleti aspektusait. Ez a megközelítési mód már önmagában fordításként működik, pl. filozófia és nyelvelmélet, nyelvfilozófia és irodalomtudomány között, ezek kérdéseit kölcsönösen egymás médiumaként hozva működésbe. A „közeledések Heideggerhez” tehát nem valamiféle referenciális úton, filológiai vagy eszmetörténeti identifikáció pályáin zajlanak, hanem a fordítás, szinoním(i)ák felfedezésének nyelvi-fogalmi-problémaközpontú sűrűbe vezető útjain. A fordítás performativitása az a „Daß”, (nem a „mi”, hanem a) „hogy”, amelynek dimenziójában ez a közeledés végbemegy (amely persze egyúttal sajátos távolodás, törés is). A közeledés vagy közelség mozgását alapvetően a cirkularitás összefüggései rajzolják ki: például materialitás és ismétlés között, a fordításnak a sajátot megmutató teljesítményében, búcsú és megérkezés között a Lét turizmusában. A távolodás pedig a cirkularitást egyáltalán megtörténni kényszerítő törések mentén zajlik (vö. ezekhez Simon Attila recenzióját: *Ez az egyszerű, megfoghatatlan tényállás*, Tiszatáj 2017/11, 138–144.).

Nincs még egy gondolkodó, akinek (főleg a „Kehre” utáni) művét, nyelvét és fogalmainak ne minősítették volna oly gyakran „zsargon”-nak vagy szömisztikának. A Heideggerhez való termékeny hozzáférésnek már eleve fordításnak kell lennie, ha

nem akar (szándékolatlanul önparodisztikus) parafrázisnak tűnni. Alighanem minden filozófia esetében fennáll ez a hermeneutikai követelmény vagy kihívás, a nyelvfilozófus Heidegger olvasása azonban kezdettől fogva szükségszerűvé teszi ennek reflexióját. Így a könyv érdemei kettősek: nemcsak alaposan és invenciós módon tárgyal eminens heideggeri témákat, áttekintve a terjedelmes és szövevényes életmű számos fonalát és összefüggését, hanem ezeket a témákat magának a vizsgálódásnak a médiumává avatja. Ekképpen a fordítás, a szinonímia mint a könyv két fejezetének központi témái Heidegger értelmezhetőségének trópusaivá válnak. Mindez a központi kérdésfeltevés háttére előtt kerül kifejtésre, a heideggeri mű azon fő csapásirányát követve, mely abban érdekelt, hogy „a nyelv jel- vagy eszközszerű használatát [...] egy ennél eredendőbbnek tételezett nyelvtapasztalatba [ültesse át].” (122.) A nyelvet „ami”-ként („Was”) tételező-determináló jel paradigmáját visszafordítva tehát annak „Daß”-jellegű dimenzionalitásába és igazságtörténetébe. Ebben a többszörös fordítaseseményben kardinális nyelvelméleti (fordítás, a nyelv kettős létmódja, pl. anyagisága és ismételhetősége, tanúságtétel) és történelemelméleti (a hagyomány létmódja, az európai kultúrtörténet, a modernség) kérdések explikálódnak, esetenként virtuális párbeszédben más gondolkodók analóg kérdésfelvetéseivel (pl. Walter Benjamin). Kulcsár-Szabó markáns elméleti javaslatokat dolgoz ki ezen problémák mélyebb megértését és applikatív alkalmazhatóságát illetően (pl. fordítás és hagyomány viszonya, egy nem-érzéki materialitás mint a „Daß” és a „Wahr-sein” közötti közvetítés kulcsfogalma, erre rezonálva a tanúskodás nem-érzéki feltételezettsége az utolsó fejezetben, technika és antropológikum összefüggései stb.). Egyik fő kérdése így hangzik: ha a technika nem pusztán instrumentum, akkor miként részesül mindenfajta nyelviség már mindig is kvázi-technikai létmódban, mennyiben lehet különbséget tenni – Heidegger fogalmaival, de ezeket kérdőjelekkel is ellátva – „technikai nyelv” és „áthagyományozott nyelv” között. A kérdés sürgető voltát a 21. század technomediális világában aligha kell bizonygatni.

A „szinonímia” markáns példája lehet a nyelv mint a közelségben ható (egyidejű) visszatartás fő dimenziójának (ebből látszik, miért volt annyira fontos a nyelv Heidegger számára). Ezért több szinten is a kötet meghatározó gondolati összefüggésének és trópusának bizonyul. Nyilvánvalóan a fordítás nyelv(köz)i feltételezettségének fő alakzata, amely itt ugyanakkor a fordítás mint egyes nyelven belüli hermeneutikai, materiális és performatív kihívás alapvető játéktere. Heidegger nyelv-fogalmának kardinális összefüggéséről van szó: a fordítás ekképp mindig már a „sajátban” is végbemegy, már eleve a „saját” létezési formája, nem egyszerűen valamilyen identifikálható alteritás pontszerű közbejöttének alkalma szüli (ez a nyelvet és a fordítást instrumentális módon kísértené meg). Így a nyelv nem egyszerűen a (lényegi) szó vagy a szavak, hanem a megragadhatatlan intervallum ezek között (pontosabban: *visszahúzódása* ebbe, Heidegger „Sichentziehen” kifejezésével élve), amit a „szinonímia” fogalma jelölne, ami ugyanakkor – mint visszahúzó-dás – törés is (a kötet egyik központi kérdése a „Riß” heideggeri terminusának értelmezése). Vagy akár a „kimondatlan” dimenziója (a kötet másik gyűjtőpontja, a technika által kontaminált nyelv tulajdonképpeni nyelvbe való visszavezetésének vezérfonala). A szinonímia: egyszerre a nyelv excesszusa és hiánya, a fordítás kihi-

vásának emblemikus viszonylatrendszer. Továbbá a kontextusok nyitásának eseménye, vagyis Heidegger más értekezői nyelvekre történő fordításának önálló alakzata (például az egyként a fordításról töprengő Heidegger és Benjamin között). Útban a nyelv(ek)hez: a nyelv (pl. a fordítás nyelve) ígéretének és hiányának, önmegvonásának köztesége ez. Továbbá: egyfajta maradék vagy fölösleg mint adomány nyelvi indexe (az adomány mindig több vagy kevesebb a vártnál, strukturális értelemben ez az aszimmetria kardinális jelentőségű). A szinonímia tehát a nyelv(ben)i adomány struktúramozzanatának bizonyulhat (Heidegger ismeretesen az adomány gondolkodója is volt). Természetesen itt nem valamiféle pozitív adottságról van szó: ez az adomány inkább a fordítás maradéka, az, ami lefordíthatatlan (ha Heidegger a gondolkodás „legfőbb ajándékának” az „Un-gedachtes”-t tartja, akkor ez a fordítás vonatkozásában az „Un-übersetztes” lehet), egyfajta „áldozat”, ami Heideggernél azonban a „pazarlás” („Verschwendung”), akár egyfajta nyelveredet mozzanata (az *Utószó a 'Mi a metafiziká?'*-hoz-ban, amely írás a kötetbeli összefüggések egyik kriptotextusa lehet).

A szinonímia komplexuma továbbá poetológiai, költészettörténeti, textuális és általános nyelvszemléleti jelentőséggel bír különösen a modernségben, ahogy azt Kulcsár-Szabó George híres és éppen Heidegger által alaposan elemzett *Das Wort* című versének éleslátó olvasatával bemutatja. Fordításelmélet és költészettörténet egymás médiumainak bizonyulnak. Teoretikus szinten különösen izgalmas továbbá a fordítás alapvetően hermeneutikai műveletének a szinonímia jegyében differenciális értelemben, a nyelvi rendszer egyszerre szinkron és diakron síkjával való összekapcsolása, vagyis egy saussure-i perspektíva bevezetése a fordítás problematikájába. Ez az elméleti javaslat messze vezetőnek mondható, így például be tudja vonni a médiatörténet moraj-fogalmát is a fordítás materialitásával és dekanonizáló effektusaival foglalkozó számvetésbe. (Meg kell viszont jegyezni, hogy a kötet nem hajtja túl egyes magyar Heidegger- és Derrida-fordítások az eredetiktől gyakran kilátástalan távolságának reflexióját, noha több ilyen magyar idézet mindekről beszél, csak arról nem, amit a szerző kiolvas az adott Heidegger- vagy Derrida-szöveghelyből.)

A szinonímia harmadik jelentéstani mozzanata költés és gondolkodás viszonyának értelmezője. Ez a javaslat nevezhető talán a legeredetibbnek a kötetben, ami szorosán, következetesen kapcsolódik össze a másik két (persze csak hipotetikusán elkülöníthető) jelentéssíkkal és nyelvi dimenzióval, sőt ezek tulajdonképpen egymásból következnek. Költés és gondolkodás mint a nyelvi szinonímia „em-nens” (Gadamer) végbevitelei jelennek meg, és ez megmagyarázza közelségüket és különbözőségüket egyaránt. A két nyelvi dimenzió mint szinonímia ugyanakkor a fordítás – szinonimája, mondhatnánk. Heideggernél tehát a fordítás problémája erre a kölcsönösségre (a „törékeny, de tiszta differenciára”, itt a „hell” „világos”, „fénylő”, de „óriási”, „erős”, „tisztá” a fokozás értelmében is lehet, majdhogynem a „fenséges”-ig) megy vissza, nem pedig valamilyen „interkulturális” transzlációra vagy közvetítésre. Mindez a nyelv kérdése itt is: talán úgy lehetne ezt megfogalmazni, hogy a gondolkodás nem lévén képes átlátni, reflektálni, netán uralni a nyelvhez való viszonyát, gyökerezését a nyelvben, a nyelvben végbement tapasztalatait, a költéshez – mint egyfajta szinonimához (vagy tanúsághoz?, reszponzivi-

táshoz?) – fordul a nyelv eme közelségének megértése, artikulációja érdekében (nem pedig valamely intencionált-metanyelvi „nyelvkritika” útján!). Traumatikus jellege van a gondolkodás ama tehetetlenségének (vagyis korántsem „kulturális tekintés” céljából, hanem ínségből, „Not”, fordul a költéshez), ami viszont hatványozódhat a költéshez alapvetően hozzátartozó, a nyelv határait, végességét érintő, ezek által igénybe vett meg tapasztalásnak köszönhetően (Heidegger Hölderlin-, Trakl-, George-értelmezései eme komplexum vonzásában is íródnak). Ehhez a kettős traumához Heidegger mint gondolkodó viszonya korántsem egyértelmű, amennyire erre összpontosít, talán majdnem ennyire ellenállást is tanúsít ezzel szemben (rokon ez azzal, ahogy technikafelfogásáról sem lehet bizonyosan eldönteni, „valójában gyengítette-e vagy inkább megerősítette az ember technikának való kiszolgáltatottságáról forgalomban lévő téziseket”? 91.). Ezzel összefüggésben továbbra is sürgető kérdés a „fájdalom” (akár a nyelv fájdalma, véges volta) tematikájának reflexiója Heideggernél (a fájdalom a Riß-szel is összekapcsolódik), amely irányba jelen munka sajnos nem tesz lépéseket (érinti ez pl. a technikához való nem-technikai viszonyt is, amit Heidegger „kiheverés”-ként, „Verwindung”, jellemezett, ahol mégiscsak fontos lenne a betegség mint fájdalom, azaz egyfajta trauma jelentésmozzanata, lásd 77.).

Ezen alakzatnak legalábbis hármas a tétje Heidegger gondolkodásában (a kötet ezeket sem sorolja fel vagy rendszerezi expressis verbis, ami talán iskolásnak hathat a szerző számára, de a problematika áttekinthetőségét, a kötet befogadhatóságát bizonyosan serkentené): költés és gondolkodás szinonímiája egyrészt maga az eredendő nyelvtapasztalat (szinonimája), másrészt ilyenként a görögök nyelvhez való viszonyának interpretánsaként a Nyugat léttörténeti genealógiájának alapvető mozzanata az „emlékező gondolkodás” távlatában, harmadrészt a technika által kontaminált nyelv ellenprojektje. Maga a történelem itt a tét, költés és gondolkodás szinonímiája történelemgeneráló erőként nyilvánult meg a kezdetben a görögöknél, amelyre a létfeleltség korszakaiban emlékezni lehet, és amely szinonímia egyedüli tanúja Heidegger számára Hölderlin költészete. A fordítás annyiban is léttörténeti kérdésnek bizonyul, hogy görögség és modernitás kapcsolatának Hölderlinnél kölcsönös fordításként megnyilvánuló viszonylata költés és gondolkodás kölcsönös fordításainak folyamatait és konstellációit is modellezi. Sőt, Hölderlin számára már a görögök történeti lényege is fordítás eredményének minősült, Heidegger viszonya ehhez külön kérdést jelent (nem biztos, hogy a „léttörténet” koncepciója minden további nélkül összeegyeztethető ezzel).

Összességében a nyelvelméleti érdekelttség áll az előtérben, ezt dolgozza ki leginkább a kötet: a szinonímia komplexumára irányuló kérdésnek nem kevesebb a tétje, mint a nyelv létmódja, hogy tehát ebben „lényegi szó” és „a szavak sokaságára való széttörés” (egyfajta moraj, például a „dings” értelmében) együttesen jelentik a nyelv tapasztalatát (talán, de nem bizonyosan túl Heidegger horizontján, ahogy a George-elemzés nyitva hagyja ennek eldönthetőségét). Analóg lenne ezzel a technika lényegének a technikák általi kontaminációjának eshetősége, ahogy ezt szerzőnk Derrida gondolati stílusában felveti? Volna tehát itt egy strukturális hasonlóság a lényegi szónak a „szók” sokaságára való széttörése és a technika lényegének a technikák által kontaminált „lényegzése” között (amit a könyv nem

reflektál, ha jól látom, viszont – mint más esetekben is – közvetett módon megnyitja e kérdés elgondolhatóságát)? Egyértelmű, hogy a könyv az első összefüggést (vagy törést) követi nyomon, a technika értelmezését tekintve inkább belül maradva egy bizonyos Heidegger horizontján, ehhez inkább applikatív kiegészítéseket hozzáfűzve (az okostelefonok világvonatkozásairól). A nyelv központi szerepét az utolsó fejezet Heidegger görögországi utazásai nyomán mint a névként értett szó (Délosz) görög felfogását, a „nyelvben tartózkodás” görög tapasztalatát világítja meg, mint amely nem a „tanúságtétel” paradigmáját követi, illetve kétségbe vonja azt (e kettő azonban nem feltétlenül ugyanaz?).

Essen szó a következőkben bizonyos nehézségekről vagy nyitott kérdésekről eme imponálóan gondolatgazdag, elmélyült és jobbra következetes könyv tematikája kapcsán, amely bonyodalmak vélhetőleg magában e tematikában (nem a kötet esetleges, általam nem fellelt hiányosságaiban) gyökereznek – amelyeket alkalmasint a *Szinonímiáknál* terjedelmesebb munkák kapcsán is feszegetni lehetne, egyszerűen a heideggeri korpusz összetettségének, többértelműségének tulajdoníthatóan. A korai és kései Heidegger közötti differenciák, maga a „Kehre” jelentősége mintha picit elsikkadna a könyvben, pl. a *Lét és idő* világfogalma és a 30-as évektől kibontakozó eseménygondolat vonzásában beálló eltolódás közötti különbség: a világvonatkozások értelmében a világban-benne-létben való (tulajdonképpen vagy nem-tulajdonképpen) létezéshez képest (amelytől a „világ” maga még nem változik) később sokkal inkább a „világ” felállítása, megalapítása és ennek a „Dasein” időbeliségéből már nem levezethető temporális vonatkozásai érdeklík Heideggert, el egészen a „lakozás”-nak „Isten közelében” való tételezéséig (illetve a „Geviert” gondolatáig). Ezért talán nem problémátlan a technika világvonatkozásait a *Lét és idő* kapcsolódó fejezetével magyarázni, amennyiben a technikát Heidegger a poieszisz összefüggésében tárgyalja (innen adódva annak a művészettel való rokonsága).

Hölderlin státusza a heideggeri gondolkodásban talán nem nélkülöz némi ambivalenciát: mint a jelen kötetet is indító Paul de Man (az itteni első fejezet már megjelent a szerző de Man-monográfiájában) felhívja rá a figyelmet, Hölderlin tanúként („witness”) szolgál Heidegger számára a léttörténeti viszonylatrendszerre nézve (13., vö. *Heidegger's Exegeses of Hölderlin*). De Man szerint az ilyen tanúból mindig csak egy kell, nem több. És valóban, versenyezhet-e bármely más költő Hölderlin jelentőségével Heideggernél? Mármost milyen viszonyba kerül a szinguláris, kitüntetett tanú költés és gondolkodás eredendő duplicitásával (azzal, hogy ezekből már mindig is kettő van, akárcsak a szinonimákból)? Illetve magának a szinonímiának az alapvető aszimmetriájával, abban az értelemben, hogy sosem egymáshoz képest keressük két, egyszerre adott szó kölcsönös szinonímiáját, hanem az egyik szóhoz a másikat mint szinonimát (ez az antropológiai és nyelvi végesség tapasztalata lehet a nyelvben; Heidegger „éppen a végességet – méghozzá nem pusztán az emberét, de az eseményét is – teszi láthatóvá.” *Protokoll zu einem Seminar über den Vortrag „Zeit und Sein”*). A nyelv szinonímia jegyében jelentkező tapasztalatának struktúrafenomenológiai értelmében vélhetőleg soha nincs adva két (vagy több) szó készletszerűen a beszélő/író alany (valamely szinkron áttekintés) számára kezdettől fogva (ez lenne a technikai perspektíva, pl. a szótár

értelmében), a szinonima mindig csak egy adott szóhoz (vagy annak hiányához) képest (nem) bukkan fel. Vagyis a szinonimikus viszonylat (törése) mindig már *tanúsítja* is valamiképp azt a szót, kifejezést (diskurzust, szöveget...), aminek (akár: nem) a szinonimája? Ugyanakkor a szinonimák limitálják is egymás jelentését, vagyis költés és gondolkodás viszonya azért nem lehet egység, csak szomszédság, mert a nyelv(iesülés) határaiba írják bele egymást, másrészt pontosan így manifestálva szingularitásukat? Éppen a szinonimiában mint a szó virtuális osztódásában, ugyanakkor határai előjövételében (mint kettős traumában) vannak ráutalva egymásra, de legfőképpen a gondolkodás a költésre. Ez az eredendő szó, pl. az eredeti valamely nyelvi elemének fordíthatósága persze üres hely, hiány, éppen a találó szó hiánya, avagy a forrásnyelv nemléte (vö. Derrida: *A másik egy nyelvűsége*) is lehet, amire a célnyelvnek nincs szava, legfeljebb szinonimái, illetve a „dings” dadogása. Ezt a hiányt, a le-fordítandó kihívását a fordítás, a szinonima el is fedheti, fel is áldozhatja. Derrida szerint Heidegger gondolatai az áldozatról és a nem ontoteológiai istenről nem egyértelmű viszonyban állnak a minden fordításban bekövetkező áldozattal, értelem és hangzás egységének felbontásával (*Geschlecht IV.*, erre sem találtam hivatkozást a kötetben, mint ahogy Heidegger áldozatról szóló szöveghelyeire sem, amelyek közül az *Utószó a 'Mi a metafiziká?'-hoz* beszél a legemfatikusabb módon az áldozatról – 1943-ban...). Ugyanakkor Kulcsár-Szabó tézise, miszerint „miközben a fordítás szakadatlanul közvetíteni igyekszik [...], talán egyenesen maga teremti meg az áthidalandó távolságot, illetve állítja elő azt a tartományt [...], amelynek hátrahagyását ígéri” (153.), erre rezonál (ez a fordítás mint „exílium” benjaminí, de Man-i, derridai értelmének szerkezeti megokolása is lehet). Lehet tehát, hogy költés és gondolkodás differenciája is egyfajta fordításeseményben áll elő, ahol ezeket nem lehet egységben összefogni (áttekinteni)? Hölderlin azon „elsőkhöz (Erstlinge)” tartozik Heidegger szerint, akiket szükségszerűen „fel kell áldozni”. Hölderlin mintegy a tanúságtévő értelmében vett „mártír”, akit nem hallanak meg, eleresztenek a fülük mellett (kivéve természetesen Heideggert, aki ilyenként Derrida szerint tautologikus-otologikus módon saját magát mint tanút állítja elő, akár ki is törölve Hölderlin szinguláris nyelvtapasztalatának *tragikus* vonásait, széttartó jellegét – itt fontos arra emlékeztetni, akár Benjaminnal, hogy Hölderlin jórészt görög *tragédiák* fordítása közben elmélkedett a fordítás problémájáról), akár a fordító (mint második tanú) a lefordítandó közlés-igényét, jelentéstani rétegeit stb. Nem kell mondani, hogy itt már a „léttörténet” síkján vagyunk: Heidegger számára Hölderlin a léttörténet heideggeri elgondolásának tanúja. Ez ismét azon pontok egyike, amelyről Derridának komoly mondani-valója van, és akár sajnálatosnak is tekinthető, hogy a könyv nem vet számot ezzel (pedig idézi Derrida idevágó *Foi et savoir* című tanulmányát). Derrida azt veti fel, hogy a vallás kétfajta tapasztalata – a szentség és a hit (bizalom, tanúság) mozzanatai – valóban elkülöníthetőek-e egymástól, és nincs-e a szentség tapasztalata is ráutalva valamilyen tanúskodásra, nem „a tanúskodás tapasztalata *ezen* két forrás *egyetlen* összetalálkozásának helye?” Továbbá: Heidegger fordulata a kérdés primátusától a „Zusage” meghallásáig (amely Kulcsár-Szabó könyvének is fontos motívuma) utóbbit nehezen tudja elválasztani valamifajta tanúskodástól, ezek rendre összekapcsolódnak nála (pl. *Was heißt denken?*). Ezért „a lét turistája” Kul-

csár-Szabó értelmezésében ugyancsak a tanúságtétel és annak lehetetlensége között ingázik, dacára a tanúságtétel mint nyelvi esemény kizárásának a szent görög tapasztalatából (aminek bizonyos történeti feltételezettsége, de leginkább elvi szinten: a tartózkodás magától a tanúskodástól természetesen belátható, különösen, hogy a mai mediatisált társadalom a tanúskodás excesszusait termeli, a tanúságtételt is a Ge-stell állományi darabjaként instrumentalizálva). A tanúságtétel lehetetlenségét sem lehetne megtapasztalni valamiféle tanúskodás nélkül (ahogy Heidegger szerint „a *nem-meggondolt* mindig is csak a *nem-meggondolt*”). Nem lehet, hogy Délosz „névével való titokzatos egybeesése”, „e *rendkívüli* adomány” (179., kiem. L. Cs.) az a csoda, ami bizonyos értelemben éppen a tanúskodást hívja ki?

Így Heideggernél költés és gondolkodás nemcsak közös viszonyukat tekintve foghatók fel egymás szinonimáiként, hanem mintha mindketten valami harmadik, a „kezdeti gondolkodás” szinonimáivá válnának (így nyerve el léttörténeti dimenziót). Mindenesetre „a költő és a gondolkodó párbeszédének” a nyelv nyújt otthont, a nyelv teszi lehetővé, ám a kettejük általi „óvásában” a szónak. Ez az egyik kiemelt jelentőségű kérdés: költés és gondolkodás szomszédsága *miben* is tekinthető szinonimikusnak? A műalkotás-fejezet egyes meglátásait továbbgondolva talán a következőben lehetne ezt feltételezni: a szó óvása a nyelv nem-elhasználását jelenti a költés és gondolkodás nyelvvel fenntartott viszonyában. Heidegger a technikát az elhasználással, a kalkuláló gondolkodást az „elemészttéssel” hozta kapcsolatba, amit vélhetőleg egyszerre a technika gyengeségeként és erősségeként lehet elgondolni. Kulcsár-Szabó kiemelten tárgyalja a heideggeri tézist a technika nem-technikai lényegéről, ezt úgy is magyarázva mint „a technika és a technika lényege közötti különbségtétel” „stratégiai értelmét”, hogy a technika saját lényegétől éppen instrumentalitása következtében különbözik, az, hogy nincsen módja hozzáférni önnön lényegéhez, tárja fel „saját gyengeségét” (78.). A technika és a tudományok önszemlélete számára felállított „racionális és irracionális bináris [...] kódja” (79.) a következő, némiképpen ontikus példa alapján is konkretizálható: a „Rasen” („örjögés” mellett „száguldást” is jelent) nem abban áll vajon, hogy éppen a technika erőssége vagy ereje nyilvánítja meg ugyanakkor gyengeségét is, legalábbis termékeinek rövid élettartamát, gyors elavulását, az újabb és újabb termékek piacra dobásának, sőt gyakran a vélhetőleg már eleve beépített lassulásnak köszönhetően (utóbb az iPhone kapcsán tört ki botrány ezzel kapcsolatban)? És persze alapvetően azt, hogy itt valamiféle „Halt” (mondhatni „tartós tartózkodás”) hiányzik. Jó példa ez arra, hogy a technikában maga a „Ge-stell” működik, itt a temporalitás tempójának determinálásával is. Mint ahogy arra is, hogy a „Bestellen” mérlegelése valószínűleg nem tekinthet el az ebben rejlő ökonómiai jelentéstől (még ha Heidegger ezt nem is teszi explicité), ami technika és ökonómia összekapcsolódását avatja a mai „Ge-stell” uralkodó alakzatává a „kalkulálás” jegyében. Ökonómia és technika (valamint a „lényegük”) mintha egyre kevésbé volna megkülönböztethető. A Ge-stell „feladatra rendelése” a „Bestand” mint energia- és erőforrás diszpozitívumát érinti. És (az *Einblick in das was ist* egyik gondolata szerint) éppen az „ember” mint „feladatra rendelhető állomány” vonatkozásában: ismeretesen a „humán erőforrások” korunk egyik legmeghatározóbb kifejezése. A mai „pszichopolitika” (Byung-Chul Han) már nem elsősorban a testi energiát, de

lelki viszonylatokat állományosít, „zsákmányol ki”, és pedig éppen – az ekképp kezdettől fogva állományba vett – individuum mint önnön „menedzsere” felől („motiváció”, „ambíció”, „tréning” stb. az ide tartozó elterjedt szókincs, amiként a depresszió, a hiperaktivitás és hasonlókorunk elterjedt pszichés betegségei, „zavarai”). Másrészt meg persze: a görögök és mások rabszolgái nem éppúgy „humán erőforrások” voltak a maguk módján (ahogy a „korsó” is determinálja a hozzá kapcsolható világvonatkozásokat, nem csak az okostelefon, itt Kulcsár-Szabó ellen is áll a léttörténet mint hanyatlásnarratíva heideggeri felfogásának? [90.]

Visszatérve bölcsészetközeli berkekbe: egy másik meggondolkodtató referenciális körülmény éppen a fordítás vonatkozásában az angol nyelv (vagy a „jel”-ként tételezett angol) globális térnyerése lehet, amikor más nyelvek az angolra fordíthatóság (a szó minden értelmében angolra „rendelhetőség”) szempontjából állítanak bele (vagy elő?) a Ge-stellbe(n). Egyre több (például német, vagyis nem éppen nyelvi-kulturális peremvidéken tengődő) szerző ír már úgy irodalmi műveket, hogy azok az angolra fordítás elvárásába mint „Bestellen”-be illeszkedjenek (a kritikai hangok is szaporodnak ezzel a fejleménnyel kapcsolatban). Nálunk ez a jelenség a németre fordítás mint ilyesfajta translációs célképzet vonatkozásában lehet ismerős.

Száz szónak is egy (?) a vége: mind a szövegkorpusz-magyarázati, mind a teoretikus-problémaorientált hozadék, mind pedig ezen életvilágbeli aktuális kérdések gyűrűzése a kötetben egyaránt hozzájárulnak ahhoz, hogy olvasóit minden bizonnyal több diszciplínában is megtalálja (filozófia, esztétika, irodalom- és kultúratudomány, médiatudomány), ami további nyomatékot adhat a recenzensi emfázisnak: Kulcsár-Szabó könyve mint a magyar kultúratudományok nemzetközi szinten is kimagasló teljesítménye méltó az olvasásra és együttgondolkodásra. (*Ráció*)

LŐRINCZ CSONGOR

A heideggeri útvonalak szükségessége

KULCSÁR-SZABÓ ZOLTÁN: *SZINONÍMIÁK. KÖZELEDÉSEK HEIDEGGERHEZ*

Kulcsár-Szabó Zoltán legújabb könyve a szerző Heidegerről szóló tanulmányait adja közre. A nyelv, a történelem, a materialitás, a technika és a fordítás irodalom- és kultúratudományos kérdései, melyek végiggondolásához az előszó szerint „Heideggernél tárultak fel a legradikálisabb támpontok”, a szerző korábbi köteteinek is a központi problémáit képezik. A könyv bemutatásának az egyik kézenfekvő lehetősége lenne kiemelni, milyen kritikai következményekkel és nyereségekkel járhat Heidegger olvasása a kortárs kultúratudományok számára. A kötet talán egyik legfontosabb teljesítménye, hogy egyszerre helyezi meglepően aktuális, ugyanakkor lezárhatatlan távlatba a heideggeri filozófia egyes gondolatait.

Most azonban érdekesebbnek tűnik az olvasásnak azt a tárgyiasíthatatlan perspektíváját előtérbe állítani, amely a kérdésesség felől érezhetően egyfajta afirmáció felé mozdul el. Ennek a dekonstrukció nyelvfelfogásán belüli hangsúlyváltás-

nak az elméleti következményeit Kulcsár-Szabó korábbi munkáiban tette vizsgálat tárgyává (ehhez lásd: Bónus Tibor: *Kérdőre forduló szöveg* = Uő., *Az irodalom el-lenjegyzései*, Ráció, 2012, 171–247.: 236–243.). Mivel itt nincs mód erre kitérni, és mert az eltérések a kötet tanulmányain amúgy is láthatóvá fognak válni, ezért most be kell érünk Derrida egy de Manról szóló (Kulcsár-Szabó által is hivatkozott) írására való utalással, melyben Derrida egy „jövőre irányuló és kilátásban lévő”, „aktuson túli aktus” felől vezeti túl magán és közelíti Heidegger nyelvfelfogásához de Man szövegfogalmát. Íme a jelen kötet vonatkozásában legbeszédesebb szövegrész: „Az ezer különféle útra tekintettel sem tudjuk, természetesen, megkerülni valamennyi heideggeri útvonal szükségességét, nem juthatunk ‘közelebb’ ehhez a gondolkodáshoz, de nem lehetünk távolabb sem, eltérőbbek sem tőle (ami nem jelenti, hogy ellentétesebbek) annál, mint amikor ilyen jellegű kijelentéseket kockáztatunk meg: [...] a technika lényege (még mindig) technikai [...]. Nem lehet eléggé hangsúlyozni (például) ennek a rövidke mondatnak a súlyát és kockázatát: a technika lényege nem idegen a technikától” (J. Derrida: *Aktusok* = Uő., *Mémoires Paul de Man számára*, ford. Simon Vanda, Józsvöveg, 1998, 158.). Még érdekesebb az a körülmény, hogy míg Derrida az „aktuson túli aktus” lehetőségét Heideggernél többek között az ígéret és az adomány fogalmaiban találja meg, és a technika lényegére vonatkozó tézist mint az írás és technicitás redukciójának a gesztusát vonja kérdőre, addig Kulcsár-Szabó vonatkozó (következményeit tekintetve talán a legmesszebb vezető) tanulmánya alighanem épp e tézis *megerősítésével* kerül a legközelebb a heideggeri gondolkodáshoz, és távolodik el tőle.

A következő (a tanulmányok kontextuális és argumentációs komplexitását elkerülhetetlenül háttérbe szorító) összefoglaló az olvasásnak mint a szöveghez való „viszonyulásnak” erre az eltolódására koncentrál: míg a kötet két, valamivel régebbi írása (*Figurativitás és történetiség* A műalkotás eredetében, 2005; *Szinonímiák: Heidegger és George*, 2010) végső soron kérdőre vonja, addig a három frissebb olvasat sokkal inkább igazolja, megerősíti és ezáltal vezeti túl önmagán a heideggeri gondolatmenetet.

A *Figurativitás és történetiség...* de Man kritikáját felülvizsgálva, a föld és a világ Heidegger által felállított viszonyát a materialitás és a (tropológiai úton előálló) fenomenalitás de Man-i problémájával összefüggésbe hozva mutaja ki a materialitás nem-érzéki, inskripcionális felfogásának a lehetőségét Heidegger művészetfilozófiájában. De Man Heidegger „esztétikájával” a történelemnek, illetve a performatív eseménynek a *visszafordíthatatlan*, eredetet törölő helyettesítések által ismétlődő mozgását állítja szembe, melyet Heidegger ha nem is minden esetben, de a művészet cirkulárisan feltáruló területén visszafordíthatónak tart. Kulcsár-Szabó Zoltán ezeknek a feltáró, a materialitás, a fenomenalitás és a performativitás aspektusait implikáló visszalépéseknek a nyelv „veszélyességében” felnyíló ambivalenciáját mutatja ki: a föld instanciája az anyagiságot egyszerre nyeli el és ragyogtatja fel az igazság testetlen fénylésében (26–27.), mely fénylés megint csak nem tartható külön szomszédjától, az elfedő látszattól (28–29.). A mű performativitásának proleptikus, cirkuláris szerkezete (az alapító eredet csak a hozzá visszatérő ismétlésben alapozódik meg és válik eredetté [37–38.]) egyfajta inskripcionalitásra *mutat vissza*, melyben a „föld” mint „differencia”, „nem-fenomális jel” (39.) sem eredetként,

sem létesítő erőként nem rögzíthető egyértelműen. Ezt a cirkuláris materialitás- és történelemfogalmat a nyelv veszélyessége tehát egyszerre rokonítja a de Man-i koncepcióval és „láttatja” „kétségbeejtő közelségben” a „történelem” „politikai jellegű allegóriáival” (38.).

A *Szinonímiák* 1. ugyancsak egy eldönthetetlen kérdést hív elő Heidegger szövegeiből, ezúttal a filozófus George-olvasataiból. Heideggert a *Das Wort* című vers zárósora („Kein ding sei, wo das wort gebricht”) ismeretesen ahhoz a belátáshoz juttatja, hogy éppen a szó érzéki tapasztalat számára való megvonódása az, amely a nyelvnek *mint* nyelvnek, *a* szónak mint hangtalanul hívó csendnek a tulajdonképpeni tapasztalatát nyújtja. Heidegger elemzésének a *nyelvezetéből* kiindulva Kulcsár-Szabó arra mutat rá, hogy *a* szónak a költői és a gondolkodói tapasztalat szomszédságában (ez az a terület, ahol *már mindig is* tartózkodunk és amelybe elvagy vissza kell jutni), törésében való megvonódásának a *gondolata* Heidegger és főleg George nyelvezetében, *tulajdonképpen szinonimákban*, azaz éppen hogy nem *a* szóban, hanem szomszédos *szavakban* jut kifejezésre. Ezt a nyelvi tapasztalatot a szerző a veresszöveg értelmezési javaslatain teszi próbára: ahogy a tapasztalat oldalán a lényegi csendnek, a szó megvontságának a megfelelője a megfelelő szó, a tulajdonképpeni jelentés vagy két nyelv közötti ekvivalencia hiánya *is* lehet, úgy a kifejezés szintjén sem különíthető el *a* szó a szavak „morajlásá”-tól vagy éppen szinonimákban való széttörésétől (113.). Ez a szinonimikus nyelvezet tehát egyszerre sodorja *veszélybe és növeli* a nyelvbe mint nyelvbe való eljutás esélyeit.

A kötet ezt követő, (a *Szinonímiák* második része mellett) legerjedelmesebb és legkomplexebb tanulmánya ezeket az alakzatokat (cirkularitás, eseményszerűség, szinonimitás) a „már mindig is” előidejűségéből a „kilátásban lévő” perspektívájába helyezi. Kiindulópontja Heidegger kategorikusnak tűnő tézise: a technika nem azonos a technika lényegével, a technika lényege nem valami technikai. Ennek a megkülönböztetésnek a fenntartása minden értelemben kihívást jelent, hiszen ehhez a technikatanulmány sem szolgál túl sok támponttal, sőt úgy tűnik, nincsenek előre adott pozitív *kritériumai*. A *Kérdés a technika nyomán* ennek a lényegnek a „Ge-Stell” (nem-technikai, például nem a ‘váz’ vagy ‘szerkezet’ értelmében vett) nevet adja, amely a feltárás, illetve a világhoz való (elő~~állít~~ő, feladatra be~~állít~~ő) viszonyulás egy módját jelenti. A technika lényege Heidegger számára nem más, mint annak a veszélye, hogy ez a módozat észrevétlenül a világhoz való viszonyulás eredetibb lehetőségein is eluralkodik, s így a feltárás *egyetlen* „lehetőségévé”, a lehetőség „végzetévé” (Geschick) válik. A technika lényegének a tapasztalata ennek a veszélynek, „*a* veszélynek” a tapasztalata kell hogy legyen, amelyből a „menedéknek”, azaz a nem-technikai, a *poiésis* értelmében vett művészi feltárás lehetőségének kell növekednie vagy „felmagasodnia”.

Az ember által uralt vagy uralhatatlan eszközként felfogott technika és a nem-technikai lényeg közötti különbség fenntartásának a záloga tehát a művészi és a technikai, az eredeti és a modern vagy másképp: a tulajdonképpeni és a nem-tulajdonképpeni feltárás megkülönböztethetősége. A lényeg technikától való függetlensége ettől az utóbbi különbségtételtől függ: ha lehetséges a visszaút a feltárás eredeti módozatába, ha van olyan terület, amire még nem terjeszkedett ki a technika, *ha* a technikain kívül van más lehetőség és lehetséges a művészet, *akkor* le-

hetséges a lényeg technikától való függetlenítése, csak ekkor nyílnak szabad rálátás arra vagy „bepillantás abba, ami van”. Az elemzés középpontjában tehát ez az utóbbi, *döntő* megkülönböztetés áll, amelyet, mint utólag kiderül, szinonim vagy szomszédos viszonyuk miatt *talán* lehetetlen fenntartani, „hiszen mindkettőt jelentheti például a techné” (75.), illetve mindkettő lényege egyfajta „nem”-ben, önmegvonásban, megtapasztalhatatlanságban vagy ismeretlenségben áll (ez az elemzésben többek között a *Lét és idő* kéznéllevő eszközei és az „állomány” [Bestand] között kimutatott párhuzamokon válik láthatóvá [46–49.]). Bár a „természet” heideggeri fogalmának elemzése, illetve a művészi techné és a modern technika ehhez való viszonya elkülöníthetőségüket ígéri (előbbi nem avatkozik bele a természet lényegébe, és úgy hagyja lenni, ahogy van, utóbbi viszont nyersanyagként, energiaként, erőforrásként vagy információként tárolja és torzítja el [56–62.]), ezután mégis az eredeti és a modern, a „korábbi” és a „későbbi” felcserélhetőségére, e megkülönböztetés egyszerre történeti és strukturális, „*nem lényegi*” (64.) jellegére derül fény (bár a modern technika a modern tudományokhoz képest történetileg későbbi fejlemény, történelmileg azonban megelőzi őket [63–64.]; egy kólás doboz is lehet mű vagy dolog [87.], ugyanakkor egy korsó is lehet technikai „állomány” [90.]).

Többről van itt szó tehát, mint a technika lényegének a technikai „fertőzöttségéről” (melynek eredetiségét valamiképp Heidegger is aláírja): e kiazmusok által nemcsak a technikához, hanem a *vele szomszédos, lényegi* területekhez való szabad hozzáférés kerül „veszélybe”. Ezt a kiazmust részben Heidegger is megelőlegezi („az ember számára csak a végén mutatkozik meg a korai kezdet”, azaz a technika lényege), de a következmények túlhatnak ezen a szférán: ha a modern technika *talán, majd* („a végén”) megmutatkozik, ugyanakkor „kezdeti” lényege emiatt *mindenre, ami van*, kiterjed, és mindent a technika lényege állít elő (65.), „akkor talán egyenesen lehetetlen a technikával *szemben* gondolkodni” (65.), hiszen a gondolkodás gesztusa, a kérdezés „már mindig túl későn jön”, „a technika nyomán” vagy „után” (69.). Kulcsár-Szabó a tudomány, az esztétika, a kérdezés, a gondolkodás, a metanyelv és a természetes nyelv – a technika „kezdeti” lényegével szembeni – utólagosságát és *eredeti technicizáltságát* lépésről lépésre mutatja ki, miáltal egyre fogyatkoznak a szabad területek, és ezzel párhuzamosan növekszik a veszély (a tulajdonképpeni viszony lehetetlenségének a veszélye) is, melyben a művészi feltárásnak mint az autentikus viszonyulás lehetőségének, a lehetőség lehetőségességének kellene „felmagasodnia”. E lehetőségek felkutatása (Heidegger különböző szövegeinek olvasatával és továbbgondolásával, Heidegger Heidegger felőli megerősítésével) akkor válik igazán aggasztó, ugyanakkor aligha túlbecsülhető tételekkel rendelkező vállalkozássá, amikor világossá válik: éppen mert *talán* már lehetetlen a világhoz (a természethez, a dolgokhoz, sőt talán magunkhoz, a művészethez és a nyelvhez is!) nem technikai, azaz a technikától független módon viszonyulni, *kell* a technika lényegéhez való *nem* technikai utakat keresni. Nem véletlen, hogy a dolgozat maga is további (itt sajnos hely híján nem részletezhető) invenciózus javaslatok Heidegger szellemében történő megfogalmazásával, azaz a nem-technikai, szabad viszonyulás lehetőségeinek a továbbgondolásával (nem) zárul (le). Fontosabb most ennél egy valamelyest háttérben maradó, mindazonáltal a többi tanulmányban feltárt cirkuláris és szomszédsági viszonyokat

érintő, ezekkel érintkező következmény. A technika és a művészet területei közötti „szinonim vagy szomszédsági viszony”, melynek egyes aspektusait a szerző a továbbvezető javaslatok előtt emeli ki (75.), *sem a történetiség* – például *A műalkotás eredetében feltárt – cirkuláris viszonyához, sem* egy (noha fiktív) eredetet ismétlő *inszkripcionális* struktúrához nem illeszkedik maradéktalanul (a technika *nem* „önmagán-így-megmutatkozó” fenomén [M. Heidegger: *Lét és idő*, ford. Vajda Mihály et al, Osiris, 2004, 48.], és *nem* nyelv, hiszen mindig valami *más*, mint önmaga). Ezúttal ugyanis nemcsak arról van szó, hogy művészet és technika mint feltárás és torzítás vagy belátás és vakság eldönthetlensége az eredet feltárásának lehetlenségére vagy olvashatatlanságára mutat vissza; nem egy megkülönböztetés (technika és lényeg, szó és szavak, tulajdonképpeni és nem-tulajdonképpeni) fenntartásának a lehetlenségéről, hanem a művészet lehetőségének (és vele együtt a lényeg területének, a viszonynak és lehetőségnek mint olyannak) a *még nem* eldöntött kérdéséről. Mivel *lehet*, hogy egy nap minden a „technikaiságok” által „fog lényegezni”, ezért a *nem*-technikai feltárás lehetősége egy olyan ígéret, elővendő *esemény*, amelynek *nem* a „már mindig is” (*egy bizonyos pontig* szintén elővő és bár nem önazonos, de *előidejűsége visszamutató*) cirkularitásában rejlenek a *lehetőségfeltételei*. A *nem*-technikai feltárás csak akkor lehetséges, ha lehetősége biztosíthatatlan és nem bizonyos. Vagy ahogy Derrida fogalmaz Nietzsche kapcsán: a talán lehetséges „lehetővé tételének ugyanolyan eldönthetetlennek és döntőnek kell maradnia, mint magának a jövőnek” (J. Derrida: *Aus Freundschaft lieben: vielleicht – der Name und das Adverb* = Uő., *Politik der Freundschaft*, ford. Stefan Lorenzer, Suhrkamp, Frankfurt am M., 51–79.: 55.). Ez nem áll messze Heidegger kijelentésétől, mely szerint „[a]zt, hogy vajon a művészet a maga lényegének erre a legfelsőbb lehetőségére a legnagyobb kockázat közepette is fenn van-e tartva, senki sem tudhatja”, ezért – parafrázálja Kulcsár-Szabó Heideggert – „*majd* éppen a művészet ‘területén’ kell eldölnie, hogy a művészet alkalmas-e még lényegének legfelsőbb lehetőségére, vagyis képes-e még feltárni önnön területét!” (75.) Ez a perspektíva radikálisan más megvilágításba helyezi a heideggeri eseményfogalmat, amely a német filozófus számára rendre egy lehetőség lehetővé tétele, a lehetetlen lehetővé tétele: „A halál minden valamihez való viszonyulás, minden egzisztálás lehetlenségének lehetősége. Az e lehetőségbe való előrefutásban a lehetőség ‘egyre növekszik’ [...]. A halálhoz viszonyuló lét mint a lehetőségbe való előrefutás *teszi csak lehetővé* ezt a lehetőséget, és teszi azt mint olyat hozzáférhetővé” (*Lét és idő*, 305.). A technika lényegének megközelítése nem (csak) a szövegben vagy nyelvben *már mindig is* ott dolgozó eldönthetlenséget tárja fel, hanem egy *majdani döntésre* és a „szabad” viszonyulás bizonytalan lehetőségére irányítja a figyelmet, amely lehetetlennek tűnik, ezért lehetségesnek *kell* lennie.

Ez az afirmatív olvasásmód, egyfajta tökéletesség vagy hitelesség szövegnek való megelőlegezése a feltétele a kötet két utolsó tanulmányának is, amelyek megintcsak nem megkérdőjelezzik, hanem sokkal inkább igazolják a heideggeri gondolatmenetet. A tulajdonképpeni tanúságtétel kérdésessége Heidegger görögországi útinaplójában (*Állomások [Aufenthalte]*) – amely a (görög) eredethez való visszatérést úgymond referenciális síkon kíséri meg – nem feleslegessé, hanem – a „kell” értelmében – éppenhogy szükségessé teszi az utat. A görögség megta-

pasztalásának útja a naplóban a szó szoros értelmében is egy utazás formáját ölti, melynek autentikusságát a modern technikaiságok (turisztikai ipar, múzeumok, régészet, művészettörténet, útikalauzok és fényképezőgépek) veszélyeztetik. Bár az érzéki tapasztalatokról lemondó és ehelyett Hölderlin olvasásába merülő Heidegger útibeszámolója ironikus távolságtartásra adhatna okot, Kulcsár-Szabó ezúttal sem gyanúval, hanem affirmatíván közelít a szöveghez: Heidegger viszonyulása a „tartózkodás” („Aufenthalt”) kettős értelmében, azaz a *nyelvben* lel magyarázatra. A tapasztalat sietős megérzéskítésétől és (technikai) megörökítésétől való tartózkodás nem más, mint a nyelvben való tartózkodás, amely a görögség lényegének a feltárulkozását ígéri. S bár ez „a modern technikai világ” „leple” (166.) alatt megtapasztalhatatlannak és tanúsíthatatlannak bizonyul, de „éppen ezért kellett, kell elmenni Görögországba” (186.).

A *Szinonímiák* második része az elsőhöz képest egy jóval szélesebb korpuszon, a fordítás – Heidegger által nem szisztematikusan, hanem különböző helyeken kifejtett – elgondolásán és praxisán követi nyomon a pusztá szavaktól a lényegi szóhoz vezető (vissza)lépéseket, melyeknek a lehetősége az első résszel ellentétben nem kérdőjeleződik meg, pontosabban nem ez a kérdés az, amely az olvasatot vezérli. Az elemzés során a fordítás két értelme rajzolódik ki: a nyelv instrumentális felfogása által meghatározott fordítói gyakorlat célja a – valamilyen szempontból idegen – szavaknak a saját, ismerős szavakra való lefordítása. Ez a fajta fordítás egyrészt nem hagyja el a saját nyelv szféráját, amennyiben szavainak észrevétlen ismerőségének a „meggondolatlan”, meg nem értett terepén mozog, s ezzel a saját szokványosságának a foglya marad (143.), másrészt viszont már mindig is kívül reked a nyelven, például a két nyelv közötti jelentésbeli megfelelés elképzelésében. Mint kiderül, ez a probléma a görögök nyelvtapasztalatában is ott van: mivel a görögök a nyelv („belső”) tapasztalatában léteztek, ezért nem gondolták meg, illetve meggondolás nélkül *már mindig is* szavakká fordították le a nyelvet. Innen nézve a görög szó(k) Heidegger által kárhoztatott latin szavakká fordítása „voltaképpen egyazon nyelven (a görögön) belüli fordításként jelenik meg” (121.). A saját nyelven belül és ezért rajta kívül rekedt fordítással szemben a tulajdonképpeni fordítás feladata a szavak *vissza*fordításban való meggondolása, amely ugyanezt az utat cirkulárisan ismétli meg, meggondolva járja be. Ezért ennek a visszafordításnak is kívülről kell indulnia, a szón vagy szövegen kívül, például az – eredetit torzító, elfedő – latin nyelveken keresztül kell haladnia, miáltal a saját az ismerőstől való távolodásban mint már mindig is idegen, az idegen mint (fordítandó, elsajátítandó) eredeti tárul fel. A latin szavakban idegenné váló sajától a nyelvbe mint nyelvbe kell eljutni: a fordítás célja az át- vagy visszahelyezkedés az így nyelvvé váló sajátba, a saját elsajátítása. Hogy ez a visszahelyezkedés miként megy végbe, ennek a Heidegger szó(vissza)fordításait nyomon követő szövegrészek mellett talán legmegvilágítóbb példája a fordíthatatlan szónak a „holt” nyelvvel, ennek kapcsán pedig a benjamini fordításelmélet „tisza nyelvével” való párhuzamba állítása (133–137.): a holt nyelvhez nem lehet a (saját) beszéden, csak külső, hozzá képest idegen nyelvek közvetítésével eljutni. A „holt” nyelv viszont csak a saját (nem elsajátított, meggondolt) ismerősége felől holt, az ismerőségét veszített saját ezért a holt nyelvben „önmagával *mint nyelvvel* fog szembesülni”

(137.). A fordítás Heideggernél emiatt „egyszerre inter- és intralingvális” (127.), olyan nyelven belüli folyamat, amely sohasem *egy* nyelven belül vagy a nem öna-zonos nyelven belül történik, feladata ennek megfelelően pedig az, hogy a szó és a szavak, a lényegi és a nem-lényegi nyelv különbségét – akár alakváltoztatás nélkül – „vissza- vagy beleírja” a szóba (124.).

A kérdés ezúttal tehát nem az, hogy lehetséges-e különbséget tenni lényegi és nem-lényegi fordítás között (a *Szinonímiák* első része erre az eldönthetlenségre mutatott *vissza*). A tanulmány célja a „lényegi” fordítás *feladatának* a körülhatárolása, amely bár nem mentes az ellentmondásoktól, hiszen a fordításnak is a puszta szavak dimenziójában kell szóhoz jutnia, de ez „nem teszi okafoggyott vállalkozássá: a fordítás beleír egy jelölhetetlen különbséget a nyelvbe, és ezzel a nyelv olyan tapasztalata számára nyit utat, amely szükségszerűen áthágja a tárgyiasító [...] leírás kereteit” (153.). Ahogy a nem-technikai feltárás lehetőségeinek az *előkészítése*, úgy a fordítás feladatának a meghatározása is a – bizonyos értelemben lehetetlen – esemény *kibívását* tartja szem előtt. A fordítás eseménye így valóban átvitelnek (Überlieferung) bizonyul (a „hagyomány nem más, mint a fordítás szinonimája, sőt talán egyenesen – *fordítása*” [146]), a hagyomány eseményeként, a történelem médiumaként mutatkozik meg, melynek a lényegi, hagyományteremtő jellegéről és lehetőségéről, akárcsak a művészet esetében, végső soron maga a fordítás, a történelem, vagy például a recepció eljövendő eseményei fognak dönteni. Talán nem alaptalan a kötet olvasataiban kirajzolódó affirmatív olvasás feladatát a lényegi fordítás feladatával párhuzamba állítani: e feladat végrehajtásának és sikerének nincsenek biztosítékai vagy pozitívan megadható kritériumai. Eldönthetlenségének és lehetetlenségének a tudatában abból kell kiindulni, hogy az olvasásnak mint a szöveg *végrehajtásának* lehetségesnek *kell* lennie. (*Ráció*)

HALÁSZ HAJNALKA

Kés, amint a papírba hasít

PEER KRISZTIÁN: 42

Gyerekkoromban a nagymamám lakásának nagyszobájában, a fő helyen álló, de már ritkán használt íróasztalon néhány fotó és egy régi, íves alakú tintaitató mellett feküdt egy papírvágó kés. Mindig megnéztem, különös jószág, már az is furcsa volt, hogy fából készült a pengéje, és hát mit is lehet vele kezdeni? Levelet felnyitni, persze, de azt otthon meglehetősen banális módon megoldottuk egy ceruzát a borítékba csúsztatva – mondták a felnőttek, hogy valaha a könyveket is fel kellett vágni, ezt nem oldották meg a nyomdában, az olvasó feladata volt. És itt jött a második töprengenivaló, hogy hát hogyan: előtte nekiül, felhasználja az egész könyvet, kis fizikai nekigyürkőzés a szellemi munka előtt, hulló papírmorzsát begyűjt, asztalt letakarít, és csak aztán fog neki? Vagy üldögél, a késsel a kezében fut végig a sorokon, aztán vagy lapozni tud, vagy szétszedi a soron következő két lapot – végig ez az olvasás menete, az olvasói póz pedig egy késes emberé? Ma már tu-

dom, hogy az utóbbi nem volt szokás, már csak onnan is, hogy ilyen képet soha nem látni, ha például mentálisan összerakunk egy művészettörténeti sorozatot a különböző olvasó nőkből (pedig több kiállításnyi anyagról van szó), egyikük sem fog kést a kezében, és az övé sem függ semelyiküknek gyöngyházberakásos apró tőr. Az olvasás aktusához nem tartozott hozzá a vágás, vagyis az nem akaszthatta meg a történet menetét, vagy nem tagolhatta a kötetben az elolvasandó verseket, nem működhetett elidegenítő effektusként sem. A médiumok történetéhez hozzátartozik a nyomdaipari technológia megváltozása, de nem tudok róla, hogy hajdanán nagyon kihasználták volna ezt a sajátosságot.

Peer Krisztián verseskötete viszont könyvtárgy, s ebben az értelemben rokon valahol Mark Z. Danielewski *House of Leaves*-ével, még ha nem is különösebben bonyolult objekt a nem felvágott oldalaival, illetve a kötetben elsiratott díszlettervező barátnő, Mocsár Zsófia rajzaival. A kötet címe *42*, negyvenkét verset tartalmaz ugyanis, ami utal a szerző (akkori) életkorára is. Kétféle vers sorakozik benne: huszonegy olyan (a nem felvágásra szoruló oldalakon), amelyeket szerelme halála előtt írt, és 21 olyan (az összekapcsolt oldalak által rejtetten), amelyeket utána. Lehet a vágás előtt egyben összeolvasni a régebbieket („mi az, ami elveszett?”), s aztán külön – voltaképp traumaköltészetként – a később felhasogatott oldalakat (a költő koncepciója eleve az volt, hogy az olvasó sebezze meg, sebezze fel az oldalakat). Vagy éppen késsel a kézben haladni – vágni, sebezni – oldalról oldalra, és azt nézni, hogyan „feleselnek” – noha semmi nem egyértelmű ilyen esetben, itt sem – a boldogság és boldogtalanság oldalai egymással: hogyan sérül meg a mindennapok amúgy is törékeny egyensúlya, ha beüt a váratlan és elképzelhetetlen tragédia. Eközben persze állandó libikókázás történik, fel-le, fel-le, vagyis bár egyrészt szívbe markoló a halál, a gyász megfogalmazása, szövegbe íródása, de aztán mindig jön két olyan oldal a kötetben, amely kicsit felemel. Még ha nem is problémátlan maga a kapcsolat a lírai én önmeghatározása számára, ráadásul ebből a perspektívából a jövőbeni veszteség is ráíródik a darabokra. Az viszont kétségtelen, hogy van ebben a kötetszerkezési módban (plusz, ugye a vagdosásra figyelésben) egyfajta V-effektus, ha egyáltalán lírában létezhet ilyen: nem hagyni elmerülni a gyászban.

Persze mindezt másképp, vagyis nem a hatás, hanem a lírai én önproblematicizálása felől is magyarázhatjuk: voltaképpen a két rész egyenértékű abból a szempontból, hogy egyrészt a szerelemben mint érzésben, s ezáltal a szeretett lény alakjában nem tesz végérvényes kárt a fizikai halál a lírai beszélő számára (vagy legalábbis nem pusztítja teljesen el), s ebből a szempontból sincs teljesen éles hasadás a két egység között. Ami egyébként mit sem von le a trauma súlyából, sőt, az nyilván így működik: még nem felmért és nem kimondható teljes egészében a veszteség, ennek időpontja halasztódik (van, akinél végérvényesen). Ettől bizonyos értelemben az „utána-versekben” a lenyomat, a figura negatívja éppolyan alakú, mint a figura maga. Emberalakú, autonóm személyiségnek tűnik. Erdemes érte megtartani a szobát, mintha bezárkózott volna dolgozni; kidobható ugyan a bérlete, de azt aztán mégis ki kell venni a kukából, és kisimogatni. Nem fogynak utána a tárgyak, hiába minden erre irányuló igyekezet – miközben persze beláthatatlan űrt is hagy maga után. És ott van a Zsófi által elültetett diófa, most „még csak egy

bot”, egy „rügyező rúd”, akinek mesélni lehet, és még a jövő (a termés és a hosszú élet) ígérete is benne van – vagyis maga válik a lánnyá, akinek el lehet beszélni az azóta is róla szóló híreket, mégiscsak vele történt eseményeket (*Örzs, ellenörzs*). Ez a dilemma, kettősség érvényesül a *Kedvedért bármit* című versben is: a lírai beszélő visszaviszi ugyan az ellopott illatos radírt a boltba, mert ez lenne a lány erkölcsi elvárása, de közben mégsem tudja, Zsófi „szeme” (figyelő tekintete) nélkül hogyan viselkedjen, s a megszégyenülésre sem képes (mert nem a saját normái szerint jár el, vagy nincs kiért erkölcsi lénné lennie).

Az érem másik oldala: a veszteség gondolata már az „előtt”-versek legerősebb versszakai, versmondataiban vagy éppen magukban a felütésekben is folyamatosan benne rejtőzik, noha olykor csak lehetőségként, és nem is mindig a párkapcsolat vagy a szerelem vonatkozásában. Az *Első pilismaróti tájleíró költeményben* (amelyből, a cím sugalmazásával ellentétben, éppen csak a *descriptio* mozzanata hiányzik): „Negyvenévesen kilépsz az erdőből, / megérdemelted. Inkább ne mássz fel a kilátóba, / de azért tekints körbe: ezt vesztheted.” Vagy a *Visszatekintvében*: „Dehogynem veszhet el. / Dehogynem baj, hogy elveszett. / Dehogy veszhet el egészen” – amely veszteséget alapvetően a valahai emlékeire, például a fiatalkorára ért – de a kötet kontextusában olvasva úgy vágnak gyomorszájon (majd vigasztalnak meg némileg) ezek a verskezdő sorok, mintha Zsófiról lenne szó. A „nem lehetünk pár”-felütés az *Odüsszeusz visszafordulban* ugyancsak a későbbi tragédiát vetíti előre, pedig ez a könyörgés Kirkéhez szól a mégiscsak disznóvá változtatásért, az öntudatlanul sárban fetrengés lehetőségéért, elmenekülve a felelősség, a változás terhe elől, a „szégyen- és hiányérzettől”, ami pedig az érzelmekkel és az alkotással elkerülhetetlenül együtt jár. (Viszont ki írta a kötet fülszövegét, ó jaj, aki Ithakát hajónak véli?) Vagy az egyedüllét képe is hasonlóan ambivalens, a két megmaradt (mert nem összetört) kerti széken magányosan kuporgó alak esetében a kertben – aki közben már minden bizonnyal együtt él kedvesével a kertés házban. A veszteség mint a memória elvesztésének vagy el nem vesztesének a gondolata viszont később, az „utána”-versekben kerül elő, ezáltal összekapcsolódik a halállal is, mégpedig nem csak Zsófinál („Vicc tárgya volt a memóriám, / és a te emlékeid vesztek el.”), hanem az apánál is, aki már életében túladdott rajtuk, s mintha ezt a példát mutatta volna fiának is („Én is a legjobb úton járok, / hogy emlékek nélkül / pusztuljak el, mint ő”).

A lány kanadai ösztöndíjáról mondtak („folyton kapcsolatban vagyunk / csak nem egyszerre ébren”) ugyancsak mintha igazak lennének a jelen állapotra is – bár a vers az út idején íródott, vagyis akkor a földrajzi adottságok okozták ezt a köztes állapotot, s nem a még nem sejtett halál. Viszont azután is létezhet párbeszéd, mint ahogy elválasztó távolság szintén; s most is vannak kérdések, amelyekre akár válaszok is érkehetnek, csak nem közvetlenül. Ezt azonban Peer Krisztián is tudatosítja, amikor egy „utána”-versnek ugyancsak ezt a címet adja: *Nem egyszerre fekszünk*, holott itt már metaforikusan használja a kifejezést, inkább az elcsúszásokról, a másikat érintő intenciók és tettek aszinkronitásáról és nem egyezségről ír, ahogy paradoxonként mégiscsak összeállnak valamivé: két önálló és független személyiség szabadon választott szerelmének mozzanataivá (ezek a paradoxonok két soronként amúgy emlékeztetnek Tandori koanjaira is: „Elengedem

a kezedet, / majd te vezeted a kezemet”; „Azt mondod, nem is szerettelek annyira, / emiatt szerettelek annyira.”).

Itt nincsenek oppozíciók, csak sokféle egyenrangú állítás – néha egybemosódva, paradoxonba vagy valamiféle Möbius-szalagba fordítva. *Elmentél, de valójában mégsem, mert még nem engedtelek el; közben szeretném ezt a lépést megtenni, s idegesít ez a köztes állapot – még el sem indultál tebát, de tudom, hogy közben már bármikor vissza is térhetsz, betoppanhatsz, be is fogsz (miközben tudok a halál végérvényességéről is)*. S mindez egy illuzórikus, lehetetlen, mégis létező jelenben történik: „Nem bírom ezt a készülődést, / de nem segíthetek. / El fogsz valaha indulni, vagy a végtelenségig pakolsz. [...] És már minden percben jöhetsz.” (*Odabull az árnyék*).

Az álló betűvel szedett című „előtt”-darabok nagy hányada a számvetés- vagy létösszegző versek hagyományába illeszkedik, nem is csoda, az emberélet felén – hacsak nem a *midlife crisis* fogságában vergődik – szokott ilyesmit tenni a középkorú éveibe lépő halandó, számot vetni az eddigiekkel (bár a válság is a számvetési kényszerből következik talán, csak legfeljebb nem a bölcs rezignáció felé billen el, hanem az elégedetlenség, frusztráció felé). „Kapuzárasi költészet”, ahogy Zsófi nevezte. Ideje szembesíteni hajdanvolt elvárásait, álmait a megvalósultakkal, régi énjét a mostaniakkal: „Ott állnak tornasorban / egymás fülébe sugdos a tíz-, a húsz-, a negyvenéves Krisztián” (40). S a kötetben sokszor emlegetett negyven év szép, kerek és hihető életkor is lenne mindehhez (az emberélet fele manapság kitolódni látszik Dante korához képest), ha a lírai én nem jósolná meg – tékozló életmódjára tekintettel, illetve korán elhunyt ismerőseire gondolva – saját korai halálát, hogy ezáltal is rontsa saját szerelmi esélyeit a lényegesen fiatalabb lánnyal – amire a sors groteszk válasza, hogy két év múlva ez utóbbit gyűri le egyik pillanatról a másikra, megjósolhatatlanul az agyhártyagyulladás.

A létösszegzés, a számvetést hagyományosan az önmegszólító formulával szokták párosítani, itt – egy-két kivételtől eltekintve – nincs erre szükség, hiszen ott van erre (az élő és a halott) Zsófi: tükörként, hogy lássa önmagát, aki (élőként, de némelykor holtként is) explicite reagál a tetteire, s értéket is rendel hozzájuk; vagy néha csak olyanként, akiről visszaverődnek a lírai én saját szavai, s így tud valamit kezdeni is velük. Ez meg is fogalmazódik a *Kaland* című versben, ahol a repülőgépen az utastárs, egy madárcsontú szőke lány csak úgy véletlenszerűen beszélni kezd magáról: „Számára én voltam az, / ami te – számomra szerinted: random ember, tükörfunkció”. (S ez korántsem jelenti azt, hangsúlyozzuk még egyszer, hogy bagatellizálni akarnám a kötetben megmutatkozó traumát, hogy benne a szerelem nem szerelem, a fájdalom nem fájdalom, a gyász nem gyász.) A te-beszédet tehát voltaképpen aposztrophéként is elgondolhatjuk a culleri értelemben (különösen, hogy az amerikai teoretikus által legrészletesebben vizsgált altípus megszólítottja éppen valamely olyan dolog, amelyből hiányzik az élet: élettelen tárgy, fogalom vagy elhunyt személy); vagyis rámutathatunk, hogy a szolipszizmus mint olyan elkerülhetetlen, a másikkal voltaképpen mindig magunkat szólítjuk meg. (A szóban forgó versben – különösen a később megképző hiány tükreben – a repülőn utazó lány ráadásul mintegy a barátnő szimulákrumává vagy üres jelölőjévé is válik.)

A beszélt nyelvi fordulatok, az egyszerűnek ható ténymegállapítások, életképek, helyzetleírások a könnyen érthetőség mézesmadzagját húzzák el az olvasó

előtt, a vallomásos líra egyfajta minimalista verzióját látszanak megvalósítani. Azonban hamar elillan az ártatlanságnak ezen illúziója, mikor hol futó, magyarázat nélkül maradó megjegyzésekbe ütközünk, eredetileg minden bizonnyal magánhasználatú, magánjelentéseket hordozó, a pár cinkosságát alátámasztó kifejezésekbe, utalásokba – „Anyu azzal vette fel: azonnal indulok. / Bógés közben is fel tudott röhögni. / »Hogy fogok ezután karalábét enni?«” (*Aranykor*) –, hol nagyon is koncentrált képekbe – „Mocsár Zsófia emlékzuhany” (*Jégverem*); „Méregerős levesen vándorló zsírcsepp. / Mindenki sziget, senki sem sziget.” (*A sziget szó*) –, a leggyakrabban pedig önellentmondásokba, paradoxonokba, elcsúszásokba, a kohézió megszakadásába, a szövegszövet hasadásaiba. Az utóbbi csoport jelenségei mint a törés allegorikus megfelelői a traumának, hiszen az is egyfelől az életnek ezen esemény általi, végérvényesnek tekinthető kettéhasadását eredményezi, másrészt hogy a koherens elmondhatóság, az elbeszélhetőség útjába gátat emel, kihasználások, eltolások, elcsúszások jellemzik.

A kötetet illusztráló rajzok, Mocsár Zsófia alkotásainak egy jelentős része mint ha bizonytalanul ugyancsak előrevetítené a pedig nem sejtethető tragédiát. Nem tudom, ebből a szempontból mennyire tudatosan válogatta őket szerző és szerkesztő: a *Csodaöreg / Ha volna holnap / Nagy baj nem lehet* egy- vagy párvonalas ceruzarajz-sorozata bizakodó, mégis baljóslatú címeivel és megtörő lépcsősoraival szintén ezt a kettősséget hordozza, s nem lehet nem belelátni a *Zsófi régen – Krisztián régen / Zsófi a jövőben – Krisztián a jövőben* oldalpárba – amely a férfi szétesett életének és személyiségének helyrerázódását, illetve a lány nőiségének kibontakozását reméli – a jövő pillanatának soha el nem érkezését.

A 42 című kötet a veszteség könyve, ugyanakkor az önmeztalálás erőfeszítésének dokumentuma is – s nem csupán egy költői-alkotói válság után, azaz nem csupán visszatérésként az irodalmi szcénába, hanem arról is beszélve, amit Ricoeur is feszeget az *Egészen a halálig* című művében, mármint hogy mit kezdhet egyáltalán a túlélő szerette halálával (hol s hogyan él tovább a halott képzeleti síkon benne, miként rajzolja újra a halál személyiségét, de anticipálja is bizonyos értelemben saját halálát saját túlélői megértésével). (*Jelenkor*)

FÖLDES GYÖRGYI

„Az ember, a telep, a szomorúság”

ANTAL BALÁZS: *LE*

Az őr, aki a kőfejtőben elhunyt kisfiú hozzátartozóival beszélgetve arra gondol, mennyire vizelnie kell. A katona, aki egy szívesség teljesítése közben kocsmái verekedésbe keveredik, és a Vad Mundi, akinek rendes neve is van, de viselkedése miatt mindenki állatnak nézi. Térkép szélén lévő területek sűrű szövésű leírásai, a centrum és a periféria ellentétet képező kettőssége, az izoláló élettér és a mozdulni, szabadulni vágyó alakok összeférhetetlensége – a szegénység ábrázoláshagyományának valamennyi eleme megtalálható Antal Balázs *Le* című új novelláskötetében.

A Hortus Conclusus sorozat kiadványait egy az adott könyv szerzőjével készített interjú zárja, itt Antal Balázs és Kabai Lóránt *„Helyszíneket gyűjtők”* című beszélgetését olvashatjuk a kötet zárataként. A karakterei közegében otthonosan mozgó író képe rajzolódik ki a válaszokból: „igazán meghatározó emlékeim a hanyatló ipari világhoz kötődnek, s aztán a villámgyors talajvesztéshez, a külső világ romlásához” (196.); „Mert én magam munkások közt értelmiséginek, értelmiségiek között azonban munkásnak érzem magam. És míg az egyikből már eljöttem, a másik nem tud nagyon sok olyat mutatni, hogy annyira odavágynék.” (198.) Az Antal Balázs múltjával (is) kapcsolatos információk miatt az olvasó úgy is érezheti, mintha egy mikroközösség képviselőjeként alkotta volna a kötetet, amelyre novel-lákból álló visszaemlékezésésként is tekinthetünk – gyermekkorának meghatározó faluja, Csernely vidékén játszódik az eleven képiségű, költői leírásoktól színes történetek nagyobb része. Több szereplő elszármazott, de múltjától szabadulni nem tudó karakter: a kötetnyitó *Sóvárgás*ban Barilla igyekszik segíteni a kolónialakásokban élő barátainak, de újra és újra visszatér az omladozó bányásztelepre, ahol felnőtt. Bámulja a putrisodó házakat és a felhőket, amik „arcok alakját veszik föl. Azoknak arcát, akik itt éltek és haltak lent alattuk, és innen bámultak feléjük fölfelé, vagy innen fütyültek rájuk egész életükben.” (7.) A *Helyszíneket gyűjtők* életrajzi olvasatot kínál fel, de Antal Balázs remekül felépített és jó stílusérzéssel megírt új prózakönyve elsősorban a nyomorral, valamint a vidék sanyarú helyzetével foglalkozó művek sorába illeszkedik, gazdag irodalomtörténeti előzményekkel lépve párbeszédbe.

Észak-Magyarország munkástelepein, ahová „a szél minden irányból csak csöndet hoz meg visz, és szikkadt és hideg földmélyi leheletet” (93.), a megépült sztrádák miatt elnémult falvakban, kieső tanyákon, a Nyírség kiszikkadt vidékein, „valahol sehosem és mindenség között, félúton mindenhova” (193.) élnek Antal Balázs hősei. Annak a földrajzilag körülhatárolható, szociológiai és szociográfiai írásokban jól feldolgozott közegnek a képviselői, amelynek tagjait sokan és sokszor nevezték már a rendszerváltás kárvallottjainak. *Az ember, a telep, a szomorúság*, valamint a *Pusztai vázlat* című szövegek egy névtelen, észak-magyarországi munkástelep és egy isten háta mögötti nyírségi falu mostoha helyzetét ábrázolják, de a települések „fénykorához” való odafordulást nem a nosztalgikus múltidézés szándéka szervezi. Megképződik bár a múlt és a jelen értékszembesítő összehasonlítása, ám a novellák történelmi folyamatok eredményeként tüntetik fel a mostani állapotokat, ezért a szövegek elbeszélői szölamai mentesek az idealizáló visszaemlékezésektől. A helytörténeti megalapozottság resignálttá teszi a vidék és a munkáskolóniák környezetének mai viszonylatait: „Akkortájt jó érzés fogta el az utazót, ha a maszatos buszablakon kinézett – látta, hogy megérkezett valahová. Az új építmények csak az átmeneti időkre kellettek, azután végül megmaradtak – és velük együtt az otthonosságérzést az átmenetiségé váltotta fel.” (91.). Akárcsak a *Bánya-vidék* című novella elején feltűnő köd, valamint a zárlatban előgomolygó, „az erdők közötti üreg reggeleibe és reggeli embereibe” (89.) ülepedő rosszkedv, a tér fogva tartja a szereplőket: „A múltból él, folytatta, Mikor mindenki a jelent hajtja, meg a jövőt. Olyasmivel nem tudok foglalkozni, ami nincsen, mondta Barilla.” (*Sóvárgás*, 16.), „Bizonyos szempontból én is az emlékeimnek élek. Ez az egész hely

maga egy nagy bűdös emlékmű.” (*A kőfejtőben*, 127.) *A jók mennek el* című novellában a vegyészeti tanuló Márió apja börtönbe került, az anyja elhagyta gyermekeit, Pestre ment prostituáltnak, Márió pedig félbehagyva tanulmányait hazajött gondoskodni a testvéreiről. A fiú, mielőtt drogdíler apját kiengednék, elviszi a telepről a kislányokat – az egyes szám első személyben megszólaló narrátor a címben olvasható idézettel zárja a szociográfiai mélyinterjúk zsánerjegyeit is felmutató elbeszélést: „Na, de hogy befejezzem, megpuoltt innen a Márió a kislányokkal. Hátrahagytak mindent, tán egy szatyor ruhát, ha elvittek magukkal, [...] még a dalban is úgy van, hogy csak a jók mennek el.” (184.)

A karakterek számára erkölcsi és morális kérdés, hogy ebben a rideg világban hogyan kell élni – a lírai hangvételű leírások és a szereplők lelki vívódásainak reflexiói nem csak a tájat, hanem lakóit és a lakók saját kilátástalanságukhoz való viszonyát is színre viszik. A kötet borítóján lévő zuhanó, borostás angyal lehetne a *Le* egyik karaktere is: igyekezetük ellenére a szereplők nem tudnak változtatni a helyzetükön, zuhannak a semmibe, de statikus pusztulásban való életüket megkönnyíti cselekedeteik morális indíttatása. A Vad Mundinak (*A szelídítés*) „a leghalványabb reménye se lehetett rá, hogy valaha is jobb helyre juthat ennél, vagy akár csak arra, hogy ezt valamivel is jobbá tehetné” (64.). Mégis, miután meghal az erdőn a munkatársa, és ő kapja a feladatot, hogy elvigye a hírt a feleségnek, megpróbál az asszony kedvében járni. Segít a nőnek a ház körül, és az özvegy kérésére hordani kezdi az elhunyt ruháit. „Ettől majd talán jobb ember leszek” (71.), gondolja. A sejtelmes elhallgatásokra épülő cselekményvezetés elegye a táj jellegzetességeit részletező szövegrészekkel sodró ritmikát biztosít a novelláknak. Ekként látni rá a szegénységre nyugtalanító: néhol csak következtetni tudunk a történésekre. Egy balul sikerült ügylet miatt Bunecki, a helyi „maffiavezér” elviszi Lekától az ukrán határon átcsempészett süketnéma, hányattatott sorsú lányt, akibe Leka szerelmes lett (*Jót tenni mindig*). A főszereplőről sejthető, hogy embercsempészettel foglalkozik, de a többi szereplőről nem tudunk semmit. A *Vendéget hívni, esőt várni* tanyasi fiúja ugyan felül egy buszra, de fogalmunk sincs, hogy hová megy, megérkezik-e.

Ahogy a többszörösen összetett mondatok jelzős szerkezetei, az egymás mellé került szövegek is árnyalják egymást. A novellák sorrendje megfontolt, de néhányuk nem illeszkedik szervesen a koncepcióba, és kizökkentheti az olvasót. Az *Engedni mindig* és a *Gondoskodás* című írások vélhetően a tematikai ismétlések elkerülése miatt kerültek a könyvbe, de az elvadult kutya tulajdonosa és a betegsége miatt volt feleségének kiszolgáltatott vállalati vezető alakjai kevésbé hitelesek. Bár a szereplők itt is a környezetük foglyai, hiányzik belőlük az az elevenség, amit a *Le* más történeteiben az alakok közegükkel való összeférhetetlensége biztosít. Az *Engedni mindig* főszereplője végül megadja magát, és eltünteti a portáról kedvenc kutyáját, ami megmarta a feleségét – a családi veszekedések, az egymás mellett csak hallgatni bíró házaspár és a mindig feszült gyerekek helyzetének pszichologizáló narrációja nem annyira hiteles, mint például az *Otthagyni a fogát* bármelyik bekezdése. A *Gondoskodás* zárlata nagyon hatásos, de a jelenetek, amelyek a házasságot mint szerelem nélkül is bensőséges viszonyt ábrázolják, túl direkttek (például az, amikor a vállalati vezető inhalátorát új párja helyett a volt felesége viszi a férfi után).

Bár a 2003-ban megjelent *Öreg* egy sok szempontból éretlenebb munka, a tizennégy évvel később megjelenő *Le* erényei már abban is megtalálhatóak voltak: a mély kontrasztokat használó képalkotási módok, a dús nyelven ábrázolt környezet, a biztos kézzel megrajzolt alakok, akik bárhogyan is döntenek, életterük alakítja a sorsukat. Antal Balázs prózanyelve új kötetében fegyelmezettebb, az elbeszélésekben kevesebb az üresjárat, több a súly. Az olvasó „a síksági nagyváros határát járva, a hozzácsatolt falvakat, tanyaszövényeket, pusztákat felfedezve, megismerve az emberek rejtekét, akiknek minden térségek közül a világnak ezen dirib-darabjai jutottak, a cifra összevisszaság miriád ábráját láthatja” (*Pusztai vázlat*, 191.) ezekben a történetekben. (*Fiatal Írók Szövetsége*)

JUHÁSZ TIBOR

Felelős kiadó: IMRE LÁSZLÓ
Kiadja az Alföld Alapítvány megbízásából az Alföld szerkesztősége
Tipográfia: Kass János
Szedés, tördelés: Alföld szerkesztősége
Nyomás: Alföldi Nyomda Zrt., Debrecen
Felelős vezető: György Géza elnök-vezérigazgató
Index: 25 901 ISSN: 0401—3174

Szerkesztőség és kiadóhivatal: 4024 Debrecen, Piac u. 68. Telefon és fax: (52) 412-626 — Postafiók száma: 4001 Debrecen 144. — Kéziratot nem örzünk meg és nem küldünk vissza. — Előfizetésben terjeszti a Magyar Posta Rt. Hírlap Üzletág. Előfizethető közvetlen a postai kézbesítőknél, az ország bármely postáján, Budapesten a Hírlap Ügyfélszolgálati Irodákban és a Központi Hírlap Centrumnál (Bp., VIII. ker. Orczy tér 1. tel.: 06 1/477-6300; postacím: Bp., 1900). További információ: 06 80/444-444; hirlapelofizetes@posta.hu — Évi előfizetés 7200 Ft, félévi 3600 Ft. — Befizetéskor minden esetben kérjük feltüntetni az *Alföld* irodalmi, művészeti és kritikai folyóirat nevét.